

Sjuttonhundredatal
Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies
2010

Sjuttonhundratals: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies

Utgiven av Svenska sällskapet för 1700-talsstudier i samarbete med
Suomen 1700-luvun tutkimuksen seura/Finska sällskapet för 1700-talsstudier
och Norsk selskap for 1700-tallsstudier

Svensk redaktör och huvudredaktör: David Dunér, Lund
Finsk redaktör: Pasi Ihalainen, Jyväskylä
Norsk redaktör: Per Pippin Aspaas, Tromsø

Recensionsredaktörer: Kristiina Savin, Lund; Henrika Tandefelt, Helsingfors; Gerd Karin Omdal, Trondheim

Engelsk språkgranskning: Matthew Norris, Lund

Tryckbidrag har erhållits från:
Magnus Bergvalls Stiftelse
&
Åke Wibergs Stiftelse

© Sjuttonhundratals och författarna, 2010

Formgivning: Henri Terho

Tryck: Pozkal, Polen 2010

ISSN 1652-4772

Sjuttonhundratal 2010

DAVID DUNÉR, PASI IHALAINEN & PER PIPPIN ASPAAS: *Inledning / Introduction / Innledning*
| 7

RANDI LISE DAVENPORT: *The Changing Shapes of Knowledge in Spain 1627–1726: From
Dreams and Discourses to Universal Critical Theater* | 16

VILLE SARKAMO: *Honour, Masculinity and Corporality in the Officer Corps of Early Eighteenth-Century Sweden* | 32

JOHANNA AKUJÄRVI: *... til Rusin-Strutar och Tortebotnar: Översättnings nyttan enligt förord
till svenska översättningar av antik litteratur under 1700-talets första hälft* | 50

FRANZ REITINGER: *Voltaire's Valet: The Career of Sebastian G. Longchamps from Servant to
Map Publisher* | 74

ANNE ERIKSEN: *Making Facts from Stones: Gerhard Schøningh and the Cathedral of Trondheim*
| 97

ANNE FASTRUP & KNUT OVE ELIASSEN: *Drömmen om Sydhavet: Biopolitik og seksualitet i
Denis Diderots Supplément au voyage de Bougainville* | 123

JONAS AHLKOG: *The Political Economy of Colonisation: Carl Bernhard Wadström's Case for
Abolition and Civilisation* | 146

PETRI KARONEN: *The Peace Treaty of Fredrikshamn and its Aftermath in Sweden and
Finland* | 168

AVHANDLINGAR:

JANICKE ANDERSSON, *Konsten att leva länge: föreställningar om livets förlängning i handböcker 1700–
1930*, anm. av Gunnar Broberg | 184

ANN-SOFIE ARVIDSSON, *Makten och döden: stat och kyrka möter svenska efterlevande under ett långt
1700-tal*, anm. av Gunnar Granberg | 185

MATS BERGLUND, *Massans röst: upplopp och gatubråk i Stockholm 1719–1848*, anm. av Mathias
Cederholm | 189

JOSEF ESKHULT, *Andreas Norrelius' Latin Translation of Johan Kemper's Hebrew Commentary on
Matthew: Edited with Introduction and Philological Commentary*, anm. av Carl P. E. Springer

- ANDREAS HELLERSTEDT, *Ödets teater: ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början*, anm. av David Dunér | 193
- ANN IGHE, *I faderns ställe: genus, ekonomisk förändring och den svenska förmyndarinstitutionen ca 1700–1860*, anm. av Agneta Helmius | 197
- ROGER JACOBSSON, *Typographic man: medielandskap i förändring – studier i provinsens tryckkultur*, anm. av Gunnel Furuland | 199
- JAN MISPELAERE, *Guldmynt eller äpple: straffrättsligt ansvar för barn och ungdomar i Sverige och Nederländerna 1590–1800*, anm. av Roddy Nilsson | 201
- MATHIAS PERSSON, *Det nära främmande: svensk lärdom och politik i en tysk tidning, 1753–1792*, anm. av Nils Eriksson | 204
- PÄIVI MARIA PIHLAJA, *Tiedettä pohjantähdän alla: pohjoisen tutkimus ja Ruotsin tiedeseurojen subteet Ranskan 1700-luvulla*, anm. av Peter Stadius | 207
- ANNA-MARIA RIMM, *Elsa Fougt, Kungl. boktryckare: aktör i det litterära systemet ca 1780–1810*, anm. av Rikard Wingård | 209

LITTERATUR:

- DAVID DENIS ALDRIDGE, *Admiral Sir John Norris and the British Naval Expeditions to the Baltic Sea 1715–1727*, anm. av Bengt Nilsson | 211
- HÅKON WITH ANDERSEN, BRITA BRENNÅ, MAGNE NJÅSTAD & ASTRID WALE, *Aemula Lauri: The Royal Norwegian Society of Science and Letters, 1760–2010*, anm. av Liv Bliksrud | 212
- GUDRUN ANDERSSON, *Stadens dignitärer: den lokala elitens status och maktmanifestation i Arboga 1650–1770*, anm. av Johanna Ilmakunnas | 214
- CARIN BERGSTRÖM, *Stina Piper: grevinna i 1700-talets Sverige*, anm. av Margareta Björkman | 216
- VICTOR EDMAN, *Sjuttonhundratalet som svenskt ideal: moderna rekonstruktioner av historiska miljöer*, anm. av Anna Ingemark Milos | 220
- NILS ERIKSSON, *”Icke har jag varit överksam”: en biografi över Martin Georg Wallenstråle*, anm. av Gunnar Broberg | 221
- NICOLE EUSTACE, *Passion is the Gale: Emotion, Power, and the Coming of the American Revolution*, anm. av Eva Joelsson | 223
- JULIE CANDLER HAYES, *Translation, Subjectivity, and Culture in France and England, 1600–1800*, anm. av Johanna Akujärvi | 225
- AARON ISAAC, *Minnen: ett judiskt äventyr i svenskt 1700-tal*, anm. av My Helsing | 230
- NILS VOJE JOHANSEN, PER MAGNUS JØRGENSEN & BJØRN RAGNVALD PETTERSEN, *Christian Frederik Gottfred Bohr: mannen som opplyste Bergen*, anm. av Ernst Bjerke | 231
- LENA JONSON & TAMARA TORSTENDAHL SALYTJEVA (red.), *Poltava: krigsfångar och kulturutbyte*, anm. av David Dunér | 233
- THOMAS KAISERFELD, *Krigets salt: salpetersjudning som politik och vetenskap i den svenska skattemilitära staten under frihetstid och gustaviansk tid*, anm. av Mikko Huhtamies | 235
- ULLA KÖLVING & OLIVIER COURCELLE (red.), *Émilie Du Châtelet: éclairages et documents nouveaux*,

- anm. av Sven Björkman | 238
- KJELL LEKEBY (utg.), *Gustaviansk mystik: alkemister, kabbalister, magiker, andeskådare, astrologer och skattgrävare i den esoteriska kretsen kring G. A. Reuterholm, bertig Carl och bertiginnan Charlotta 1776–1803*, anm. av Gunnar Broberg | 245
- MARTIN LINDE, *I fädrens spår?: bönder och överbet i Dalarna under 1700-talet*, anm. av Andreas Hellerstedt | 246
- CARL VON LINNÉ, *Clavis medicinae duplex: medicinens tvenne nycklar*, anm. av Urban Örneholm | 248
- MIRABEAU, *Erotika Biblion*, anm. av Sven Björkman | 249
- ANDERS MORTENSEN (red.), *Litteraturens värden*, anm. av Jon Helgason | 252
- HANS NORMAN & ERIK WALLSTRÖM, *Johan Puke: skeppsgossen som blev generalamiral och statsråd 1751–1816*, anm. av Elisabeth Reuterswärd | 254
- GUDRUN NYBERG, *Doktor Carlander i praktiken: läkekonst 1793–1814*, anm. av Tove Paulsson Holmberg | 256
- MARY SPONBERG PEDLEY, *The Commerce of Cartography: Making and Marketing Maps in Eighteenth-Century France and England*, anm. av Marie-Theres Federhofer | 258
- GUNNAR SIVERTSEN & EIVIND TJØNNELAND (red.), *Holberg*, anm. av John Brumo | 259
- MARIA SJÖBERG, *Kvinnor i fält 1550–1850*, anm. av Anu Lahtinen | 261
- OSKAR SJÖSTRÖM, *Fraustadt 1706: ett fält färgat rött*, anm. av Sverker Oredsson | 264
- MARJA TAUSSI SJÖBERG, *Släkten, pengarna och Caroline Gother: en grosshandlarsläkt i Stockholm under tre generationer 1740–1836*, anm. av Brita Planck | 266
- CHARLOTTA WOLFF, *Noble Conceptions of Politics in Eighteenth-Century Sweden (ca 1740–1790)*, anm. av Bo Lindberg | 267
- HANS ERIK AARSET, *Gjenreiste verdener: senbarokk musikkdramatikk som tverrestetisk scenekunst: Vivaldi – Händel – Rameau*, anm. av Jørgen Langdalen | 269

MEDVERKANDE 271

Inledning / Introduction / Innledning

Rummet i historien

Upptäckten av världen, intresset för miljöbetingelsernas och de rumsliga förhållandenas betydelse för människan, har lett till en ny, fördjupad, förståelse av historisk förändring. Livaktig forskning sker numera inom till exempel miljöhistoria och global historia, som belyser transnationella interaktioner och hur de lokala samhällena kan infogas i en global kontext. Denna rumsliga vändning innefattar ett intresse för spatiala förhållanden, resor, kontakter, handel, miljöförändringar etc., hur skeendena påverkas av den rumsliga inramningen och går ut över det snäva lokala rummet.

Som tänkande varelse ingår människan i rummet. Erfarenheterna av världen är en källa ur vilken hennes medvetande hämtar näring. Människan tänker med sin värld. En förståelse av en historisk situation, eller idéer i historien, kan därför inte bara inrikta sig på det mänskliga medvetandet i sig, utan också världen omkring detta medvetande. Inte bara texter, idéer, traditioner och kulturer leder till historisk förändring, utan också kroppen, miljön, rummet och tingen omkring oss, såsom dimensioner, topografi, logistik, byggnader och kommunikationsvägar. Vi relaterar till hemma och borta, inne och ute, existerande och icke-existerande. En grundläggande instinkt är territorialitet, att definiera ett territorium och sätta ut gränser. Resor in i okända geografier förändrar vår spatiala uppfattning och förståelse, och utvecklar sambandet mellan det mentala rummet och det verkliga rummet.

Denna rumsliga anknytning återfinns bland denna årgångs artiklar, liksom ett undertema om tänkandets och handlandets spatiala förankring. Flera av artiklarna binds också samman av andra gemensamma underteman. Pasi Ihalainen (Jyväskylä) spårar i sin introduktion ett tema om politisk kultur, medan Per Pippin Aspaas (Tromsø) fångar ett underliggande tema kretsande kring språkliga strategier. I allt

handlar det om åtta artiklar skrivna på tre språk av forskare från fem olika länder som på olika sätt ger exempel på spatiala teman:

Diskurs. Spansksfilologen RANDI LISE DAVENPORT (Tromsø) framför i sin artikel, med fokus på den spanska barocken, bland annat en tolkning av benediktinermunken Benito Jerónimo Feijoo's *Teatro crítico universal* (1726–1740), ett verk som består av inte mindre än 118 diskurser. "Discurso" som just betyder att gå från en plats till en annan, och som jesuiten Baltasar Gracián menade karakteriserade den spanska snilleförmågan (*ingenio*). I den spanske guldålderspoeten Francisco de Quevedo's *El mundo por de dentro* (1612) – om världen från insidan – vandrar berättaren omkring på världens gator och låter sina sinnen vägleda honom tills han möter en gammal man som säger att han ska visa honom världens huvudgata, vilket närmare bestämt är "Hycklerigatan". Den gamle mannen, som kallas för *Desengaño*, den som visar världen som den är, förklarar hur våra sinnen förbryllar oss, hur ögat tycker sig se fjärran berg som blå och stora föremål som små. Sinnena ger inte någon direkt tillgång till verkligheten som den verkligen är, utan förnuftet måste korrigera våra intryck från världen. Här finns ett sökandet efter tingens sanna natur, dess moraliska natur – en moralisk epistemologi.

Kroppen. Historikern VILLE SARKAMO (Jyväskylä) studerar ära, manlighet och kroppslighet bland svenska officerare under det tidiga 1700-talet, och spårar ett ideal av en homosocial maskulinitet hos den karolinska krigaren. Man skulle uppvisa mod på slagfältet som tog sig påtagliga fysiska, kroppsliga uttryck, såsom krigsskador, kroppsskador, märken efter slag och hugg. Det blev en fysisk kultur av handlingar, inte av ord.

Topoi. Grecisten JOHANNA AKUJÄRVI (Lund) har tittat närmare på paratexter, det vill säga förord, dedikationer och andra kringtexter, till svenska översättningar av grekisk och romersk litteratur under 1700-talets första hälft. Översättningarna, menade man, kunde ha en lärande, pedagogisk funktion för det uppväxande släktet, som till exempel historieskildringar, läroböcker för studenter eller andra moraliskt uppbyggliga texter. De kunde också vara fråga om poetiska texter som kunde utgöra ett redskap för det svenska språkets och poesins utveckling. Dessa paratexter utmärker sig genom bestämda *topoi*, platser, där särskilt det topos som betonade översättningarnas nytta utmärkte sig.

Kartor. Historikern FRANZ REITINGER (Salzburg) följer Voltaires betjänt Sébastien G. Longchamp i hans karriär från upppassare till utgivare av kartor. Men det är inte bara en studie i en karritares karriär, utan handlar också om en människas vändning i livet från att ha varit en underordnad till att bli en självständig yrkesutövare. Voltaire själv hoppades att den upplyste kartografen skulle kunna utöka människornas medvetenhet bortom sitt eget ursprungs trängre horisont.

Kartografin skulle hjälpa oss att omtänka vår eurocentriska uppfattning och byta ut den mot en känsla för det globalas vidsträckta dimensioner.

Spatialitet. Kulturhistorikern ANNE ERIKSEN (Oslo) gör en närmare läsning av den norske historikern och antikvarien Gerhard Schønings *Beskrivelse over Dom-Kirken i Trondheim* (1762). I sitt verk dissekerar Schønning byggnaden och beskriver systematiskt alla delarna i just den ordning som de framträder för en besökare, i sin särskilda bestämda spatiala ordning. Vandringen, gåendet blir det första steget i hans metod. Schønning låter oss gå igenom byggnad i bokstavlig bemärkelse, varvid de sensomotoriska intrycken förvandlas till ord.

Resor. Litteraturvetarna ANNE FASTRUP (Köpenhamn) och KNUT OVE ELIASSEN (Trondheim) lyfter fram vissa teman i Denis Diderots *Supplément au voyage de Bougainville* (1772), vilken var en kommentar till Louis Antoine de Bougainvilles världsomsegling i slutet av 1760-talet. Mötet med Tahitis invånare väckte frågor kring befolkningspolitik och sexualitet. Det främmande blev en kontrast till den europeiska självförståelsen. Man finner hos reseskildrarna en epistemologisk strategi vari man sökte i det redan välkända det som kunde ge en kognitiv grund för att göra det nya och det främmande begripligt. För andra gången i världshistorien, efter upptäckten av Amerika, hade den västliga civilisationen upptäckt ett land utanför historien, Tahiti, isolerat från den övriga världen där den ursprungliga människan kunde studeras. Resan ut i den stora världen blir en resa in i den hemliga kulturen, in i det intima, sexualiteten och könet.

Utopi. Historikern JONAS AHLKOG (Åbo) ger en ny tolkning av den svenske entreprenören och swedenborgaren Carl Bernhard "Philonegros" Wadströms försök att etablera en utopi för frigivna slavar i Västafrika. Wadström var en hängiven abolitionist och engagerade sig i motståndet mot slavhandeln. Tidigare forskning har försökt visa på Wadströms swedenborgianska bakgrund, Ahlskog visar i stället att hans politiska texter måste förstås i anknytning till den brittiska antislaveridebatten, och att han använde sig av begrepp från klassisk politisk ekonomi i sitt argumenterande mot slavhandeln och för afrikansk civilisering.

Territorialitet. Historikern PETRI KARONEN (Jyväskylä), slutligen, utgår från själva slutpunkten för det långa svensk-finska 1700-talet – fredsfördraget i Fredrikshamn i september 1809. Då drogs en gräns mellan de två delarna, två territorier som sedan kom att gå skilda vägar. Karonen utvärderar de konsekvenser som detta fick för de två ländernas utveckling under 1800-talet. De territoriella förlusterna innebar ekonomiska och politiska utmaningar, tvingade fram åtgärder för att legitimera den sittande regeringen och för att orientera sig i en ny utrikespolitisk situation. I Sverige ställdes krav på förändringar, i Finland sökte man behålla det gamla systemet.

De två sistnämnda författarnas texter lades för övrigt fram vid den nordiska 1700-talskonferensen i Åbo den 2–4 oktober 2009 om det gemensamma 1700-talets historiska betydelse för de svenska och danska rikena. Då presenterades också den första nordiska volymen av *Sjuttonbundratal* som ett samarbete mellan det svenska och det finska sällskapet för 1700-talsstudier. Nytt för detta nummer är att det norska sällskapet för 1700-talsstudier nu har anslutit sig till utgivningsprojektet. Per Pippin Aspaas, latinist ifrån Tromsø, går in som norsk redaktör och Gerd Karin Omdal, litteraturvetare i Trondheim, som recensionsredaktör. Ny huvudredaktör efter Jonas Nordin är undertecknad. Det är mycket tack vare Nordins publicistiska erfarenheter och kunnande som årsskriften numera har etablerat sig som en av våra viktigaste publikationer inom 1700-talsforskningen. På hans initiativ har årsskriften blivit nordisk och internationell. Liksom i förra årgången har vi en rik recensionsavdelning bestående av elva avhandlingsrecensioner och 27 övriga recensioner. Arbetet med den har letts av Kristiina Savin (Lund) i samarbete med Henrika Tandefelt (Helsingfors) och Gerd Karin Omdal (Trondheim).

Sjuttonbundratal vill i framtiden fortsätta vara en tvärvetenskaplig tidskrift för möten över nationsgränser, en årsskrift som sammanför skilda forskningsmiljöer och som skapar förbindelser mellan olika ämnen och discipliner. Ett av de främsta syftena med att publicera vetenskapliga artiklar är att föra ut nya kunskaper och driva det vetenskapliga samtalet framåt. För att kunna höja kvaliteten på forskningen är det nödvändigt att understödja kommunikationen mellan olika forskningsmiljöer och gå in i flera samarbeten både nationellt och internationellt. För årsskriften *Sjuttonbundratal* är det särskilt viktigt att kunna förmedla vår forskning ut över de nationella ramarna, uppmärksamma och göra tillgänglig den forskning som sker på andra håll. Norden har inte ett språk, utan flera, och de rymmer kulturella och historiska dimensioner som är unika. Denna språkliga diversitet bör speglas i årsskriften. Språket är vårt precisionsinstrument, vårt mikroskop och teleskop, ett oerhört kraftfullt medel att resonera med och föra ut sina upptäckter med. *Sjuttonbundratal* syftar till att träda över de språkliga barriärerna, de politiska hindren och de rumsliga gränserna.

David Dunér

Political culture

With this volume, the Norwegian Society for Eighteenth-Century Studies joins its Finnish and Swedish counterparts for the first time in the publication of *Sjuttonbunderatal: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies*. The internationalisation of the joint yearbook has taken further steps also in that the volume contains articles not only by Danish, Finnish, Norwegian and Swedish scholars, but also by an Austrian specialist on the history of cartography. An extensive review section is also included.

While it is to be expected that the fields and topics discussed in a refereed journal open to submissions from all disciplines are diverse, ranging this time from geography and spatiality to linguistic and literary studies, we can discern several articles which address issues highly relevant for the study of eighteenth-century political cultures, a field to which Nordic historians have contributed considerably during the last few years. The particular subthemes of political culture discussed here include the political dimensions of gender and reproduction, strategies used by individual authors to participate in current political debates, and attempts to solve problems following from a war and the loss of one half of the former realm.

VILLE SARKAMO's exploration of the links between honour, masculinity and the body in the worldview of early eighteenth-century Swedish military officers reveals ways of thinking that had obvious consequences for the political culture of the time. Sarkamo reconstructs the contemporary ideal of the masculine military man on the basis of petitions sent to the Diet, contrasts it with the realities of military life, and considers the implications of these for the attempts by officers to receive recognition for their deeds after the war. Similar thought patterns might probably be discovered among many members of the Diet as well, particularly given that officers constituted such a major part of the Swedish Noble Estate. Sarkamo illustrates that the predominant ideal saw an honourable masculine man as a fighter. While military life was based on actions and physicality rather than on words, the skilful use of words was essential for a success influence on the course of politics. When presenting their grievances to the Diet, the officers had to make use of rhetoric, and often did so by building on the above-mentioned ideal. In his article, Sarkamo analyses the logic and paradoxes of such a rhetorical style.

ANNE FASTRUP and KNUT OVE ELIASSEN, in contextualising Denis Diderot's *Supplément au voyage de Bougainville* (1772), take up an important new dimension that was emerging in European politics in the late eighteenth century, namely

the engagement of governments in the advancement of population growth. Diderot's interest in Tahitian sexual habits and reproduction was motivated less by a genuine willingness to understand the political functions of sexuality in that particular society than by the desire to discuss the ethical and economic questions of contemporary France: Diderot wanted to contribute to an ongoing debate on population politics and the connected power and welfare of the nation. His radical representation of reproduction as the primary political mission of the national community entailed the increasing inclusion of the matters of private life in political debates—a development that can be seen in numerous late eighteenth-century and early nineteenth-century parliamentary debates as well.

JONAS AHLKOG, for his part, provides a fresh reading of Carl Bernhard Wadström's abolitionist writings by placing them in the intellectual and political context of the Britain of the 1780s and 1790s, including that of parliamentary debates. Ahlskog wishes to read Wadström on the author's own terms instead of overemphasising the influence of Swedenborgian mysticism or other trends of Swedish thought on him. Wadström's benevolent abolitionism thus becomes relativised and its economic dimensions explicated: Ahlskog shows how Wadström wanted to reform both Europe and Africa in accordance with the contemporary Enlightenment ideals of civilisation and political economy, his goal being to advance trade between the two continents. This by no means meant that the two would have been regarded as equals.

Finally, PETRI KARONEN provides us with a detailed interpretation of the content and consequences of the peace treaty between Russia and Sweden in 1809, which concluded over six centuries of common history between Finland and Sweden. Karonen is particularly interested in how the two sides attempted to solve problems caused by the war and the consequent crisis of peace. He also includes a comparative perspective, arguing that the concrete problems met by the Finns as a consequence of the treaty were actually less complicated than those constitutional and economic questions which the Swedes faced after half of their former realm had been lost. While in Finland the structures and the traditionalist political discourse of the preceding Gustavian regime were consistently reinforced, in Sweden the formulation of a new form of government and an update of the language of politics became pressing concerns.

With his important article, Karonen synthesises much of the historiographical debate surrounding the bicentennial of the division of the Swedish realm. The bicentennial provided one of the themes of the Nordic Conference for Eighteenth-Century Studies in Turku in October 2009 as well. Both Ahlskog's and

Karonen's articles are based on papers originally submitted to that conference, the successors of which will hopefully prove to serve as forums for the presentation of further contributions to the history and culture of the common eighteenth century of the Nordic countries.

Pasi Ihalainen

Språklige strategier

Sjuttonhundratal startet i 2004 som det svenske Sällskapet för 1700-talsstudiers årbok. Tidsskriftet etablerte seg raskt som en mye brukt publikasjonskanal for artikler og bokmeldinger, skrevet primært av svenske forskere innen ulike disipliner. I tillegg bidro også noen forskere fra nabolandene. Til årgang 2009 kom det finske 1700-tallsselskapet med i redigeringen, og innføringen av undertittelen *Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies* signaliserte ambisjonen om å bli et tidsskrift av internasjonalt format. Norsk selskap for 1700-tallsstudier har lenge vært invitert med i samarbeidet, men styret har manglet hjemmel til å øke medlemskontingenten slik at trykke- og distribusjonskostnadene kunne dekkes. Med generalforsamlingen i november 2009 fikk det påtroppende styret et slikt mandat, og det var bare å spasere rett inn en åpen dør. Gerd Karin Omdal, som har påtatt seg det norske redaktøransvaret for bokmeldingene i dette nummeret, og undertegnede har hatt gleden av å samarbeide med et erfarent og inkluderende redaktørteam i arbeidet med en rekke spennende og velskrevne bidrag. Resultatet gjenspeiler forhåpentlig tidsskriftets nordiske så vel som bredere internasjonale ambisjoner: Her finner man artikler og bokmeldinger skrevet på svensk, dansk, norsk og engelsk av forskere med tilhold i Finland, Sverige, Norge, Danmark – og Østerrike. (Om noen hadde villet skrive på fransk eller tysk skulle de ha vært velkommen til det, jamfør fjorårsnummeret av *Sjuttonhundratal*.)

Tidsskriftets internasjonale tilsnitt manifesterer seg forhåpentlig ikke bare i kraft av forfatterens nasjonalitet og språk, men også gjennom emnene som behandles. Jeg vil nøye meg med å trekke fram tre bidrag som har det til felles at de alle analyserer *språklige strategier*, om enn innen vidt forskjellige kontekster og sjangre.

Klassiskfilologen JOHANNA AKUJÄRVI introduserer oss for et lite utforsket felt – forord og dedikasjoner i oversettelser av gresk-romerske klassikere i 1700-tal-

lets Sverige. Hvordan presenterte man disse tekstene, i et samfunn som var gjenomsyret av utilitaristisk ideologi? Jo, man forsøkte med ulike midler å få dem til å fremstå som 'nyttige'. Det var nok ikke alltid like enkelt, og fortalene utartet ofte til å bli de reneste apologier. Akujärvi trekker fram en rekke fantasifulle og selvironiske sådanne. En av de mest utrerte er en oversettelse av Phaedrus' barnevennlige fabler fra 1736, hvor oversetteren innrømmer at teksten er langt fra perfekt, men bedyrer at han, så snart en bedre oversettelse foreligger, med glede skal se eksemplarer av sin Phaedrus bli brukt til rosinkremmerhus og kakebunner! Annerledes forholdt det seg med en kilde til den jødisk-kristne historie som Josephos eller en pensumforfatter som Cornelius Nepos. Men den åpenbare nytten kunne også bli et problem; hva om skoleelevene brukte oversettelsen av Nepos til å fuske i latinfaget? Apologeten kunne i slike tilfeller presentere sin oversettelse som et bidrag til avskaffingen av et unyttig og overflødig skolefag: Når bare klassikerne forelå på morsmålet, kunne elevene droppe latinpuggingen og heller konsentrere seg om å lære seg 'virkelig nyttige saker'...

Spanskfilologen RANDI LISE DAVENPORT går begrephistorisk til verks i sin undersøkelse av begrepet *desengaño* (fjerning av illusjoner, oppklaring av misforståelser) og beslektede uttrykk hos spanske forfattere fra gullalder og tidlig opplysningstid. Gjennom nærlesing av Francisco de Quevedo og Benito Jerónimo Feijoo fra henholdsvis tidlig 1600- og tidlig 1700-tall og sammenligning med blant annet spanske ordbøker utgitt i samme tidsrom, viser hun hvordan det vi kan kalle 'desillusjoneringens topos' gjennomgikk en fundamental semantisk forvandling i løpet av hundreårsperioden fra 1627 til 1726. Davenport setter denne meningsforskyvningen i sammenheng med en nyorientering i synet på sannhet og kunnskap generelt, som kulminerer i en utbredt aksept for baconsk empirisme blant spanske tenkere rundt midten av det attende århundret. Quevedo argumenterte vel å merke ikke for sitt filosofiske ståsted i tradisjonell avhandlings- eller skolastisk form, men benyttet den innpakke og – ironisk nok – ofte temmelig illusoriske språkføringen som karakteriserer den menippeiske satiren. Feijoo benyttet på sin side den springende og lettere hummer og kanari-pregede sjangeren *discursos*. Davenport leverer altså ikke bare en redegjørelse for *desengaño*-begrepets leksikalske historie: Med sin litteraturvitenskapelige og idehistoriske kontekstualisering av Quevedo og Feijoos verk plasserer hun seg midt i en pågående debatt blant spanske syttenhundretallsforskere om Spanias plass i den europeiske opplysningen.

Kulturforskeren ANNE ERIKSEN tar for seg et innflytelsesrikt verk om den moderne norske nasjonens viktigste religiøse 'minnested', Nidarosdomen i Trondheim. Helt siden nasjonsbyggingsprosessen på 1800-tallet har denne katedralen vært gjenstand for noen av de mest påkostede restaureringsprosjektene Norge

har sett. Eriksen vender imidlertid blikket tilbake til historikeren Gerhard Schønings imponerende topografiske klassiker, *Beskrivelse over den tilforn meget prægtige og vidtberømte Dom-Kirke i Trondbeim*, fra 1762. Kunnskapssynet som ligger til grunn for Schønings beskrivelse blir i artikkelen gjort til gjenstand for inngående analyse. Med inspirasjon fra teoretikere som Lorraine Daston, Reinhard Koselleck og Arnaldo Momigliano argumenterer Eriksen for at den topografiske (antikvariske) litteraturens 'nabodisiplin' ikke var historiefaget, men naturvitenskapene. 1700-tallets naturhistoriske litteratur utviste nemlig den samme 'dissekeringsglede' og vektlegging av de minste detaljer som vi gjenfinner i Schønings *Dom-Kirke*. Derimot brukte Schønning og hans samtidige noen ganske andre språklige strategier i sin historieskrivning.

Den som tar seg tid til å lese hele dette nummeret, vil altså bli tatt med fra den spanske barokkens erkjennelsesfilosofi, via formidlingen av den gresk-romerske antikkens klassikere i stormakttidens Sverige, til den første vitenskapelige studie av den norske helligdommen Nidarosdomen. Og da har jeg ikke nevnt swedenborgianeren Carl Bernhard Wadströms innlegg i debatten om slaveriets opphevelse, seksuallivet i Fransk Polynesia sett gjennom Diderots briller, svenske og finske myndigheters svar på utfordringene etter 'skilsmissen' i 1809, den fallerte Voltaire-tjeneren Longchamp *devenu* den framgangsrike kartpublisisten Longchamps, eller offiserstandens maskulinitetsethos i det tidlige 1700-tallets Sverige. I *Sjuttonbunderatal* lever ånden fra det attende århundrets internasjonale og tverrfaglig orienterte *Respublica litteraria* videre.

Per Pippin Aspaas

The Changing Shapes of
Knowledge in Spain 1627–1726:
From *Dreams and Discourses* to
Universal Critical Theater

Randi Lise
Davenport

The Enlightenment is commonly seen as a response to the crisis of knowledge in late seventeenth-century Europe. This crisis—or questioning of knowledge since the rediscovery of Pyrrhonist scepticism in the Renaissance—was also at the heart of the Spanish Baroque. However, the Spanish response to this crisis is rarely read as part of the European intellectual history. As we know at least since Richard Popkin's studies, the Enlightenment tradition served as a framework in which epistemological positions other than the ones formulated by René Descartes, Thomas Hobbes, Baruch Spinoza and John Locke did not fit, for example, those of the Spanish Baroque.¹ Furthermore, Spain is usually not associated with the Enlightenment itself. In general, the eighteenth century has been seen as a period of decline in Spanish letters after the creative exuberance of the Baroque. In recent years, however, many researchers have begun to reconsider the state of Spanish letters in the eighteenth century, as well as attempt to inscribe Spanish intellectual history within the general European eighteenth-century context.² As with many other countries considered to have been in the periphery of the Age of Enlightenment, Spain has thus gradually begun to endow itself with an Enlightenment movement; and as in all the other 'enlightened European nations' where the Enlightenment was a minority phenomenon opposed to traditional thinking, it was a movement with its own local specificities.³ Even so, these revaluations are only very slowly making their way into mainstream Spanish historiography, and are still hardly perceived within general European intellectual history.

The objective of this article is twofold: to provide a brief sketch of Spanish intellectual history during the Baroque and early Enlightenment, taking the above-mentioned point of departure; and more specifically, to examine the concept *desengaño* (disillusion) in relation to the question of knowledge and scepticism in two widely distributed texts from the first halves of the seventeenth and eighteenth centuries respectively. The choice of subject was due to

an initial puzzlement over the seeming parallelisms in the titles of Francisco de Quevedo's *Sueños y discursos de verdades descubridoras de abusos, vicios y engaños, en todos los oficios y estados del mundo* (Dreams and discourses on truths revealing abuses, vices and deceptions in all the professions and estates of the world, Barcelona, 1627) and Benito Jerónimo Feijoo's *Teatro crítico universal. Discursos varios en todo género de materias, para desengaño de errores comunes* (Universal Critical Theater: Varied discourses on all kinds of matters to the disillusion of common errors, Madrid, 1726–1740). How did *desengaño*—considered a key concept of the Spanish Baroque—operate in the pre-Enlightenment work of Feijoo? What epistemological changes can be detected? In the following I shall present these two authors and their texts, focusing particularly on the concept of *desengaño* and the position of scepticism.

Baroque Knowledge

The question of accurate and secure knowledge in moral and political thought was a central issue in Baroque scepticism. It had been one of the dominant questions of Spanish humanism, which tended to identify moral philosophy with moral science. Knowledge was thus to a great extent equated with moral knowledge, and value judgements became central to a correct understanding and interpretation of the external world.⁴ Much of the Spanish response to these issues takes place in works of fiction, which is probably another reason why they are marginalised within the discourse of knowledge. The Menippean satire was one such fictional genre, the hybrid character of which made it a versatile vehicle for the discussion of knowledge. It had been a favourite genre among the Renaissance humanists for intellectual debate, including attacks on Scholasticism and clericalism. In the Spanish Baroque, the Menippean satire became especially concerned with learning and knowledge related to ethics or ultimate beliefs, and the *desengaño* theme came to pervade the genre.⁵

Francisco de Quevedo (1580–1645), one of the major poets and prose writers of the Spanish Golden Age, is the principal figure in the Baroque reformulation of the Menippean satire in Spain through his *Sueños y discursos*. His work in this genre runs parallel with his adaptation of Neostoicism, and in both cases he drew inspiration from the great Flemish humanist Justus Lipsius. As a young aspiring humanist, Quevedo exchanged a few letters in Latin with Lipsius at the beginning of the seventeenth century. Lipsius's Christianised version of classical Stoicism had a long-lasting influence on Spain, and Quevedo played a decisive role in this

cultural transfer.⁶ The Flemish humanist had also been the first to use ‘Menippean’ as a generic term in 1581 when he dubbed his satire aimed at the philologists *Satyra Menippea: Somnium. Lusus in nostri aevi criticos*.⁷ The other half of the Renaissance revival of classical philosophy, scepticism, also played a significant role in Spanish thinking in the beginning of the seventeenth century. Quevedo’s *El mundo por de dentro* (The World from the Inside, 1612), the fourth of the five texts that make up his *Sueños y discursos*, bears witness to this, as we shall see shortly. However, Neostoicism is generally considered the dominant strand of Renaissance philosophy in Spain. ‘Neostoic epistemology’, to put it anachronistically, was centered on judgements of value on the one hand, and how to recognise and apply the correct perspective in the evaluation of temporal affairs on the other.⁸ Again the key concept is *desengaño*.

Desengaño: 1611 and 1732

A philological approach to the concept of *desengaño* reveals that the chosen texts by Quevedo and Feijoo are perfectly contemporaneous with the two major works of Spanish lexicography of the period in question: the *Tesoro de la lengua castellana o española*, published in Madrid in 1611, and the so-called *Diccionario de Autoridades*, published by the Spanish Royal Academy between 1726 and 1739. The *Tesoro* and *Autoridades* are not only of great interest as containers of words and concepts at a particular chronological intersection; they are also of great interest to our topic of ‘the changing shapes of knowledge’ in Spain over the course of the period. The *Tesoro* is the work of the humanist, polyglot and theologian Sebastián de Covarrubias Horozco (1539–1613), and is the first monolingual Spanish dictionary. Previously he had published a book of moral emblems (*Emblemas morales*, Madrid 1611), and in many ways the *Tesoro* bears resemblance to the emblematic genre, or perhaps even to a cabinet of curiosities, in its many sermonic entries. Covarrubias was a man of the church; Pope Gregor XIII had appointed him canon of Cuenca in 1579, and one critic interprets the *Tesoro* as above all a learned source for oratory *inventio*, and as a book of emblems.⁹

While the *Tesoro* was the result of one man’s work, the so-called *Diccionario de Autoridades* (or in full, *Diccionario de la lengua castellana en que se explica el verdadero sentido de las voces, su naturaleza y calidad, con las frases o modos de hablar, los proverbios o refranes, y otras cosas convenientes al uso de la lengua*)¹⁰ was the first major collective enterprise of the Spanish Royal Academy founded in 1713. It was published in seven volumes in Madrid in the period between 1726 and 1739, its first volume

appearing the same year as the first volume of Feijoo's *Teatro Crítico Universal*. As its full title explains, the dictionary aims at providing the 'true significance' of words, and everything of import for the *use* of language; and although recognising the pioneering work of Covarrubias (who had inspired several French lexicographers), the editors in the prologue express their disapproval of giving too much space to etymology, which would only make the dictionary cumbersome for the reader.¹¹

Even though Covarrubias chose to label his dictionary a 'Treasure' (*Tesoro*) to align himself with 'other nations who have made copious dictionaries of their languages',¹² it was the Latin *Etymologiae* of the sixth-century saint Isidore of Seville—*Doctor de las Españas*—he wanted to emulate. The *Diccionario de Autoridades*, conversely, clearly aligns itself with the work of both the Accademia della Crusca (Academy of the Chaff) of Florence and the Académie Française, lamenting that the Spanish nation has come last in perfecting the dictionary of its language. Where Covarrubias meanders between theological, exegetical, etymological and encyclopedic digressions and commentaries, the *Diccionario de Autoridades* aims at keeping its entries short and *useful*.

In Covarrubias the main entry is for the verb *desengañar*: 'Sacar de engaño al que está en él [...]', that is, 'to pull out of deceit [illusion] one who is in it'; and *desengañarse*, in turn, is 'to become aware that what one had taken to be certain was a deceit [illusion]'. The *Autoridades* (1732), apart from various derivative forms, includes an entry for *desengaño*: 'The light of truth, knowledge of the error with which one comes out of deceit [illusion]'.¹³ As already noted, there has definitely been a change in the *shape* of the dictionary from Covarrubias to the *Autoridades*, and there has also been a change of emphasis in the entry for *desengaño*. In brief, there has been a move from 'deceit'—or 'illusion'—to 'error'.¹⁴ In the following, we shall examine this in the context of Quevedo's and Feijoo's texts.

Quevedo's Menippean Satire Sueños y discursos (1627)

Quevedo's *Sueños y discursos* have traditionally been perceived as moral satires directed at vices, and as extreme examples of Baroque wit and verbal ingenuity. However, they are also satires of contemporary discourses and practices of knowledge, for example alchemy, astrology and collecting for curiosity cabinets, which is one of the features of the Menippean satire that still needs to be examined in relation to Quevedo's work. The *Sueños y discursos* consists of five texts written between 1605 and 1622 and first printed in Barcelona in 1627: *El sueño del Juicio*

Final (The Dream of the Last Judgement, 1605), *El alguacil endemoniado* (The Bedevilled Constable, 1605–1608), *Sueño del infierno* (The Vision of Hell, 1608), *El mundo por de dentro* (The World from the Inside, 1612) and *Sueño de la muerte* (The Dream of Death, 1622).

The World from the Inside (1612)

As already argued, it is in the fourth text of Quevedo's *Sueños y discursos*, *El mundo por de dentro*, that scepticism is most present. The dream or vision frame narratives found in the first, third and last texts are absent here, and the story comes close to an allegory, one of the features that Quevedo introduced to the Baroque Menippean satire through this text, and which was later developed in Fernández de Ribera's *El mesón del mundo* (The inn of the world, 1631) and Antonio Enríquez Gómez's *La Torre de Babilonia* (The tower of Babylon, 1649), culminating at last in Baltasar Gracián's major novel *El Criticón* (*The Critic*, 1657).¹⁵ The prologue to *El mundo* offers a condensed summary of sceptical positions:

It is a proven fact, for so says Metodorus Chio and *many others* that nothing is known and that we are all ignorant, and not even this is known for certain, for if it were, then we would know something, or so one would suspect. *The most learned doctor and philosopher Francisco Sánchez puts it thus* in his book entitled *Nilil Scitur*, *nothing is known*.¹⁶

Francisco Sánchez (1551–1623) had his treatise *Quod nihil scitur* (That Nothing is Known) printed in Lyon in 1581. Following the opening of this treatise quite closely in his prologue, Quevedo sets the stage for his own text (we know he had a copy of the *Quod nihil scitur*). However, Sánchez conceived his text as both a sceptical, anti-Aristotelian treatise and a philosophical 'clearing of the ground'. He presents it as an introduction to subsequent works concerning the examination of *things*: 'For true knowledge is to understand, in the first place the nature of a thing, in the second place its accidents, where it has any'.¹⁷ Quevedo's scepticism, in contrast, appears closely linked to moral *desengaño*. Sánchez's highly polemical (and very entertaining!) treatise was re-edited six times between 1581 and 1665, but his scepticism did not succeed in causing any serious damage to the Aristotelian infrastructure of the Spanish universities, which continued to represent Scholastic strongholds at the time of Feijoo over a hundred years later.

In Quevedo's *El mundo por de dentro*, the narrator wanders the streets of the world guided by his senses, until he encounters an old man who confronts his

credulity, explaining that he will take him to the main street, which happens to be Hypocrisy Street, to show him the world as it is. The old man is called *Desengaño*, the Undeceiver (or Disillusioner), and he ‘shows the world as it is’ to the narrator by dismantling all the latter’s observations of their encounters on Hypocrisy Street: a funeral procession, a mourning widow, a constable, scrivener and thief, a rich man in a carriage and a beautiful woman. To the young narrator’s enthusiastic remark upon observing the beautiful woman, that ‘The man *who doesn’t love with all his five senses a beautiful woman is not* appreciating the utmost care with which nature fashions its master work’,¹⁸ the Undeceiver replies:

Up to the present I had assumed you were blind, but now I see that you are also mad, and I realise that you still do not know why God gave you eyes, or what their purpose is. It is their duty to see, but to judge and choose is the function of reason. You seem either to do precisely the reverse, or, worse still, to do nothing at all. If you go on trusting *your eyes*, you will be confounded a thousand times over: *you will take distant mountains to be blue and large objects to be small, for nearness and distance deceive the eyes.*¹⁹

The Undeceiver obviously blames the narrator for his lack of scepticism in letting his senses deceive him. The senses do not grant direct access to reality as it is; reason has to correct the impressions made upon them. However, the mode of scepticism professed by the Undeceiver is not aimed at finding solid ground for investigations into the physical reality of things, but at finding their *true nature*, that is, their moral nature. His main issue is the narrator’s lack of moral judgement: The question of the deceiving senses is perceived within the scheme of a ‘moral epistemology’.

Quevedo explores scepticism further in his moral treatise *La cuna y la sepultura* (The crib and the grave, 1634), where in the fourth chapter he attempts to *desengañar* the reader on the vanity of learning and science, claiming that the most damaging hypocrisy is that of learning, because it has no foundation other than its own vanity.²⁰ Francisco Sánchez had challenged his readers to study such a simple thing as a worm, stating that knowledge was the perfect understanding of a *thing*, even though such perfect understanding was unattainable; ‘you could not grasp anything’.²¹

In *El mundo por de dentro*, the narrator comes to grips with reality through a ‘double disillusion’ by way of a magic rope that unmasks everything that passes under it: ‘Can she be the woman I saw over yonder but a few minutes ago?’ the narrator marvels when he sees the beautiful woman under the rope where ‘everything about her seems to have fallen apart.’²² On Hypocrisy Street the Undeceiver had pointed out the weakness in the narrator’s perception of reality, who by trust-

ing his senses and taking all at face value invariably failed to grasp *true* reality. With the help of the magic rope the Undeceiver's lesson on the appearance and reality aspect of the world is spelt out before the narrator's eyes, so to speak. This systematic play on the dichotomies *engaño* (deceit)—*desengaño* (disillusion, undeception) and *ser* (reality)—*parecer* (appearances) is one of the recurrent features of Baroque texts. In Rodrigo Fernández de Ribera's *Los antojos de mejor vista* (Lenses for better vision, 1626), *Desengaño* also appears personified, but in this case it is the narrator himself who sees and narrates things as they are—with the aid of a pair of special spectacles provided by *Desengaño*, and 'fabricated by Experience' with lenses made of truth.²³

At the end of the narrator's stroll on Hypocrisy street, the Undeceiver urges the narrator to rest with the following words: 'the shock of all these *marvels and disillusion*s weary the brain *and I fear your mind will be disconcerted*'.²⁴ There is in other words little trust in reason as well. In general, there is nothing left to ground the knowledge of the world on; there is only room for *desengaño*, which tells us that the true nature of the world is *engaño* (deceit). The Undeceiver suggests that the world is better left to its appearances and that the narrator should tune in his understanding to the correct moral options.²⁵

Diachronic Decrease in Desengaño

A brief search in CORDE (*Corpus diacrónico del español*), the online chronological database of the Spanish language maintained by the Royal Spanish Academy, shows that the allegorical use of *Desengaño* in registered works decreases gradually from 1600 to 1700. It appears in twenty-seven documents in the time spanning from 1600 to 1649 (including works like Cosmo Gómez de Tejada's *León prodigioso* (The prodigious lion, 1636), Juan de Palafox y Mendoza's *El pastor de nochebuena* (Christmas Eve's shepherd, 1644–1659) and Baltasar Gracián's *El Discreto* (The Complete Gentleman, 1646)), in ten documents from the period 1650–1700, and there are no occurrences of a personified *Desengaño* after 1700 (1700–1750). The trend is the same for the entry 'desengaño', which has 1340 occurrences in 311 documents in the period 1600–1649. Most of these are in narrative prose, and this remains the trend until the end of the century, while in the eighteenth century the number of documents have dropped considerably (to 34 in the period 1700–1750). There are hardly any occurrences of 'desengaño' in narrative prose, while up to eighty percent are in didactic prose. Feijoo's works are the main source for these occurrences.²⁶

Feijoo, the Teatro Crítico Universal and Philosophical Scepticism

Benito Jerónimo Feijoo, born in Orense (Galicia) in 1676, entered the Benedictine monastery of San Julian de Samos at the age of fourteen. He studied at the universities of Salamanca and Oviedo, where he arrived in 1709 and later came to hold the chair of theology. Established in Oviedo, he only left his Convent of San Vicente on a couple occasions, once to go to Madrid to publish the first volume of his monumental *Teatro Crítico Universal* at the age of fifty. The *Teatro Crítico Universal* gives ample evidence that Feijoo kept in touch with the latest news and publications through letters and visitors to Oviedo. His first publication, however, was the *Apología del Scepticismo Médico* (Apology for Medical Scepticism, 1725), a defense of the *Medicina scéptica y cirugía moderna* (Sceptical medicine and modern surgery), published in Madrid in two volumes in 1722 and 1725 by the physician Martín Martínez (1684–1734). The latter was a member of the industrious *Regia Sociedad de Medicina y demás Ciencias* (The Royal Society of Medicine and other Sciences) of Seville, and had achieved the prestigious position of honorary doctor of the king at the court in Madrid, where he was also professor of anatomy.

The Royal Society had originated as a *tertulia* in 1697: *Veneranda Tertulia Hispalense, Sociedad Médico-Química, Anatómica y Matemática*. This consisted of a group of mostly practicing physicians opposed to the Galenic doctors of the University of Seville, who after persistent lobbying obtained the official approval of the last Habsburg king, Charles II, in 1700. It thus became the first officially recognised medical institution favourable to the new science. The *Carta filosófica médica chymica* (Philosophical medico-chemical letter), published in Madrid in 1687 by the Valencian doctor and co-founder of the Society, Juan de Cabriada, promoted empiricism and is one of the key works of the *novatores* ('new thinkers'), as these groups were called. In contrast to the university doctors they aimed at spreading their knowledge, not protecting it. They adhered to an empiricism inspired by Bacon, and discussed the question of applying experimental method to all of natural philosophy.

The opening up towards 'the new philosophy' and 'the new science' in Spain has generally been associated with the change of dynasty and the import of foreign, especially French, ideas after the War of the Spanish Succession (1701–1714) and the accession of the Bourbon Philip V (1714–1746) to the throne, but this picture has been considerably nuanced by research in the past decades.²⁷ This research has also served in part to challenge the traditional position of Feijoo, for some time considered the lonely torchbearer of Enlightenment ideas in the dark Iberian Peninsula.

The physicians in Seville were not the only *novatores* at the end of the seventeenth century: There were several other *tertulias* and academies which were of a more scientific than purely literary vein, and which challenged the Scholasticism of the universities on experiential grounds. Apart from Seville, the cities of Valencia, Barcelona and Zaragoza all had groups of *novatores*. The *Academia matemática* was founded in Valencia in 1687. Nor was the movement of the *novatores* limited to medicine and the physical-mathematical sciences; there were also new currents in historiography: The *Synopsis histórico chronológica de España, formada de los autores seguros y de Buena fee* (Historical-chronological synopsis of Spain based on recognised authors of Good Faith), published by Juan de Ferreras in 1700, is a characteristic example of the ‘historical scepticism’ of the historian Francisco Sánchez-Blanco, with its sceptical attitude towards local traditions of pious saints and legends, and antedates Feijoo’s texts within the same field by a quarter of a century.²⁸

The text from Feijoo’s *Teatro Crítico Universal* we will examine more closely in what follows moves mainly in the sphere of philosophical scepticism. Yet it repeats many of the arguments in his 1725 apology for Martínez’s *Medicina scéptica*. ‘On those questions that are not related in any way to the dogmas, everyone can think as he pleases and follow or abandon Aristotle if he so chooses’, Feijoo states.²⁹ Apart from this apology and the nine volumes of the *Teatro Crítico Universal*, Feijoo published five volumes of ‘learned and curious letters’ (*Cartas Eruditas y Curiosas*, Madrid 1742–1760).

Teatro Crítico Universal (1726–1740)

As with Quevedo’s *Sueños y discursos* a hundred years earlier, the *Teatro Crítico Universal: Discursos varios en todo género de materias, para desengaño de errores comunes* is one of the most widely read and frequently published and translated Spanish works of its century. It was published in nine volumes between 1726 and 1740.³⁰ It also provoked a great polemic that made even the Crown intervene in Feijoo’s defense. Ferdinand VI (1746–1759) prohibited critique of the book in 1750. Antonio Medina Domínguez has argued that the polemic between ‘the ancients’ and ‘the moderns’ that aroused from the publication of Martín Martínez’s work was not just a discussion of the criteria of truth and science, but also a question of power and who had the right to produce and distribute knowledge. Ferdinand VI’s defense of Feijoo thus testifies to a new paradigm of enlightened absolutism, and is

proof of the extraordinary resistance against Feijoo's vulgarization of encyclopedic knowledge in Spain.³¹

'I write about everything'

The *Teatro Crítico Universal* consists of 118 discourses on a great variety of subjects. 'I write about everything, and there is no subject foreign to the intention of my work', Feijoo professes in the prologue to volume four of the *Teatro*. 'Discurso' is to be taken in its Latin sense, 'to go from one place to another'—'*discurrir a lo libre*' (move freely from one place to another), as Gracián characterised the Spanish *ingenio* (ingenuity) initiated by Seneca and Martial.³² Feijoo himself explains in his prologue to the reader that he dismissed trying to arrange his discourses in 'determined classes, following in a regular progression the faculties or matters to which they belong' because he soon found this impracticable. He also argues that by dividing the discourses on particular subjects among the different volumes, each volume would 'afford a more agreeable variety'. Critics have discussed whether his writings pertain to the genre of the essay (a term not used to designate a genre in Spain until 1804) or to the 'journalism' of his times.³³ Feijoo is actually said to have considered his work in line with that of English essayists like Addison and Steel in the *Spectator* and the *Guardian*.³⁴

However, the intention expressed in the full title of Feijoo's work, as well as in its prologue, is quite explicit: the 'disillusion of common [vulgar] errors'. Feijoo defines his use of 'error' as 'an opinion he considers to be false'. His *discourses* move from one place to another, but they all move towards *truth*; they 'do the work of criticism' for a presupposedly prejudiced readership. The scepticism at work here is quite distinct from that expressed in the title of Montaigne's work in the late sixteenth century: *Essais*.

'*Teatro*' in its metaphorical sense is the place where something is exposed to 'universal regard or criticism' (*Diccionario de Autoridades*), which corresponds to Feijoo's stated intention in the prologue. Feijoo himself comments on the term *crítico* in his letter '*De la crítica*' (On criticism) contained in the second volume of his *Cartas Eruditas y Curiosas*, stating that fifty years before the word (together with *system* and *phenomenon*) was hardly ever used even in learned circles, while 'unlucky [is] the mother in our age who does not have a "critical" son'. Peter Burke has pointed out that the term *critical*, which was earlier related to *textual* or *literary criticism*, gained a wider acceptance in this period, as many contemporary book titles testify to. He mentions Feijoo's *Teatro Crítico Universal* among them.³⁵

Feijoo's Use of Scepticism

'Rigid scepticism is an extravagant delirium; moderate scepticism a prudent caution', Feijoo states in the first paragraph of 'Philosophical scepticism'.³⁶ Quite in line with the program professed by the *novatores*, Feijoo's moderate scepticism—rejecting Pyrrhonism—aims at the authorities, proffering experience above theory. Feijoo then focuses his attention on three arguments for distrusting the senses. These are: That we must make a distinction between the impression objects make on our senses, that is, their sensible qualities, and their real properties; That our senses create illusions, like Augustine's 'bent oar' example demonstrated; That we cannot know whether there are objects that actually correspond to our sensations, like the Cartesian dream argument showed. This last argument is the most serious. Feijoo distinguishes between metaphysical knowledge ('universal principles') and immediate, experimental knowledge ('*evidencia experimental*'). He launches various attacks on Descartes and the Cartesians, for example on their belief in 'subtle Matter', which he compares to the popular belief in the invisible goblin (*duende*). Just as the common people attribute to the goblin all nocturnal movements and clamours, whose true causes they ignore, so do the Cartesians reduce all the movements of nature to the impulse of subtle matter.³⁷ Feijoo does value Descartes—he dubs the Cartesian *cogito* 'experimental evidence' after all—but he is definitely a greater admirer of Bacon: 'What Descartes said of any good, he got it from Bacon', he writes in one of the other essays of *Teatro Crítico Universal*.³⁸

The main part of the *discurso* discusses whether we can obtain *scientia*, that is, certain knowledge, in the Aristotelian sense, of the essence of things. He concludes that in physical and natural matters no demonstration or scientific certainty is possible, only opinion. If we reach any truth, we either owe it to experience, which is not scientific knowledge, or it is so apparent that even the crudest men perceive it.³⁹ But while philosophers explain such truths in technical terms, common men explain them in vulgar terms, which are all the better since they are more easily understood. While the fisherman, the hunter, or the farmer knows *something*, the philosopher knows only to doubt everything. In the classroom of physics one never gets to pass from doubt to certainty because how to doubt endlessly is the only thing taught. He goes on to lament the situation at the Spanish universities of his time, saying that the same questions that were disputed two hundred years earlier are disputed with the same vigor in his time.⁴⁰

Feijoo goes on: 'If any disillusion (*desengaño*), or certain knowledge has been reached in relation to one or another physical theorem, it was not born in the classroom; it came from the outside as a benefit of experience.'⁴¹ He names

Evangelista Torricelli, Blaise Pascal, Robert Boyle, Paolo Sarpi, William Harvey and Thomas Bartholin among other ‘experimentalists’ to support his view. In his earlier apology for the ‘medical scepticism’ of Martínez, Feijoo used the example of how ‘the moderns’ with their repeated ‘experimental observations’ under varying circumstances—as opposed to the singular experience of the ‘ancient Aristotelians’—came to ‘undeceive us’ (*debemos el desengaño*) of the erroneous belief in nature’s abhorrence of vacuity.⁴² As Sánchez-Blanco has pointed out, early eighteenth-century scepticism in Spain was ‘an intellectual attitude necessary to admit a perfectible and ecumenical concept of truth’, that is, truth as a collective enterprise.⁴³ Feijoo points to experimentalism as the solution to scepticism.⁴⁴ He closes his discourse by reflecting on the notion of progress, thereby testifying how the pursuit of knowledge had been reconceptualised in Spain since Quevedo’s Baroque pessimism and ‘negative scepticism’. Who knows, he asks, whether a more well-founded system for the attainment of truth will be found in the future? If so, he surmises it will most probably take its starting point in Baconian method—adding that the Royal Society of London and the Royal Academy of Science in Paris are ‘but a sketch of Bacon’s great project’.

In the ‘varied discourses’ of the *Teatro Crítico Universal*, the *engaño* – *desengaño* dichotomy has lost the transcendental power it had in Quevedo’s *Sueños y discursos*, and has become related to the spread of ‘worldly’ science and the uprooting of error. Scientific truth has become a goal in its own right, requiring an epistemology based on the senses, experience and reason.

Notes

This article is a revised version of a paper given at the biannual conference of the Norwegian Society for Eighteenth Century Studies, ‘Enlightenment and Science’, held on 19–21 November 2009 in Trondheim.

1. Richard H. Popkin, *The Third Force in Seventeenth-Century Thought* (Leiden, 1992), p. 119.
2. The journal dedicated to Spanish / Hispanic eighteenth-century studies, *Dieciocho XVIII*, which is now in its thirty-third year, gives a good overview of this in Volume 30, Issue 1 (Spring 2007).
3. Jose Antonio Maravall, *Estudios de la historia del pensamiento español (siglo XVIII)* (Madrid, 1991), p. 13.
4. Jeremy Robbins, ‘The Arts of Perception: The Epistemological Mentality of the Spanish Baroque’, *Bulletin of Spanish Studies* 82, 2005, p. 39.

5. The bibliography of the Menippean genre has increased considerably in the past decades. A recent update on the genre in Spanish literature is provided in Ramón Valdés & Carlos Vaíllo (eds), *Estudios sobre la sátira española en el siglo de oro* (Madrid, 2006).
6. The essay 'Nombre, origen, intento, recomendación y descendencia de la doctrina estoica' (Name, origin, intention, recommendation and descent of the Stoical doctrine) was probably written in 1612, but was first published in 1635 in Madrid, together with Quevedo's translations of Epictetus's famous manual and the Greek gnomic poet Phocylides, *Epicteto y Phocilides en español con consonantes* (Epictetus and Phocylides in Spanish rhyme), as well as, more surprisingly, the *Defensa de Epicuro contra la común opinión* (Defense of Epicure against common opinion), testifying to the eclecticism of late Spanish humanism.
7. *A Menippean Satire: The Dream. Satire against the Philologists of our Age*. I thank Per Pippin Aspaas at the University Library, University of Tromsø, for help with translating the Latin title.
8. See Robbins 2005, Chapter Two 'Neostoicism, Value Judgement and Moral Perception'.
9. Sagrario López Poza, 'Los libros de emblemas como "tesoros" de erudición. Auxiliarios de la "inventio"', in Rafael Zafra & José Javier Azanza (eds) *Emblemata Aurea. La emblemática en el arte y la literatura del Siglo de Oro* (Madrid, 2000), p. 263–279.
10. Dictionary of the Castilian language in which the true meaning of the words is explained, their nature and quality with (examples of) phrases and modes of speaking (the 'authorities'), proverbs or sayings and other things convenient to the use of the language. Usually referred to as the Dictionary of Authorities, *Diccionario de Autoridades, Real Academia Española*, facsimile edition (Madrid, 1990).
11. *Diccionario de Autoridades*, 1990, p. ii.
12. Sebastián de Covarrubias Horozco, *Tesoro de la lengua castellana o española*, eds Ignacio Arellano & Rafael Zafra (Madrid, 2006), p. 12. Covarrubias is thinking of for example the *Trésor de la Langue Française* by Jean Nicot (Paris, 1606).
13. 'Luz de la verdad, conocimiento del error con que se sale del engaño'.
14. See Jesús Pérez Magallón, *Construyendo la modernidad: la cultura española en el tiempo de los Novatores (1675–1725)* (Madrid, 2002), p. 27.
15. Antonio Romero-González, 'La sátira menipea en España: 1600–1699', unprinted Ph.D. Dissertation, State University of New York at Stony Brook, 1991, p. 189.
16. Francisco de Quevedo, *Dreams and Discourses*, ed. R. K Britton (Warminster, 1989), p. 181. I use Britton's English translation, in some cases with my corrections/adaptations which are always indicated with italics. I refer to this book as 'Britton'. The quotations in original always refer to Francisco de Quevedo, *Los sueños*, ed. Ignacio Arellano (Madrid, 1991), p. 271: 'Es cosa averiguada, así lo siente Metrodoro Chío, y otros muchos, que no se sabe nada, y que todos son ignorantes, y aun esto no se sabe de cierto, que a saberse ya se supiera algo; sospéchase. Dícelo así el doctísimo Francisco Sánchez, médico y filósofo, en su libro cuyo título es *Nihil Scitur*, no se sabe nada.'

17. These subsequent works are not extant—or were perhaps never written—but rather formed part of Sánchez’s rhetorical strategy, as suggested by Emmanuel Naya’s subtle reading in ‘Quod nihil scitur: la parole mise en doute’, *Libertinage et philosophie au XVIIe siècle*, 7, *La Résurgence des philosophies antiques* (Saint-Étienne, 2003), p. 27–43. Francisco Sanches, *That Nothing Is Known (Quod nihil scitur)*, ed. Elaine Limbrick, transl. Douglas F.S. Thomson (Cambridge, 1988), p. 203. ‘Verum enim scire est, rei naturam primum cognosse, secundo loco accidentia, ubi accidentia res habet,’ (p. 112–113).
18. Britton 1989, p. 210–211. ‘Quien no ama con todos sus cinco sentidos una mujer hermosa, no estima a la naturaleza su mayor cuidado y su mayor obra.’ Quevedo 1991, p. 301.
19. Britton 1989, p. 213. ‘Hasta agora te juzgaba por ciego y agora veo que también eres loco. Y echo de ver que hasta agora no sabes para lo que Dios te dio los ojos ni cuál es su oficio. Ellos han de ver y la razón ha de juzgar y elegir; al revés lo haces, o nada haces, que es peor. Si te andas a creerlos padecerás mil confusiones: tendrás las sierras por azules y lo grande por pequeño, que la longitud y la proximidad engañan la vista.’ Quevedo 1991, p. 301–302.
20. Francisco de Quevedo, *La cuna y la sepultura. Doctrina moral*, ed. Celsa Carmen García Valdés (Madrid, 2008), p. 111.
21. Sanches, *That Nothing is Known*, p. 191. ‘Nil captare possis’ (p. 105).
22. Britton 1989, p. 217; ‘¿Qué te ha dado, mujer? ¿Eres tú la que yo vi allí?’; ‘ha desatado las coyunturas,’ Quevedo 1991, p. 499.
23. Romero-González, ‘La sátira menipea en España: 1600–1699’, p. 154.
24. Britton 1989, p. 223; ‘que el choque de tantas admiraciones y de tantos desengaños fatigan el seso y temo se te desconcierte la imaginación.’ Quevedo 1991, p. 502. (The pagination is correct, the end of the text of *El mundo por de dentro* is from the version of *Juguetes de la niñez*, printed in Madrid, 1631, and included in Arellano’s edition of *Los sueños*.)
25. See Pérez Magallón 2002, p. 23.
26. Twenty-nine percent of the occurrences in the period 1600–1649 are in narrative prose, while eight percent are in didactic prose. For the period 1650–1699 there are 361 occurrences in seventy-seven documents, with the majority still found in narrative prose. For the period 1700–1750 seventy-eight percent of the only thirty-four documents (with 240 occurrences) are in didactic prose and only five percent in narrative prose. Fourteen of these documents are works by Feijoo. See *Corpus diacrónico del español*. <http://www.rae.es> [Retrieved 15 July 2010].
27. Most recently by Pérez Magallón 2002.
28. Francisco Sánchez-Blanco, *La mentalidad ilustrada* (Madrid, 1999), p. 56.
29. *Apology for Medical Scepticism (Aprobación apologética del escepticismo médico del doctor Martínez)* (Oviedo, 1725), § 49, my translation. See the online edition of Feijoo’s work by *Proyecto Filosofía en español* at <http://filosofia.org/fejoo.htm>. All references to Feijoo’s work is to this edition, which is the only complete edition available of Feijoo’s works. The references

are to volume, discourse, paragraph and section. The *Teatro Crítico Universal* is abbreviated TCU in the notes.

30. The entries in the supplement volume nine of the TCU were inserted in the corresponding places in the preceding eight volumes from the 1756 edition onwards.

31. Alberto Medina Domínguez, 'Torres vs. Feijoo: "ensayos" y usos del escepticismo en el XVIII español', *Hispania* 83, 2000, p. 745–756.

32. Baltasar Gracián, *Agudeza y arte de ingenio*, 1642/1648, Discurso LI. See Juan Marichal 'El desengañador de las Españas', in José Miguel Caso González (ed.), *Ilustración y neoclasicismo*, Vol. 4 of Francisco Rico (ed.), *Historia y crítica de la literatura española* (Barcelona, 1983), p. 107.

33. See Caso González 1983, p. 71, and Otilia López Fanego, 'Algunas analogías entre Feijoo y Montaigne', in *II Simposio sobre el Padre Feijoo y su siglo : (ponencias y comunicaciones)* (Oviedo, 1981), p. 393–412, and especially Medina Domínguez 2000.

34. Maravall 1991, p. 329.

35. Peter Burke, *A Social History of Knowledge: From Gutenberg to Diderot* (Cambridge, 2000), p. 200. Feijoo's work is here mentioned in company with Richard Simon's *Critical History of the Old Testament* (1678), Pierre Bayle's *Historical and Critical Dictionary* (1697), and Pierre Lebrun's *Critical History of Superstitious Practices* (1702).

36. TCU, Vol. III, Discourse XIII.

37. TCU, Vol. III, Discourse XIII, §. XX, 78–80.

38. TCU, Vol. II, Discourse XV, §. VIII.

39. TCU, Vol. III, Discourse XIII, §. XXIII, 86.

40. In TCU, Vol. III, Discourse XIII, §. XXIII, 87. See also TCU, Vol. II, §. I, I 'Guerras filosóficas'.

41. 'Si algún desengaño, o conocimiento cierto se ha adquirido en orden a uno, u otro teorema físico, no nació en al Aula; vino de afuera a beneficio de la experiencia.' TCU, Vol. III, Discourse XIII, §. XXIII, 87.

42. Feijoo, *Apología del Escepticismo médico*, § 71.

43. Sánchez-Blanco 1999, p. 54.

44. Cf. also TCU, Vol. III, Discourse XIII, §. XXIV, 88 and §. XXV, 94, 96, 97.

Summary:

The Changing Shapes of Knowledge in Spain 1627–1726: From Dreams and Discourses to Universal Critical Theater

This article illustrates the changing shapes of knowledge in Spain in the period spanning from the Baroque (ca. 1600–1680) to the pre-Enlightenment (ca. 1730). Scepticism and the dichotomies *engaño* – *desengaño* (illusion – disillusion)

and *ser – parecer* (reality – appearances) were at the heart of the Baroque obsession with the foundations of knowledge, which culminated in an epistemological crisis. In the pre-Enlightenment, epistemological preoccupations were directed towards *error* instead of *desengaño*, notably in the writings of the Benedictine monk Benito Jerónimo Feijoo (1676–1764), who was a key figure in the divulgation of the ‘new science’ and ‘new philosophy’ in Spain. The epistemic value of the concept *desengaño* is examined here by contrasting Feijoo’s essay on philosophical scepticism in his *Teatro Crítico Universal. Discursos varios en todo género de materias, para desengaño de errores comunes* (Universal Critical Theater. Varied discourses on all kinds of matters to the disillusion of common errors, 1726–1739) with the use of scepticism in the Baroque author Francisco de Quevedo’s *Sueños y discursos de verdades descubridoras de abusos, vicios y engaños, en todos los oficios y estados del mundo* (Dreams and discourses on truths revealing abuses, vices and deceptions in all the professions and estates of the world) published a hundred years earlier (1627).

Keywords: Epistemology, scepticism, *desengaño*, Francisco de Quevedo, Benito Jerónimo Feijoo, Spanish intellectual history.

Honour, Masculinity and Corporality in the Officer Corps of Early Eighteenth-Century Sweden

Ville Sarkamo

Military honour and physical commitment to serve king and fatherland played a central role in the lives of the veteran officers of the Swedish army. These were the mainly Swedish and Finnish officers of Charles XII—the Carolines—who fought for Sweden in the Great Northern War (1700–1721). The ideals of military honour and physical commitment strictly controlled the character, thought, speech, habits, actions and decisions of these officers, that is, their whole way of life. The imagined ideal of the noble-minded warrior on the one hand, and the harsh reality of life in the field on the other, created the contradictory military culture in which the Caroline officers lived their dramatic lives.

The military code of honour created an idealistic picture of the model military man. An officer must be honourable in order to be treated with the respect due to a man of his standing, and to earn the right to a distinguished position in society.¹ The goal of this article is to show that, in order to obtain that respect, a military man had to present himself as a person who had offered his body in the service of his king and country. This was the masculine ideal against which officers had to measure themselves, and they consequently represented their actions in a manner that satisfied the requirements of this ideal. In this sense, honour and the body were closely linked.

The aim here is, firstly, to show how military honour, masculinity and the body were connected in practice; secondly, to demonstrate how this connection was idealized in the lives of the Caroline officers in the forms of suffering and sacrifice; and lastly, to show how bodily wounds and shed blood were the physical evidence that the Caroline officers needed in order to prove their honour.

The written and oral traditions of different cultures preserve stories of heroic, manly soldiers and warriors. This worldview takes honour and military glory as the main objects of life. Warrior ideals were also an integral part of the lives of the Caroline officers, especially in the time of the warrior-king Charles XII.² He

was regarded by his officers and men as the personification of warrior honour, and the heart and soul of the whole army. Heroic tales about the king's deeds were told throughout Europe during and after his lifetime.³ Charles XII can also be seen as the model example of a predominant homosocial ideal, which regarded an honourable man as a fighting man.⁴ Interestingly, research drawing mainly on judicial records has revealed an alternate ideal of masculinity consisting of a piety lifestyle, forgiveness and Christian love operating during the same time period in Sweden. However alternative masculine ideal which consisted of piety and Christian love does not restrict the more general predominant homosocial masculinity. Rather it was just a part of it. Asking and praying for forgiveness was more a submitting ritual to defendant person than sign of brotherhood and love.⁵

The reality of life in the army in the early modern period was in many ways far removed from the imagined glory of the battlefield. The members of companies, regiments and field armies formed a society in which the routines and problems of daily life were negotiated in a state of war. In practice, the mentalities and models of action of the fighting men were formed within a contradictory culture in which the masculine role of the warrior, dictated by a code of honour, was constantly challenged. Military honour was tested in many situations, especially in combat and other instances in which a soldier faced death and had the choice of either fleeing or remaining at his post. Honour was tested by insults and challenges to duels. The challenge to one's manliness and honour and the fear that the brutal realities such as fear in a battlefield could make one cowardly and dishonourable were ever present. Honour, masculinity and strength were challenged by a culture greatly oriented toward performance. In this way, military-historical research is linked to more general studies of early modern mentalities and everyday practices.⁶

In this article, the approximately fifteen-thousand commissioned and non-commissioned officers (as well as the volunteers⁷ who wished to become officers in the Swedish army) who fought in the Great Northern War are regarded as combatants (*krigare*). Because of the lack of primary sources for other ranks, this kind of study necessarily focuses on the officers. It should be recognised, however, that many of the officers' values, especially those which were closely linked to masculine qualities such as bravery on the battlefield, were also characteristic of the common soldiers.

The primary sources consist mainly of the archival records of the Swedish Diet (*Riksdagsarkiven, frihetstidens utskottshandlingar*), which include committee records from the Age of Liberty spanning from 1719/1721 to 1772. They include the records of the Placement Committee (*placeringsdeputations handlingar*) from the Diet of 1723, which comprise eleven volumes and approximately nine-thousand pages

of manuscript. These contain mostly claims (*memorialer*) from individual veterans of the Great Northern War, but also the minutes of the committee itself. The members of the Placement Committee were often officers themselves and shared many of the same values as those who had written the claims.

These sources, which were written in the exceptional situation that existed after the Great Northern War constitute a rich repository of sources given that officers could express themselves rather freely in them. The importance and usefulness of the Placement Committee records is evident because the placement process itself served as a challenge to the officers' honour.

After the defeat in the Great Northern War, the armies of Sweden were dramatically reduced, which entailed a substantial decrease in the number of officers. After previous wars officers had been rewarded for their wartime sacrifices, but now the military defeat and the collapse of Sweden's status as a great power meant a personal catastrophe for many officers, too. Some who retained their rank in the army were paid reduced salaries. Retirement was forced upon older officers, and many others were discharged from the army altogether. The placement of officers in the early 1720s was a major operation, as can be seen in the committee records. Of the records from the year 1723, half concern the placement of officers. This large and unified collection of soldiers' accounts reveal an insight into warrior mentalities.

In addition to these archival sources, I have also consulted a variety of printed sources. These sources, such as articles of war (*kriagsartiklar*) and accounts (*slagsberättelser, slagsrelationer*) of battle, provide an insight into the ideals of warrior life and reveal the extent to which warrior values permeated early modern society. Battle accounts and soldiers' diaries (especially the series *Karolinska krigares dagböcker*) also reveal a great deal about those situations in which the ideal of honour manifested itself in action. Combat is a key example of a situation in which the role of honour is easy to discern in the actions of men.

The Connection between Honour, Masculinity and the Body

I will not escape or hide as long as I am given orders and as long as I have life and strength [*Liff och Macht*]. In combat I promise to remain steadfast and willing, as every dutiful and unwounded soldier and servant of the kingdom is bound to do.

All this I promise faithfully and honestly to remain, and may God help me and my soul in all that.⁸

Warrior merits can be divided into four hypothetical categories. The first category consists of qualities linked to the fighting man's role as a loyal servant of his king, country and superior officers. The second is connected with his roles as a member of the officer corps and as a patriarchal figure to his subordinates. The third comprises attributes emphasising his physical prowess and willingness to sacrifice his youth, health and life for the fatherland if required. The fourth is made up of qualities connected with bravery on the battlefield.⁹

Concepts connected with the body and the soul were central in texts pertaining to the lives of the Caroline officers. Even in the Soldier's and Officer's Oath stipulated in Charles XI's Articles of War in 1683, we can see the importance of physical prowess.¹⁰ The oath emphasised the many physical trials which constituted military life. Service in the field armies consisted mainly of physical duties, and the oath accordingly took a form in which soldiers and officers pledged their loyalty as long as they had the 'power of life' and physical strength. Thereafter he promised loyalty to his regiment and the fatherland over his own benefit and fealty over his body and soul in the face of God.¹¹

The connection between body and soul was also central to the medical theories of the time. In early modern Europe, it was a common belief that spiritual qualities were manifested in an individual's physical make-up. Members of the nobility and the military were often described as choleric, which was regarded as the most estimable of the four humoral temperaments, even though it implicated negative tendencies such as anger, irrationality and rashness. Such men were characterised by noble-mindedness, pride, 'self-confidence' and courage. Their main goal in life was honour and glory. Cholera was equated with strong blood circulation, which manifested itself visibly in the form of blue blood. These physical qualities also made for spiritual attributes such as bravery and temptation in action and movement.¹²

Pedigree also played a central role in the lives of the Caroline officers. In a patriarchal society which attached great importance to the family, the individual officer could invoke his family and their sacrifices in his claims. References to family members who had fallen in battle were used by individuals as a strategy for holding on to their positions, given that the individual's name and honour were closely linked to those of his family. For example, an officer named Olof Renberg had lost his father and brother in the Great Northern War, and this was one of the arguments that he used in such a claim.¹³ Death in the service of king and country was a sacrifice that called for the members of the family of the fallen warrior to be rewarded. After all, the same blood that had been spilled ran in their veins.¹⁴ Familial honour was also grounded on the valorous deeds that had been

performed by earlier generations. Such deeds had to be revered because the status and wealth of the family were based upon them. Many officers thus lived in a debt of gratitude to their forebears.¹⁵

The life of an officer was strictly controlled by military society and its norms. His body belonged to the army. Consequently, it was permissible for superiors to inflict corporal punishment on a soldier. In this way, too, the body and the soul were connected:¹⁶ The body defiled the soul, and the soul could be purged by punishing the body. This can be seen in the articles of war and in the functioning of courts-martial. All soldiers were required to attend a court-martial if the charge involved a threat to life, limb or honour. The court-martial was essential for the proper functioning of military society. Because the actions of the guilty brought God's wrath on the whole military community (the army or the regiment), it was important to purge the collective sin that lay over the community by removing the perpetrators from it. That is why such courts-martial were always held under the open sky. Crimes that did not threaten the whole community were dealt with indoors.¹⁷ The different forms of capital punishment reflected the baseness of the crime. Death before a firing squad was more honourable than hanging. The most dishonourable crimes, such as high treason, were punished by mutilation of the perpetrator's body.¹⁸

Likewise, the regiment's *esprit de corps* was maintained by regarding the whole regiment as a living organism. Consequently, its diseased parts had to be removed. In the worst cases, it was possible to decimate the regiment by choosing every tenth man by lot to be hanged. Officers were expelled from their regiments if they broke its code of honour. In some instances it was also possible to order the whole unit to live outside the military camp for a temporary period.¹⁹

Superior officers had the right to maintain discipline by physical means, and in that way violate their subordinates' bodily integrity. A good example is a case described in the diary of Robert Petré. In 1705 Petré was a sergeant major (*fältväbel*), and during the siege of a fortification he had ordered his subordinates to do some duties while he was away. When Petré returned to his post, he found a certain Sergeant Hedberg and his men sleeping. Petré asked the sergeant why he had not obeyed the order. Because Hedberg's response did not satisfy him, Petré hit him with his sword a couple of times. The sergeant felt that he had been insulted and complained about Petré's behaviour to two captains. They found, after hearing Petré's account, that the sergeant major had acted correctly. Hedberg did not drop the case there, however, but insisted on going to see the commander of the regiment, Colonel Jöran Johan von Knorring. The latter offered the aggrieved sergeant no sympathy either, and instead ordered him to be arrested for failing to

obey his superior's command, which had been given in the service of His Royal Majesty. Although Hedberg was released that same evening,²⁰ he had surely received a lesson about obedience and the patriarchal order of military society. The individual had no right to complain about chastisement by his superiors.

Because corporal punishment could be easily inflicted on a soldier by his superiors, it is not surprising that insults from other sources caused extreme reactions. Thus conflicts between common soldiers and civilians often led to fights.²¹ Such behaviour has been described as a rational use of violence.²² It highlights the culturally established need to defend one's honour with force if necessary. For posterity, the most striking form that this took was the duel, which was especially favoured by military officers. Duels were usually fought to the first blood, which meant that blood had to be spilled before the fight was over.²³ The shedding of blood settled a verbal insult, again a demonstration of the close link between the body and honour.

One example of this can be found in Leonard Kagg's was account of his time in Russian captivity. A group of prisoners of war had assembled to receive orders from the Tsar, and they were commanded to take off their hats. Some men who were standing further away apparently did not hear the order. It was raining heavily, and they wanted to keep their heads covered. A Russian guard knocked one officer's hat off so fiercely that his wig also fell to the ground. The officer responded with a couple of heavy punches, thereby inciting a scuffle in which two Swedes lost their lives. Kagg also reports having seen at least eight Russian soldiers lying wounded on the ground.²⁴ His account demonstrates the physical nature of military culture. The early modern cultural code of manliness expected men to respond to insults with physical force.

Suffering, Privation and the Sacrifice of One's Youth for King and Country

With what desire and joy I served my most gracious king and fatherland during the last war, and with what patience I sat in captivity for my fatherland is shown by the fact that I had abandoned the studies I had practised for fourteen years [when I joined the army], and that in captivity I twice endured Russian torture for unsuccessful escape attempts; but despite this, for the love of my fatherland, I ventured a third time, which ended happily. But what grief do I now suffer, who in old age must exchange the fruit of youth for privation and misery.²⁵

Lorenz von Schulz, 1723

Caroline officers had experienced many misfortunes even before the catastrophic defeat in Poltava in 1709. Many officers had fallen in battle or were lost to disease. Many of the survivors carried multiple battle wounds. The officers' claims (*memorialer*) submitted to the 1723 Diet tell the story of the numerous wounds they had collected during Charles XII's war and other campaigns. Moreover, the sufferings of many of the Caroline officers increased in Russian captivity after defeats in battle. Their pledge to sacrifice themselves and their bodies in the loyal service of their king and fatherland was truly put to the test. Honour was closely linked with suffering. Here we should note the significance of Christianity and the suffering of Christ in the world view of early modern Europeans. Physical suffering was thought to ennoble a person and enhance his honour and glory. In addition, many of the Caroline officers experienced a pietistic awakening during their captivity.²⁶

In his claim, Lorentz von Schultz, like many other Caroline officers after the war, appealed to the fact that he had loyally served his king and country despite his suffering. For officers this was a crucial point to make, because loyalty was emphasised in their oath of service and the articles of war:

I N.N. promise and swear by God and His Holy Gospel to serve my King [...] I promise to be a loving, decent and loyal soldier and servant and in every way to further the success and welfare of His Majesty and the Realm.²⁷

The soldiers' oath of service required strong devotion to the Crown. Usually this did not conflict with the views of the Caroline officers themselves, because in principle their loyalty and self-denial were based on reciprocity. The principle of reciprocity, which was characteristic of this age, has also been widely recognised in research into strategic plans of action in other kinds of conflict situations.²⁸

After the Great Northern War, numerous stories were told about the brave veterans whose endurance had proved almost superhuman, and who, at least in some cases, were fittingly rewarded. According to one such story, a corporal in the Royal Bodyguard (*drabantkorpral*) named Rühl took part in a plan to organise a mass escape from captivity. The plan was subsequently revealed to the Russians and Rühl was thrown into a dungeon for nine years, where he lived mainly on bread and water. He endured his incarceration and returned to his homeland after the war. In 1727 he was ennobled and promoted to the rank of colonel.²⁹

As a reward for their loyalty, officers received posts and their accompanying benefits from the state. While these posts secured the officers' living conditions and career prospects, they were also closely linked to other factors in society. They

determined an individual's position in his community, and the holder of a post thus had the right to enjoy the respect and honour that came with it.³⁰ In this context, honour was regarded as a merit that was earned in war. Military posts were considered to be a direct reward for honourable service. This is evident in the records of the final proceedings of the Diet in 1723 concerning the placement of officers. The Diet expressed the principle that 'the strongest spur to honour, virtue and bravery is that all officers should get that which they deserve.'³¹ Accordingly, if a deserving officer did not obtain a post, it was a direct affront to his honour. Officers appealed to their superiors' sense of honour when they applied for posts. Many government officials had a military background and shared the same ideals and sense of honour as the applicants.

In their claims, the Caroline officers also appealed to the fact that they had sacrificed their youth for king and fatherland. As a member of the force that followed Charles XII from Perevolochna to Bender, Officer Olof Lanh of the Uppland Regiment protested that he had not had any time in his youth to learn a civilian profession. He had learned only what was necessary to be a soldier. Another officer, Anders Mörning, also appealed to the fact that he had given up a part of his youth to warfare (*krigsväsendet*).³²

Johan Palander, who held a captain's warrant (*fullmakt*), and who was applying for classification (*indelning*) as a lieutenant in the placement, appealed to the fact that in his fourteen years of service he had sacrificed his best years to learning soldiery.³³ Carl Frestare, who had served in the Västmanland Regiment, also claimed that he had given his best years to the realm, and underlined the fact by pointing out that he had done so languishing in captivity.³⁴ Like von Schulz, Friderich Sture had also abandoned his unfinished studies after a few years at the Academy of Lund and joined the Scanian Dragoons.³⁵

Through these and similar appeals the officers tried to forestall dismissal from the army in the placement process. Officers were trained for war and nothing else. They had chosen a soldier's life and should be treated like soldiers, regardless of whether the country was at war or peace. An officer's career was not just a profession, but rather a way of life in the broader sense. At the 1723 Diet, the veterans strongly rejected proposals for officers to be placed in civilian posts.³⁶

Officers could also appeal to their youth in quite another way. Lieutenant Colonel Berent Christopher von Phasian, who had served from the beginning of the Great Northern War and had recently been discharged, wrote in his memorial that he had been dismissed against his will, and that he still possessed qualities that suited him for military service.³⁷ Von Phasian thus emphasised his willingness and his physical capacity in his claim.

Erich Ekman, who had served with distinction as a non-commissioned officer and been wounded in the assault at Veprick in 1705, pointed out in his claim that he was in the prime of life.³⁸ Second Lieutenant Carl Ulbrich Schilt stated more eloquently that after the war he was in the 'full bloom of youth' (*blomstrande ungdom*) and was therefore highly suited for a military post.³⁹ Ekman and Schilt both stressed that their age made them very suitable for military positions, and that their dismissal would therefore be a waste of human resources. Younger officers like these, usually appointed after the defeat in Poltava, could not in most cases cite many battle merits, so they had to use a different tactic. Their argument was grounded in their youth and good physical condition, while that of their competitors, the older Caroline officers, was based on their having survived many major battles and years in captivity.

Battle Wounds, Blood and the Fallen

The battlefield was necessarily regarded as the main arena that separated valiant warriors from cowards. The baptism of fire was important. Before it, a soldier was just a man in a uniform. The warrior was born on the battlefield after his first battle. His status was later defined in a placement process by how many battles he had experienced. If no one had criticised an officer's conduct in battle, he was regarded as a good officer. If he had distinguished himself in battle, he was considered a gallant officer,⁴⁰ and he enjoyed greater respect both in his warrior society and among the civilian population. Officers of higher rank might even become heroes in the legends of common people.⁴¹

Major Marcus Tungelfelt of the Åbolän Cavalry Regiment was wounded badly and captured in the Battle of Poltava in 1709, but managed to escape from the rigours of captivity and return to Sweden in 1712. In that year his regiment was reformed, and the major served in Charles XII's two campaigns in Norway, remaining in his post until the end of the war.⁴² During that time, Charles had promoted him to dragoon major. Tungelfelt was just one out of hundreds of veterans who submitted claims to the 1723 Diet. He was worried about his livelihood, and felt that his personal honour had been insulted. He mentioned that eleven years before he had been 'mortally wounded' and 'seriously shot up.'⁴³ His stark claim is a good example of the practice of appealing to the officers' shared sense of honour. Tungelfelt also maintained that posts should be given to those who had fought in the most battles.⁴⁴

In this physically oriented culture, the warrior also needed to produce evidence of his bravery. The clearest proofs were combat wounds, which constituted direct physical evidence of bravery, loyalty and suffering. It was a problem for the fighting man if he did not have any wounds, and in such a situation he would need to justify the claim that he was nevertheless a brave soldier. That is why Pehr Cedersparre wrote in his claim that, although he had managed to get through the war without wounds, he had been surrounded by the enemy many times. He had lost his horses and equipment in a situation in which he had also been in danger of losing his life.⁴⁵ In such a case it was necessary for the claimant to resort to self-justification, but this was always very problematical for fighting men in a culture that prized action and physicality over words.

When a warrior had enough physical evidence, no explanations were needed. Second Lieutenant (*kornett*) Alexander Starck could point directly to his wounds, saying that he had been in five major battles, as his wounds could testify.⁴⁶ As a man of honour, this laconic statement was sufficient. Starck's claim evinces a physically oriented warrior culture in which actions and concrete physical evidence went far beyond words. A laconic 'rhetoric of the body' prevailed.

Like Starck and Tungelfelt, Captain Carl Frestare of the Västmanland Infantry Regiment also invoked his wounds. Frestare, who had served even before the war in Holland, was the son of a soldier in the Royal Bodyguard. He had been wounded in the battles of Fraustadt (1706), the Desna River (1708) and Poltava (1709).⁴⁷ Superior officers might also write testimonials (*wittnesbörd*) for their subordinates testifying to their bravery. For example, Axel Sparre wrote in support of Major Georg Plantingh, describing him as active (*hurtig*), brave (*tapper*) and competent (*duglig*). At the end of his testimonial, he mentioned that Plantingh's battle wounds proved his bravery.⁴⁸ During the post-war peace, civilians also showed an interest in the wounds of veterans. The above-mentioned Corporal Rühl, who had suffered greatly in captivity, died at home in Finland in 1740. When he died, people counted sixteen scars on his body.⁴⁹

Baron Sven Lagerberg also enjoyed great respect after the war. Lagerberg was a veteran who had taken part in the Battle of Poltava as a major in the Skaraborg Regiment. His unit was thrown into a hard and bitter engagement at close quarters with the Russians. Lagerberg was 'shot through' (*genomskuten*), and a Russian unit marched over his body. However, a dragoon managed to save him, and he was transported over the Dnieper River at Perevolochna by the men who were following Charles XII on his Turkish campaign. Lagerberg was the Speaker of the Noble Estate (*lantmarskalk*) after the war at the Diet of 1723, a highly prestigious position.⁵⁰

Battle wounds and scars also remained the most highly esteemed symbols of honour in later times. A famous example is that of General Georg Carl von Döbeln, who is probably best known from *Fänrik Ståls sägner* (The Tales of Ensign Stål, 1848), an epic poem by Johan Ludvig Runeberg. The black headband that he used to cover a scar was a clear sign to all that he was a brave warrior, and it considerably enhanced his legendary status.

In the cavalry, the not uncommon case of a rider having his horse shot from under him was regarded to be as meritorious as a battle wound. This, too, served as concrete proof of bravery. Second Lieutenant (*kornett*) Alexander Starck wrote among his credentials in his claim that two horses had been shot from under him at the Battle of Poltava, where he had also been wounded.⁵¹

The practice of appealing to wounds is also interesting because injury and physical 'debility' were in fact often used as criteria for the dismissal of officers from the army.⁵² Although it was honourable for an officer to carry the scars of battle on his body, they should not appreciably impede his ability to perform his duties. It was sometimes the case that an officer's wounds healed to the extent that he was able to carry out his duties, but with increasing age his old injuries might begin to trouble him. When young, the Caroline officers bore their wounds proudly, but in old age they began to suffer from health problems. Even so, the wounds aroused awe among their fellow officers. It was also possible for older officers to be branded physically unfit in order to more easily dismiss them.

Apart from their wounds, the Caroline officers also referred to their blood and the shedding of it. The most common rhetorical formula referred to service in terms of 'life and blood' (*lif och blod*). An officer who could not cite any specific heroic action could nevertheless write that he had served with his life and blood (*med lif och blood tient*), or that he had sacrificed the same (*ofra lif och blod*). It may be noted that civilian officials in the eighteenth century also swore to serve the Crown with their 'life and blood'.⁵³ The formula obviously passed from military into civilian life. In many claims, officers referred rhetorically to fighting 'to the last breath' (*in til dödstand*). Behind these expressions, which did not directly refer to any specific event, lay the fact that most of the Caroline officers actually did give their lives in the war and literally fought to the last breath.

The officers also made more poetic or specific references to blood. Rudolf August von Hallern, who was applying for a post in the Uppland Regiment, stated: 'I with my innermost heart's blood hold myself unsparingly in the military service of His Royal Majesty'.⁵⁴ The above-mentioned von Schultz, who had been severely tortured, wrote in his claim that he had 'never in the least complained, but enjoyed all of [his] blood's work', and that he had 'with blood earned [his]

salary'.⁵⁵ The sacrifice of blood could be invoked in very different situations. After the Swedish-Russian War in the early 1740s, General von Buddenbrock was sentenced to death for his unsuccessful conducting of the war. Although he was given the option of fleeing, his sense of honour compelled him to refuse: 'A soldier must always be ready to sacrifice his blood for his fatherland, even if it be at a place of execution.'⁵⁶

The connection between mind and body is also evident in the manner in which fallen soldiers were treated. Comrades who had been killed in battle were given a firing salute by their units. For example, Carl Magnus Posse described in his diary how fallen Swedes had been buried after the Battle of Holowzyn and saluted with two cannon rounds.⁵⁷ It should be noted that two rounds was the battle signal in the Swedish Army. Officers were usually buried in individual graves, but common soldiers were generally laid to rest in mass graves.

Many of the Caroline officers mentioned the funerals of their fellow officers in their diaries. They also carried the bodies of their fallen comrades from the battlefield so that they could be buried honourably. In a report, Major Gotthard Vilhelm Marcks describes how he and a comrade carried the body of their regimental commander, Colonel Odert Reinhold von Essen, who had been killed in a battle at Isokyrö (Storkyro in Swedish) in 1714. They had found his body along with those of two other officers in a pile of naked corpses. In this account, too, specific mention was made of von Essen's wounds.⁵⁸ The dire consequences of major battles were visible long afterwards. Many of the wounded remained with the armies, fighting for their lives for weeks and months after the battles had ended. Some of them recovered, others died.⁵⁹

Conclusion

The importance of military honour was made manifest in those instances where warrior ideals and the harsh reality of life clashed. The placement of officers in Sweden after the Great Northern War, a process in which the fighting men's sense of honour was challenged, served as one such instance. Scaling down the army also involved a major problem with regard to ensuring the veterans' livelihoods, but the warrior ideal required that in the claims they made the veterans continued to appeal to matters of honour.

The placement process was also very difficult for those officers who sat on the Placement Committee. They were obliged to offend the military honour of the claimants by rationing privileges that they themselves regarded as earned rights.

The claimants were aware this and made both implicit and explicit attempts to appeal to the officers' shared sense of honour. The soldiers always tried to emphasise the honourable acts they had performed. They made reference only to what could be regarded as honourable in their lives, and kept silent about those matters that were less honourable.

The connection between honour, masculinity and the body was significant in the military culture of the Caroline officers. This was manifested most visibly in the figure of the warrior king Charles XII, who embodied the homosocial, masculine ideal of the Caroline warrior. An appeal to one's merits in battle was the best way of defending a claim to a post, because bravery in combat was the most respected virtue in military life. However, the writing of claims involved one further problem. The warrior culture was a physical culture in which actions were accorded greater value than words. Those officers who had clear proof of their bravery, especially in the form of combat wounds, were in the best position. They were able to employ a laconic rhetoric that required no further explanation. An officer without wounds could use other means to illustrate his bravery, but these demanded annoying explaining, which was always suspicious with regard to one's military honour.

The appeal to wounds and combat merits clearly emphasises the fact that the warrior code of honour served as a system for admitting individuals into, or excluding them from, society. It was more difficult to discharge an officer who possessed honourable merits. In practice, of course, when the army had been heavily reduced, other factors like personal relationships and patriarchal duty meant that favourites of the members of the Placement Committee might bypass officers of greater merit. It was nevertheless difficult to overlook an officer with impressive merits, and even more so to ignore the claim of an officer who had proven his bravery. For the soldiers, and especially for those without notable patrons, warrior honour remained an ideal to which they could appeal. The constancy of this ideal thus gives us an insight into the minds of the fighting men of early modern Europe.

Notes

1. For example, Magnus Perlestam, "Såsom en skyldig och oförfärad soldat och Tjänare". Mod i Karl XI:s krigsartiklar', in *Blickar bakåt. Elva uppsatser om ett förgånget nu*, eds Christina Kjellson, Sven Olofsson & Per Sörlin (Umeå, 2004), p. 63; Seppo Tiihonen & Heikki Ylikangas, *Virka valta kulttuuri* (Helsinki, 1992), p. 62.

2. Cf. John Keegan, *History of Warfare*, (London, 1993). According to Keegan, warrior ideals are strongest in societies where they are closely linked to political power.
3. Bengt Liljegren, *Karl XII. En biografi* (Lund, 2000); Erik Sandstedt, 'Karl XII och Alexander-rollen', *Karolinska förbundets årsbok 2000* (Lund, 2001).
4. About military masculinities, see for example, Paul R. Higate (ed.), 'Military Masculinities, Identity and the State' (Westport, CT, 2003); Christopher Collstedt, *Duellanten och rättvisan. Duellbrott och synen på manlighet i stormaktväldets slutskede* (Lund, 2007), p. 40–42; William Ian Miller, *The Mystery of Courage* (Cambridge, MA, & London, 2002); Joanna Burke, *An Intimate History of Killing: Face-to-Face Killing in Twentieth-Century Warfare* (London 1999).
5. Cf. Collstedt, 'Duellanten'. Collstedt argues that the discourse of peace and non-violence, based on the jurisprudence of the time as well as on the narratives of the New Testament that taught a Christian lifestyle and love, constituted the argumentation used in court and also the image of the masculine ideal. See also Kaarlo Wirilander, *Suomen upseeristo 1700-luvulla* (Helsinki, 1950), p. 101–102, also in *Swedish Officerskåren i Finland under 1700-talet* (Stockholm, 1964).
6. Ute Frevert, *Men of Honour: A Social and Cultural History of Duel* (Bodmin, 1995); Jonas Liliequist, 'Violence, Honour and Manliness in Early Modern Northern Sweden' in Mirka Lappalainen & Pekka Hirvonen (eds), *Crime and Control in Europe from the Past to Present* (Helsinki, 1999); Olli Matikainen, *Verenperijät: väkivalta ja yhteisön murros itäisessä Suomessa 1500-1600-luvulla* (Helsinki, 2002); Collstedt, 'Duellanten och rättvisan'.
7. Jan Lindegren, 'Maktstatens resurser' (manuscript), p. 181; Peter Ericsson, *Stora nordiska kriget förklarar: Karl XII och det ideologiska tilltalet* (Uppsala, 2002), p. 27–28; Sten Carlsson, *Bonde-präst-ämbetsman. Svensk ståndscirkulation från 1680 till våra dagar* (Stockholm, 1962), p. 33; Wirilander, *Suomen upseeristo*, p. 145.
8. 'Om alla Officerares samt Gemenas Eed och plicht' in *Krigz-Articlar* (Military Oath in Articles of War) [Stockholm, 1683], p. 78–82, art. 143.
9. Compare to Barry McCarthy, 'Warrior Values: A Socio-Historical Survey' in *Male Violence*, ed. John Archer (London, 1994), p. 106.
10. 'Om alla Officerares samt Gemenas Eed och plicht', p. 78–82, art. 143.
11. 'Om alla Officerares samt Gemenas Eed och plicht', p. 78–82, art. 143.
12. About embodiment and corporality, see for example, Kaarlo Wirilander, *Herrasväkå: Suomen säätyläistö 1721–1870* (Helsinki, 1974), p. 36–41; Hans Andersson, 'Jag mig nöjd under bilan böjer. Berättelser av och om avrättade i Stockholm 1720–1910', *Släkt och hävd*, No. 3–4, 2002; Barbara Donagan, 'Atrocity, War Crime and Treason in the English Civil War', *The American Historical Review* 99, 1994; Anton Blok, *Honour and Violence* (Padstow, 2001); Roy Porter, 'History of the Body', in *New Perspectives on Historical Writing*, ed. Peter Burke (Cambridge, 1992); Roy Porter, 'History of the Body Reconsidered', in *New Perspectives on Historical Writing*. Second edition, ed. Peter Burke (Cambridge, 2001).

13. Stockholm, Riksarkivet, Riksdagshandlingar, R 2444, 'Memorial Renberg', p. 268: 'iag all min tid och wåhlfärd *babladerat* [förlorat?] så wåhl som min i Kongl. Maijt och Rixsens krigstiänst afleden salige fader och brödar.'
14. On the patriarchal order, see Piia Einonen & Petri Karonen (eds), *Arjen valta. Suomalaisen yhteiskunnan patriarkaalisesta järjestyksestä myöhäiskeskiajalta teollistumisen kynnykselle (1450–1860)* (Helsinki, 2002); Peter Englund, *Det botade buset: adliga föreställningar om sambället under stormaktstiden* (Stockholm, 1989), p. 101–102.
15. Andreas Marklund, 'På fädernas Axlar. Faderssymboler, manlighet och patriotisk gemenskap under Stora nordiska kriget', *Scandia* 72, 2006, p. 28; Kimmo Katajala *Suomalainen kapina. Talonpoikaislevottomuudet ja poliittinen kulttuuri Suomessa Ruotsin ajalla n. 1050–1800* (Vammala, 2002), p. 220–221.
16. See also Pieter Spierenburg, 'Masculinity, Violence and Honor: An Introduction', in *Men and violence: gender, honor, and rituals in modern Europe and America*, ed. Pieter Spierenburg (Columbus, 1998), p. 3–7.
17. Jussi T. Lappalainen, *Elämää Suomen sotaväessä Kaarle X Kustaan aikana* (Joensuu, 1976), p. 133, 139, 143; Arvo Viljanti, *Väkinäisen sotamiehenpidon sovelluttaminen Suomessa 1600-luvun lopulla II. Uudenmaan-Hämeen lääni* (Turku, 1940), p. 186; Arthur N. Gilbert, 'Law and Honour Among Eighteen-Century British Army Officers', *The Historical Journal* 19, 1976, p. 75–87.
18. Englund, *Det botade buset*, p. 274–275; Björn Asker, 'Johann Reinhold Patkul', in *Svenskt biografiskt lexikon* 28 (Stockholm, 1994), p. 731–735.
19. 'Krigz-Articlar' [Stockholm, 1683].
20. 'Robert Petrés dagbok', in *Karolinska krigares dagböcker* I (Lund, 1901), p. 80–81.
21. For example Liliequist, 'Violence, Honour and Manliness', p. 186–202.
22. Blok, *Honour and Violence*, p. 103–114; see also Matikainen, *Verenperijät*, p. 86–104.
23. About duels for example Collstedt, *Duellanten och rättvisan*; Frevert, *Men of honour*.
24. Erkki Kansanaho, *Heränneitä karoliineja. Pietismin soihdunkantajia Kaarle XII:n armeijassa* (Helsinki, 1950), p. 91.
25. Stockholm, Riksarkivet, Riksdagshandlingar, R2444, 'Memorial von Schultz', p. 266–66v: 'Med hwad lust och glädie iag min allernådigste konung och fädernesland tient, uti förflutne krigstijd, sampt hwad tålmod iag under mitt fängelse för fäderneslandet burit, betygat så wäl det att iag mina studier öfwerhaf, sedan iag den 14 åhr idkat, som och när jag i fängelset 2nne ryska Torturer uthärdat för twenne olyckelige Echiaperningar; dock sådant oachtadt, af kiärlek till fäderneslandet den tredie gången wågdadt, som wart ett lyckligit sluut. Men hwad sorg iag nu där emot lider, som måste för mina ungdoms fruchter på ålderdomen i nöd och älande förwandlas.'
26. Kansanaho, *Heränneitä karoliineja*, p. 20.
27. 'Om alla Officerares samt Gemenas Eed och plicht', p. 78–82, art. 143.
28. See for example Kimmo Katajala, *Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1697* (Jyväskylä, 1994), p. 62.

29. Kansanaho, *Heränneitä karoliineja*, p. 89–90.
30. Tiihonen & Ylikangas, *Virka valta kulttuuri*, p. 62.
31. Stockholm, Kungliga Biblioteket, 'Sweriges rikets ständers beslut, giordt, samtyckt och förafskedat på den allmänna riks-dagen, som slöts i Stockholm den 17. october 1723. '8: Elliest beklaga Riksens Ständer högeligen af om kiärlek och omsorg för sine älskelige medlemmar / at af de så utur fångenskapen hemkomne/ som elliest afgångne Officerare [...] / kunnat komma at niuta wärdigt framsteg eller tilträde och indelning wid Regementerne/ hwilket [...] / som den kraftigaste upmuntring til ähra/ dygd och tapperhet äfwen är/ at tilägna den samma dess wälförtiente heder och belöning.'
32. Stockholm, Riksarkivet, Riksdagshandlingar, R2444, 'Memorial Langh', p. 296–297: 'Emedan jag i min ungdom eij haft tijd och tilfälle uti någon annan nyttig wettenskap mig informera, utan det endaste jag läst, består därutinnan hwad een rättskaffens soldat ägnar och anstår, samt honom bör wara kunnigt, [...]'; Stockholm, Riksarkivet, Riksdagshandlingar, R2444, 'Memorial Mörning', p. 300v.
33. Stockholm, Riksarkivet, Riksdagshandlingar, R2444, 'Memorial Palander', p. 270v: 'Iag som tillbrackt min bästa ungdoms tijd att giöra mig skicklig uti *Soldatewäsende* och nu på 14de året derwijd tient.'
34. Stockholm, Riksarkivet, Riksdagshandlingar, R2444, 'Memorial Frestare', p. 9: 'Deribland att tretton åhrs Fångenskap till min beklakelige Disadvantage uti min bästa ålders tijd uthhärdad ändtel. genom den längst wäntade Freden den ädla frijheten under eders Kongl. Majjts hugnesamma Regering äthniuta af den högst fågnad worden.'
35. Stockholm, Riksarkivet, Riksdagshandlingar, R 2450, 'Memorial Sture', p. 15v: 'att sedan iagh några år *Freqv[it] terat Akademien i Lundh* begaf iagh mig i Kongl. Majjts krigstienst under Skånska *Dragone*, som sedan nämdes *Princens af Würtenbergs Regemente*.'
36. *Sveriges ridderskaps och Adels riksdagsprotokoll 1723*, II:II (Stockholm, 1875–1876), p. 333–334.
37. Stockholm, Riksarkivet, Riksdagshandlingar, R2419, 'Memorial von Phasian': 'det täcktes högloff. Riksens Ständer nåd och gunstigast behaga mig för mina långa träge tienster wed ett Regimente, såsom andra officerare wed erfaren är, till att placera, emedan willjan, Lust, och Kropsens hälsa hos mig ännu som för, till att tiena, [...] Man skulle till någon placering nu för tijden ingen legenhet finna, so beder iag i underdåhn-Ödmiuckhet att Högloff. Riksens Ständer Nådh och gunstig wille behaga mig wijd af den A 1720 ingen fast-ställte pension [...].'
38. Stockholm, Riksarkivet, Riksdagshandlingar, R2444, 'Memorial Ekman', p. 306: 'Iag ännu finner mig Capabel i Många Åhr.'
39. Stockholm, Riksarkivet, Riksdagshandlingar, R2444, 'Memorial Schilt', p. 338v: 'Emedan iag mig må som bäst i min blomstrand ungdomd till fäderneslandets tienst osfererat och Cababel finner.'
40. Stockholm, Riksarkivet, Riksdagshandlingar, R2451, 'Protocoll of placeringsdeputation'.

41. See for example Eirik Hornborg, *Karolinen Armfelt och kampen om Finland under Stora nordiska kriget* (Helsingfors, 1952); Andreas Marklund, *Stenbock: ära och ensambet i Karl XII:s tid* (Borgå, 2008).
42. Stockholm, Riksarkivet, Riksdagshandlingar, R2449, 'Memorial Tungelfelt', p. 325–328.
43. 'Memorial Tungelfelt', p. 326: 'iag icke allenast biwistat alla de actioner som Regementet träffat, utan och åhren 1708 och 1709 fast dageligen warit på partier commanderad och med fiende esomåftast traffat, hwar wid jag blifwit dödeligen blesserat och twert igenomsuten.'
44. 'Memorial Tungelfelt', p. 326v: 'så framt största reflection skulle giöras på den som de mäst actionerne bewistat.'
45. Stockholm, Riksarkivet, Riksdagshandlingar, R2447, 'Memorial Cedersparre' 1723, p. 82v: 'Har wäl sluppit Blessurer men warit många gånger af fienden kringränder i största Lifsfara och mist hästar och munderingar samt all min wälfärd besynnerligast wid Umeå.'
46. Stockholm, Riksarkivet, Riksdagshandlingar R2444, 'Memorial Starck', p. 188: 'Därwid Femh Hufvud Actioner bijwistat som mina undfängen blesserer wittna kunna [...].'
47. 'Memorial Frestare', p. 6–12: 'i hwilka Tieste år iag så wähl alla the Actioner, Belägringar och Recontres bewijstat som Regementet warit brukat wed som och åthskilliga Commenderingar och partier måst förrätta, hwilcka mina der wed undfängen Blesserer nogsamt wittna kunna.'
48. Stockholm, Riksarkivet, Riksdagshandlingar, R2444, 'Wittnesbörd Sparre', p. 434–44v.
49. Kansanaho, *Heränneittä karoliineja*, p. 89–90.
50. Sven Grauers, 'Swen Lagerberg', in *Svenskt biografiskt lexikon* 22 (Stockholm, 1977–79), p. 47.
51. 'Memorial Starck', p. 188: 'Hwid Pultava blef 2nne hästar under migh skiutten.'
52. *Sveriges ridderskaps och Adels riksdagsprotokoll 1723*, II:II (Stockholm, 1875–1876), p. 518–22; Wirilander, *Suomen upseeristo*, p. 230–231.
53. For example, 'Memorial Mörning', p. 300–300v; Stockholm; Riksarkivet, Krigshovrätten, E VII, 'Eds formulair för civile ämbetsmän. "Jag skal och med lif och blod förswara det konungliga wäldet."'
54. Stockholm, Riksarkivet, Riksdagshandlingar, R2444, 'Memorial von Hallern', p. 321: 'Jag som med innersta hiertablodet håller mig ospard i Kongl. Majjts. Krigstienst [...].'
55. Stockholm, Riksarkivet, Riksdagshandlingar, R2444, 'Memorial von Schultz', p. 266–266v: 'Och sittat 9 åhrs fången [...] men beklagligt icke det ringaste för hela mitt blods arbete niutit. [...] med blod förtient löhn [...].'
56. Andersson, 'Jag mig nöjd under bilan böjer', p. 336–337.
57. 'Posses dagbok', in *Karolinska krigares dagböcker* I (Lund, 1901), p. 314.
58. Marcks, 'Kort relation, öfver dett, som vijd Ryska armen under den tiden, iag till föllie af Högvälborne Hr General Major Armfeldtz ordres, efter öfverstånden Battaille, som

skiedde d: 19 februarij I Österbotn och Storkyro Sn, var med påsten att förspörja och inhämpta Summan af våre döda och slagna.' in *Läbteitü Ison vihan historiaan*, ed. Yrjö Koskinen (Helsinki, 1865), p. 334–337.

59. For example 'Posses dagbok', in *Karolinska krigares dagböcker I* (Lund, 1901), p. 317.

Summary:

Honour, Masculinity and Corporality in the Officer Corps of Early Eighteenth-Century Sweden

Military honour and physical commitment to serve king and fatherland played a central role in the ideals of the army of Charles XII of Sweden. These ideals were formed within a culture in which the role of the warrior, dictated by a code of honour, was constantly challenged. My main empirical primary sources consist of the archival records of the Swedish Diet, which included Placement Committee records from the Diet of 1723.

An honourable man had the right to a livelihood and a respectable position in society. My aim is to show that, in order to obtain such a position, a military man had to present himself as someone who had offered his body in the service of his king and country. An appeal to one's merits in battle was the best way of defending a claim to a post, because bravery in combat was the most respected virtue in military life. Those officers who had clear proof of their bravery, especially in the form of combat wounds, were in the best position. In this sense, honour and the body were closely linked.

Keywords: military culture, honour, masculinity, body, Great Northern War, Caroline, Charles XII.

... til Rusin-Strutar och
Tortebotnar: Översättningars
nytta enligt förord till svenska
översättningar av antik
litteratur under 1700-talets
första hälft

Johanna
Akujärvi

I företalet till sin ostentativt anonyma översättning av Phaedrus fabler förklarar riksrådet Erik Wrangel friherre av Lindeberg att han gjort en översättning av Phaedrus fabelsamling för sina barns skull (tryckt 1736).¹ Wrangel framhåller att fabler är erkänt "tienlige *vehicula* til at uti Ungdomen insmyga wackra Sedo-Läror."² Ungdomen lyssnar gärna till deras lärdomar och kommer dessutom lättare ihåg dem tack vare att de i sagans form förenar roande berättelser med goda moraliska läror. Samma fördelar med fabler framhålls med emfas av bland andra prästen och översättaren Nicolaus Balk i hans "Förspråk" till den första tryckta svenska översatta fabelsamlingen, *Hundrade Esopi fabler* (1603).³ Balk bifogar även en översättning av Luthers företal där samma uppfattning om fablers förtjänster och nytta uttrycks, men med större auktoritet då de formuleras av den store kyrkoreformatorn.⁴ Wrangel har således översatt Phaedrus fabler för sina barns skull, men i och med tryckningen gör han översättningen tillgänglig för en större läsekrets. Företalets fortsättning väcker frågan vad som förmått honom att ta det steget. Från sina "trägne Ämbets- så wäl som *Domestique* sysslor" säger han sig inte ha lyckats få många lediga stunder till att utarbeta översättningen och dess anmärkningar på ett tillfredsställande sätt. Enligt Wrangel bär volymen prägel av att vara ett hafsverk. Han manar potentiella köpare att ta sig i akt:

gör du derföre wäl, Min Läsare, om du ögnar igenom några Blad, innan du det köper, på det du ey må ångra dina penningar.

Wrangels förebyggande kritik av den egna översättningen ändrar inte här. Blygsamt förklarar han att när läsaren nu blivit ordentligt varnad, bör han inte vänta sig fler ursäkter från översättaren för att ha låtit trycka översättningen i ett så ofärdigt skick. Det finns otaliga brister i den; alla fel läsaren kan tänkas hitta, känner översättaren redan till, men han har helt enkelt inte hunnit ändra allt. Wrangel tröstar läsaren (och sig själv) med att mycken svensk litteratur är ännu sämre. Wrangel

framställer sig som så missbelåten med sin översättning att han ingalunda skulle harmas över att se sin bok användas till så välsmakande men onyttiga saker som "Rusin-Strutar och Tortebotnar", om bara en annan bättre översättning med lärdare anmärkningar ersatte hans översättningsförsök.⁵ Ja, skulle det ske, skulle översättaren långt ifrån att harmas bryta sin anonymitet och

med mitt Namns underskrift, skal *gratulera* dig och betyga min fägnad deröfwer, emedan jag tror mig då först hafva förtient *Publici* tack och beröm, när jag, med mitt enfaldiga försök, förmått hos dig upväcka en så ädel *Emulation*; Men min egen öfwertygelse om Werckets ofullkomlighet gör, at jag denna gången icke wil låta mitt Namn skyllra på *Titul-Bladet*.

Prästen och sedermera skolmästaren Magnus Boman, näste översättare som gav sig i kast med Phaedrus (översättning tryckt 1788) tycks initialt ha arbetat ovetande om sin föregångare.⁶ Om vi skall ta honom på hans ord, blev Boman uppmärksam på Wrangels översättning någon gång mellan februari och maj 1788 (företalen till den första respektive tredje flocken är daterade 2 februari respektive 2 maj). I samma andetag som Boman förklarar sig vara medveten om att han hör till en översättartradition, hävdar han att han inte använt sin föregångares översättning, och således att han är oberoende av traditionen.⁷ Boman vill hellre se sig som en föregångsman och inspiratör för efterföljare.⁸ Precis som Wrangel gjorde 52 år tidigare, förklarar Boman att han arbetat med översättningen under sina lediga stunder, och att han låter trycka den trots dess brister, i tanke att översättningen, om läsaren inte har "samma okonstlade smak" som översättaren, kommer att "upmuntra en skickligare penna at någon gång sätta vår Phædrus i en behageligare och fullkomligare dag."⁹

I översättningen presenterar Boman, helt i överensstämmelse med rådande skick, Phaedrus iklädd alexandrinsk vers.¹⁰ Han tycks förvänta sig att den stil han använt skall falla ur modet.¹¹ Även Wrangels Phaedrus på sin tid följde rådande litterärt mode, då han ikläddes "Swenske Rijn". Boman förklarar vidare att han tillåtit sig att vara utförlig och "efter godtycko amplifierat en och annan fabel", vilket han bedömer inte skämmer översättningen.¹² Detta översättningsmanér var särskilt förknippat med Frankrike även om det praktiserades även i bland annat England.¹³ Efter flitig tillämpning även i Sverige, kom det att mot 1700-talets slut alltmer kritiserats här. Exempelvis förklarar expeditionsekreteraren i Kanslikollegium, skalden och översättaren Gustaf Henrik Thomée att han i sin översättning av den romerske historikern Tacitus *Annaler* (1796) strävar att återge förlagans fåordiga stil och att han "derföre sorgfälligt undvikit alt hvad Fransmännen kalla

arrondissementens, dem man öfveralt träffar i deras Öfversättningar af denne Auctor, och som äro så snörrätt stridande emot characteren af hans skrifsätt.”¹⁴

Bägge dessa tidiga översättare av Phaedrus till svenska tycks missnöjda med resultatet av sina lärda mödor. Wrangels hyperbola språk låter även den ovane läsaren av paratexter till svenska antiköversättningar ana att han leker med konventionerna och att hans påståenden inte skall tas på fullt allvar. Boman verkar inte lika lekfullt ironisk. Hans utsagor om översättningens undermålighet och om hur den kan och bör bidra till att ”en skickligare penna” tar sig an Phaedrus och sätter honom ”i en behagligare och fullkomligare dag” erbjuder flera tolkningar.¹⁵ De kan vara en reflektion av Bomans medvetenhet om översättningars korta livslängd, och om att varje tid kräver nya översättningar av just de texter de behöver i takt med att det litterära språket och den litterära stilen utvecklas.¹⁶ De kan också vara urvattnade fraser som gör en, för (antik)översättningar närmast obligatorisk, gest mot läsares urskillning och prospektiva översättares framtida bedrifter. En tredje, och sannolikare, möjlighet är att sanningen ligger i en kombination: nerslitna fraser om bättre förmågor som kan göra bättre översättningar ger uttryck för en akut medvetenhet om att den utveckling som det svenska språket genomgått som skriftspråk under 1700-talet upp till en nivå att det mot seklets slut ansågs tjänligt i de flesta sammanhang inte upphörde där och då.¹⁷

Dessa två företal ger en liten antydning om den kontinuitet och förändring som kan iakttas i de två viktigaste punkterna i inledande paratexter, det vill säga kringtexter, till svenska antiköversättningar under 1700-talet, nämligen översättarens (falska) blygsamhet och översättningens (påstådda) nytta. Denna studie avser att lyfta fram översättarnas egna ord om sin gärning som förmedlare mellan det antika och det svenska, vilken funktion och nytta de ansåg sig fylla som översättare till svenska av antika skrifter och vilken plats de såg sig ha i det litterära systemet.¹⁸ Av utrymmesskäl kan det här endast göras några nedslag i antiköversättningarna från 1700-talets första hälft då översättningspraktiken var tämligen homogen. Översättningar är präglade av den utilism som genomsyrade tidens tänkande. Den praktiska nyttan en översättning gav läsaren var central när översättaren skulle berättiga tryckandet av sitt arbete. En undersökning av översättarnas inledande texter visar dock att översättningars nytta växlar beroende på text, kontext och avnämare. Förutom några översättningar av kyrkofäder, faller dessa översättningar i två grova textgrupper. (1) Lärande texter, det vill säga antingen historiska texter, texter översatta för studenters behov eller texter som framställs som allmänt moraliskt uppbyggeliga. De lärande texterna är dominerande fram till ungefär 1700-talets mitt. I nästa avsnitt skall ett urval studeras, med ett särskilt fokus på översättarnas nyttoretik. (2) Poe-

tiska texter, det vill säga poetiska översättningar av poeter. I det tredje avsnittet skall ett urval översättningar av poetiska texter studeras, även här med ett särskilt fokus på översättarnas nyttoretorik. Denna artikel presenterar de första resultaten av en större undersökning av tryckta svenska antiköversättningar från 1500-talets slut till i dag.¹⁹ I studiet av detta tidsutsnitt tecknas lugnet före stormen. Ännu har inte mycket ändrats från 1600-talets översättningspraxis. Före 1700-talets mitt har inte heller den franskklassicistiska estetiken fått fullt genomslag i den svenska översättartraditionen, med den livaktiga översättningsverksamheten av framför allt romerska poeter, det gryende intresset för grekiska texter, och den stundtals livliga debatten kring översättningsfrågor vid tiden när idealet började omvärderas och ifrågasättas.

Lärande texter

De lärande texterna är undervisande antingen språkligt eller innehållsligt. Är de innehållsligt undervisande är de antingen moraliskt uppbyggliga eller historiskt upplysande. Få texter förenar båda aspekter, så som Flavius Josefos skrifter, den judiske prästens, romerske krigsfångens och grekiskspråkige historikerns skildring av sin och sitt folks historia. År 1713 kom den första av fem volymer ut av en komplett översättning av Flavius Josefos samtliga skrifter. Den femte och sista volymen publicerades först 1750. Serien inleds med *Judisk historia*, som har den för antika texter ovanliga egenskapen att komplettera Gamla testamentets historiska böcker.²⁰ Denna översättning är både typisk och atypisk. Den är en av flera tidiga kompletta översättningar av stora historieverk. På 1600-talet översatte två av stormaktstidens *translatores regii*, Ericus Schroderus och Johan Sylvius, två romerska historiker, den förre Livius (1626) och den senare Curtius Rufus (1682); på 1700-talet fortsatte översättningarna med denna Josefos och Johan Peringskiölds d.y. översättning av Jordanes gotiska historia (1719).²¹ Endast Jordanes har återöversatts i sin helhet till svenska.²²

Josefos skrev på grekiska. Grekiska original var inte vanliga bland tidiga svenska översättningar, men som titelbladet säger är översättningens förlaga "Arnolds d'Andillys Fransyska uttolckning", det vill säga den franska översättning gjord av Robert Arnauld d'Andilly, en framstående statsman, författare och översättare i 1600-talets Frankrike.²³ När originalet var grekiskt var det i det närmaste praxis att texten översattes via något modernt språk, vanligen tyska eller franska,²⁴ eller från grekiskan men med starkt stöd av tyska och/eller franska översättningar.²⁵ Översättaren tycks ha varit medveten om det vanskliga med andrahandsöversätt-

ningar; i företalet förklaras det att "en wiss Man" har granskat översättningen och bitvis jämfört den franska översättningen mot det grekiska originalet och därmed "här och ther i brädden något ändrat eller tilsatt hwad i Fransyskan warit annorlunda utsatt eller utlåtitt."

Översättaren förblir anonym för oinsatta läsare som inte observerat eller läst de gratulationer som föregår översättningen. Två av dessa är adresserade till översättaren vid namns nämnande, grevinnan Maria Gustava Gyllenstierna, änka efter Carl Bonde.²⁶ Ingen av de elva dedikationerna, inte heller företalet "Til then benägne Läsaren" är signerad; men det är troligen inte en slump att initialerna M G G S i sista versen i dedikationen "Til Hans Konglige Maij:t" är ornamenterade ("M[aria]ed Gu[stava]nst, G[yllen]odhet, St[ierna]edze fågna, som en nådig Landsens Far"). Anonymitet är tämligen vanligt i tidiga översättningar; jämför exempelvis Wrangel ovan.²⁷ Detta till trots kan översättare anspela på personlig relation till sin dedikationsmottagare. I dedikationen "Til Hennes Konglige Maij:t Encke-Drottningen" låter Josefos-översättaren förstå att hon alltid haft en god relation till adressaten, vilken hon hoppas skall fortsätta; rimligen var översättaren inte anonym för henne.²⁸ Ovanligare – och det är främst i detta avseende som översättningen är atypisk –, med hänsyn tagen till datering och det faktum att det rör sig om en översättning av en antik text, är att översättaren är en kvinna.²⁹ Men trots att Gyllenstierna undertrycker sitt namn, sticker hon inte under stol med att hon är en kvinna, utan tvärtom framhåller hon det bland annat i dedikationen till Karl XII:

Gud är mächtig i de swaga; tillåt ty, o Konung stor,
 At man må för Ehr framhafwa hwad i thesse Skrifter bor.
 Fast swagt Kiön sig ther til wågat, thet dock lika skattas tör;
 Man ju är af samma slaget, som en Man i sidan för.
 Ja för'n the i synden föllo, hon, som han, Gudz Belät war; [...].
 Gud dock wärckar at then skiner af hans krafft hos bægge twå;
 Bägge få hans låf förkunna, Mankön, Qwinkiön lika så.

I företalet skildrar Gyllenstierna arbetet med översättningen på ett sätt som delvis minner om Wrangels Phaedrus. Den har tillkommit som ett privat nöjsamt tidsfördriv utan någon tanke på att den skulle tryckas. Som andra samtida betonar Gyllenstierna att det inte är personlig självförhåvelse som föranlett henne att publicera översättningen. Orsaken till att den kommit av pressen är att vänner, "så af thet Andeliga som Werldzliga ståndet", som sett översättningen inte bara har uppmuntrat, "utan och ganska wänligen förmant och bedit" översättaren att låta trycka den. Det kan vara frestande att tillskriva denna blygsamhet översättarens

kön, men liknande vändningar finns även i andra översättningars paratexter, översättningar som vi vet är gjorda av män.³⁰

Det första som framhävs i företalet är textens höga värde, både i historiskt och religiöst hänseende. Gyllenstierna framhäver textens religionshistoriska nytta för kristna läsare, om de bara ”i acht tager och rättar the meningar, hwar uthinnan han eij öfwerens stämmer med then Heliga Skrift, som är wår Christeliga Troos grund och rättesnöre; samt med närwarande Tidens werldzlige Regementz sätt och styrelse.”

Gyllenstiernas företal till Josefösöversättningen är ett gott typexempel på 1700-tals översättares paratexter; i den återfinns alla de vanligaste punkter som i någon form återkommer i de flesta översättningars inledande texter. På ett eller annat sätt, inte nödvändigtvis i följande ordning, brukar dessa texter (1) framhålla att texten som översätts är särskilt viktig i något specifikt avseende; (2) introducera författare och/eller text med allt från några ord till åtskilliga sidor; (3) precisera översättningens nytta, om den har någon, i en allt mer nedtonad och bleknad form ju närmre 1800-talet vi kommer; (4) dryfta översättningsprinciper, förlaga och tidigare översättningar med något ord, dock sällan ingående; (5) föregripa kritik genom att översättningen sägs vara produkten av ett tidsfördriv och/eller efterfrågad, och genom att översättaren framställer sig i blygsam dager med anspråkslösa förhoppningar om mottagande. Som all schematisering förenklar även denna verkligheten. Exempelvis görs ingen åtskillnad mellan dedikationer och förord; tilltal, stilnivå och ton tenderar att växla starkt beroende på maktförhållande mellan (före)talare och adressat. Detta problemkomplex i paratexterna avser jag att återkomma till i en fördjupad studie av svenska klassikeröversättningar. Fler-talet av de här identifierade *topoi* återfinns i företal till ett stort antal antika och senantika latinska prosaverk.³¹ Det kan rimligen antas att det förekommit en viss påverkan på den inhemska utvecklingen från det hållet dels direkt, dels förmedlad av de många moderna översättningar som lästes och översattes i Sverige.

Innehållsligt sett är inte alla antika texter lika lätta att motivera ur ett nyttoperspektiv som Josefös *Judiska historia*. Fablers moralisk-didaktiska nytta har nämnts redan i samband med Wrangels phaedrusöversättning. Intressant nog kan det noteras att Boman i sin phaedrusöversättning inte längre är mån om att hävda denna aspekt; i centrum för hans intresse står i stället stil och poetisk form. Andra skrifter som inte hade samma långa didaktiska tradition att falla tillbaka på som fablerna, kunde göras nyttiga genom att tolkas på ett lämpligt (allegoriskt) sätt. Det är denna tolkningsväg ämbetsmannen och det kungliga rådet Jacob Reenstierna d.y. pläderar för i dedikationen till sin översättning i urval av den romerske skalden Ovidius *Metamorfoser* (1708).³² I dedikationen förklarar Reenstierna steg

för steg hur man kan få ut nyttiga lärdomar ur en skrift som *Metamorfoserna*, som fortfarande Boman, *Metamorfosernas* näste svenske översättare (1788), finner något problematisk.³³ Även efter syndafallet, förklarar Reenstierna, fanns det fortfarande kvar ett litet grand av gudomliga sanningar i människosläktet; man visste fortfarande att skilja mellan rätt och orätt, dygd och odygd och heder och skam. Detta kommer till synes i de antika skrifterna. Reenstierna tillstår att utan gudomlig upplysning var de gamla visa männen förvisso okunniga om den sanna orsaken till varför man bör älska sin nästa och eftersträva allt som är gott och dygdigt, men

i hänseende till sielfwa Dygdens Öfning i ett erbart lefwerne, tyckes billigt kunna dragas i twifwelsmåhl, om icke de gamble Hedningar eller werldzlige Wijse, derutinnan öfwergådt en del af desse tjiders Christne.

Men det är anmärkningsvärt, fortsätter han, att "månge af den wyrdersamme Ålderdomen, hafwa sitt Wett och Wijsdom aldrig welat bart och blott i dagsliuset gifwa; utan det heller förtäckt behagadt framställa" som fabler, komedier, liknelser och "händelser emellan deras updicktade Gudar och Menniskior"; men oavsett förklädnad och framställningssätt

tyckas de hafft sitt syfftande ändemåhl på alle tings lärande och utredande, så at fast de tala enfaldigt, hysa de dock der wijdh förståndige Tanckar, och skylta under deras Dichter och Sagor alt hwad klokt och lärdt månde wara.

Reenstierna undviker att gå in på varför sanningar förmedlades i denna form både då och i senare tider – om det är för att kunskapen skulle vara förborgad för alla utom de lärde eller om den ikäddes en behagligare form för att kunna uttalas där den annars inte skulle tålas eller för att man omärkligt skulle kunna smyga in undervisning och rättelse.³⁴ Däremot är han angelägen om att slå fast att det är en gammal vana att tala "Fable- och Lijknelse-wijs", och att liknelser används i både Gamla och Nya testamentet.³⁵ Ovidius *Metamorfoser* fogas in i detta slags litteraturtradition. Med berättelserna om Lycaon, Narcissus, och Icarus tycks Ovidius "varna Menniskian för Grymhet och egen Kiärlek, samt förmana henne til Hörsamhet och Lydno emot sine Föräldrar" – dedikationen är adresserad till "Högwälborne Fröken Charlotta Piper"³⁶ – och Jupiters blixtar och dunder "pekar på den högst nyttige och nödige Gudsfruchtan hos Menniskian, som det högsta Goda."

Den tolkningsmodell Reenstierna framlägger i sin dedikation bekräftas i det efterföljande förordet undertecknat Gustaf Peringer Lilieblad, professor i orientalska språk vid Uppsala universitet, censor librorum och från 1705 hovbiblio-

tekarie; farbror till ovannämnde Peringskiöld.³⁷ 1600-talsöversättningar av antika texter av underhållningskaraktär – de är inte många, men vi har berättelsen om Amor och Psyche ur Apuleius *Metamorfoser*, en roman som också gick under titeln *Den gyllene åsnan* (1666), och den anonyma latinska romanen *Apollonii konungens aff Tyro historia* (1633), bägge tämligen populära texter som trycktes om upprepade gånger – åberopar likaså nödvändigheten av allegoriska tolkningar.³⁸ Efter omkring år 1750 ändrar nyttoargumenten karaktär; i synnerhet förlorar den allegoriska tolkningsmodellen mark.

Bland lärande texter utgör översättningar med syfte att hjälpa skolgossar i deras latinstudier en speciell grupp. Den nytta skolgossarna kunde ha av dessa översättningar är lika uppenbar som den var omstridd. Två översättningar av Cornelius Nepos biografier över fältherrar från 1700-talets första hälft (1730 och 1744) bär spår av den samtida debatten kring latinets vara och inte vara i skola och universitet.³⁹ Utöver patriotiska argument till förmån för svenskans befrämjande tillkom under frihetstiden tidstypiska utilitistiska argument för att begränsa latinet och befrämja svenskan i syfte att ge sakinnehållet större plats i skolan och de nya vetenskapliga rönen en större spridning i samhället – att språket för Vetenskapsakademiens handlingar blev svenska var ett utslag av sådana strävanden. Man framhöll att latinets ställning som skolspråk hämmade studenternas inläring. Det argumenterades för att vägen via latinet till sakinnehållet var en onödig omväg, och att det var risk att studenterna aldrig kom fram till sakinnehållet och att utbildningen endast resulterade i ofullständiga språkkunskaper. Språket, som är ett medel till kunskap, blev själva målet.⁴⁰ I stället för att öda tid och möda på främmande språk – latinet var inte det enda språk som hamnade i skottgluggen men i och med sin dominerande ställning som skol- och vetenskapsspråk blev det en särskilt tacksam skottavla – och i stället för att anspråkslöst anpassa sig efter främmande språk och manér, skulle man hävda den nationella prestige och utveckla det nationella språket inom alla användningsområden. Liknande argument mot latinets centrala ställning som skol-, lärdoms- och litteraturspråk hade framförts redan på 1600-talet. En medveten språk- och översättningspolitik, med exempelvis med *translatores regii* i vilkas produktion bland annat några stora översättningar av latinska historiker utmärker sig, bedrevs tidvis för att bereda en mer direkt väg till sakinnehållet.⁴¹

Företalet till 1730 års neposöversättning speglar den samtida kritiken av latinet.⁴² Inledningsvis medger författaren till företalet det riktiga i latinförsvarens starkaste argument för fortsatta studier av språket, nämligen dess viktiga kommunikativa funktion både diakront bakåt i tiden och synkront över nationsgränser:

Det *Latinska* tungomålet warder ey vtan ordsak, af den lärda och ärbara werlden, ganska högt värderat och skattat; emedan man derigenom kan icke allenast skaffa sig sielfwan en grundelig lärdom, vtan ock enom androm den samma tydeligen föreställa.

Men vägen dit är lång och svår, och därför bör man göra allt man kan för att "lätta Lärjungarnas beswärlighet, vnder thetta språkets idkesamma inhämtande." Översättningen vänder sig särskilt till "then Swenske *studerande* Vngdomen" i gemen men särskilt till "fattige och medellöse, dock flitige barn" vars föräldrar inte har råd att skaffa informatorer; den avser att underlätta latinstudierna för dem så till vida att de med hjälp av översättningen av denna skoltext⁴³ kan bedriva självstudier utan vare sig lärares eller informatorers handledning. Författaren till företalet förväntar sig att översättningen kommer att väcka protester för att den gör det för lätt för studenterna. I föregripande syfte betyder han att även om studenterna kan komma att bli behjälpta av översättningen måste de även fortsättningsvis göra sina läxor, slå i lexikon och plugga glossor,

emedan man i thenna *Version* sökt at behålla *Auctorens* egenteliga Mening, vtan at binda sig så strängt wid *Latinska* stylen; ty kunna the vnga *studerande* ey theraf warda wårdslöse; vtan, när the vtan mödo finna hwad *Auctoren* menar, vppslå the med så mycket större lust the obekanta orden, at the, igenom theras ordning och sammanbindelse, måga ock så en dylika mening.⁴⁴

En andra målgrupp för översättningen är de som "som bära *æstim* för Historien" men inte kan latin; för dem tillgängliggörs det historiska stoffet. Efter företalet följer en 19 strofer lång hyllnings- och gratulationsdikt som prisar översättarens bedrift, signerad Edenmark.⁴⁵ Början slår an tonen:

Mon det ei woro rätt så godt,
 (Fast det ei lærer ske så brott)
 At Swensken blefwo kloker
 Uti sitt egit wackra Språk,
 Och sluppo främmat Hufwud-Bråk,
 Som snart giordt mången Toker?

Dikten ger röst åt latinkritikerna. Den uttrycker en önskan om att vetenskaper skall bli tillgängliga för var och en, om att svenskar kunde slippa låna "främmat Wett." Det framhålls att det inte är i språkkunigheten som förståndet sitter, att de boklärda inte har monopol på klokhet, och att det till och med finns bättre – nyttigare och användbarare – kunskaper. Den som är boklärdd kan göra något

nyttigt med sin kunskap om han ställer den till olärdas tjänst och översätter kunskapskällor som nu är otillgängliga för det stora flertalet. Men det görs i alldeles för liten utsträckning. Ungdomen förspiller sin tid ”i Arbet, Mödo, waksam Id” på språkinläring; men den ”Lärdom, Klokhet, Snille, Wett” som kommer ut av mödan kan lika väl vara inbillad som faktiskt.

Inte heller denne hårde kritiker av det främmande vettets ställning tycks mena att det skulle bannlysas från Sverige. Den inledningsvis hårda tonen mot främmande språk och den tid och möda studenter måste ägna åt dess inläring mynnar ut i en hyllning av det Nepos-översättaren gjort för att språkstudierna i Sverige fortsättningsvis ska bli effektivare. Som boklärd har han gjort en god insats som hjälper andra att lättare ta sig över det första hindret på vägen till kunskapsstoffet:

Jag går här från til Ehr, min Wän,
 Som skänckt det ingen Swensker än,
 Här tils har nåns bortskänka;
 Som Swänska Kläder Nepos giedt,
 Hwar i man honom aldrig sedt,
 På Stockholms Gator blänka.
 Nu är han hurtig, gran och nätt;
 Nu kan han tala Swenska rätt;
 Nu kan sig opföra
 Hos höga Män på Swenskt Maner;
 Nu wördas han af ringa mer,
 Som Swenskan Heder giöra.
 Nu älskas han utaf de små,
 Som i hans språk plä fresta på
 Hans Tal-Art eftertota;
 Nu wil han sielf, om de begå
 et Fel, som Tolken jämte stå,
 och det på Swenska bota.

Företalet till 1730 års neposöversättning är undertecknat J. Bäckström. Även 1744 års neposutgåva är utgiven av samme Johan Bäckström, som dessutom signerat företalet.⁴⁶ Det har länge förmodats att Bäckström, en så kallad studentförläggare, inte endast förlagt utan också översatt 1730 års Nepos, men det har visat sig att den översatts av Nils Hufwedsson Dal, en lärd man intresserad av pedagogiska frågor som inte fann någon fast ställning trots upprepade ansökningar.⁴⁷ Om Dal översatt även 1744 års Nepos, som det föreslagits, har han radikalt ändrat sin uppfattning om hur en översättning skall se ut för att vara så ändamålsenligt

utformad som möjligt för att underlätta skolungdomens språkinläring. Det kan inte uteslutas att Bäckström eller någon annan tagit sig friheter med Dals översättning, 1744 års Nepos kom trots allt ut fyra år efter Dals död.

I företalet förklaras det att denna neposöversättning, precis som den förra, syftar till den "kära Vngdomens forthjelpande och lindring wid thet, som skal lägga grunden til all theras Språk-Konst". Som titelbladet anger är volymen en *Privat informator eller Enskild handledare igenom Cornelium Nepotem* – för bemedlade ett komplement, för de fattigare det stöd de annars inte kunnat skaffa sig. För att ungdomsåren inte skulle förlösas "wid tidsens förnötande med Språk, åhr ifrån åhr," tillgrips i denna översättning en ny taktik. Parallellt med översättningen trycks den latinska texten, men det är inte vilken text som helst. Den som kan sin Nepos kommer att finna den både lik och olik, förklarar Bäckström:

Lik i så måtto, at hela then *Latinska* skriften wäl står här til ord och mening; Men olik, så wäl thervtinnan, at ordens ordning är förbytt ifrån thet läte, som the egenteligen vtur Författarens ägen Penno flutit; som ock at then *Swenska Tolcken* nu står honom så när wid sidan, som en Främling hos sin förtrognaste wän...

Översättningen är nu trognare, ja, ordagrann, och den latinska texten har ändrats:

[man har] förändrat vår *Auctors Numer*, thet är prydeliga *Latinska* orda-blandning, och satt orden vti theras enfaldigaste, men naturliga skick, sådant, som begrepens eller tingens inre sammanhang och inbördes afseende thet egenteligen kräfwa: samt thetyppå bredewid gifwit vtydning i *Swenska Tungomålet* så nära, som the kunnat ske, vtan at aldeles förkräncka thess rena art och lynne.

Ändringarna syftar alltså till att göra latinet syntaktiskt "naturligare", det vill säga mera likt svenskan och dess syntax. I det följande motiverar Bäckström tilltaget. Argumenten är i starkt komprimerad form desamma som återfinns i grammatikern César Chesneau Dumarsais avhandling om en förnuftig metod för latinundervisning.⁴⁸ Tanken är i korthet att latinundervisningen skall gå från det enkla till det svåra. I stället för att kräva att en student genast skall förstå att lösa en komplex latinsk sats vars syntax i allmänhet skiljer sig markant från den svenska, pläderar Bäckström för att den latinska syntaxen och ordföljden, vilket det i främsta rummet gäller, skall anpassas efter den svenska. När studenterna vant sig vid latinet i dess "rena och naturliga ställning", det vill säga i dess svenska ordföljd, och nått en större mognad, kan de så småningom, om de visar håg därtill, börja exponeras för den "rena *Latinska Numern*", och få undervisning i språkets "prydigheter"

genom att läsa Nepos och andra författare oförvanskade. Var och en som arbetar med språkundervisningen bevittnar dagligen

huru mycket thenna ihop-tagningen hindrar vnga Begynnare, ja ofta så aldeles förwillar them som äro hugtröga vti meningens och sakens fattande, som är ett medel til ordabetydelsens ihogkomst, at the snart ledsna, misströsta, och ändteligen gifwa altsammans på båten, så snart the råda sjelfwe.

Bäckström tycks således erbjuda en rationell lösning på språkundervisningens problem, ett sätt att snabbare forcera språkbarriären på väg mot sakinnehållet.

Poetiska texter

All översättning av poeters skrifter är inte poetisk. Exempelvis är Jacob Reenstiernas ovannämnda översättningar ur Ovidius *Metamorfoser* på prosa. "Fabler" i titeln *Någre fabler Af Ovidii Metamorphoses* är fabler inte endast i bemärkelsen hopdiktade och överkliga berättelser, utan också i den bemärkelsen att översättaren hänför Ovidius förvandlingsmyter till den moraliskt-didaktiska fabelgenren.⁴⁹ Detta samband förstärks än mer av att varje berättelse har tillfogats rimmade sensmoraler som förklarar den lärdom som man vill förmedla. Peringer Lilieblad framhåller särskilt dessas nytta – "*epimythia seu fabularum interpretationes* ... hwarmedelst giöres en nödig påminnelse, til hwilken Menniskiornas lefwernes dehl sådana *Fabula* och *mythologia* beqwämligen måge och kunne lämpas" – i sitt rekommenderande förord till Reenstiernas översättning. Berättelsen om hur Deucalion och Pyrrha, som överlevde den hedniska motsvarigheten till syndafloden, befolkade jorden genom att kasta stenar bakom sig tangerar men skiljer sig från hur händelsen skildras i Bibeln. Översättningen av denna myt har försetts med ett epimythion som framhåller både att berättelsen är en saga, en fiktion som inte skall tas bokstavligt, men att lärdom ändock kan dras av den:

Fast ey en saga kan i alt trowärdig wara,
 Lell är dess innehåld och dess betydning sann;
 At menniskian är hård, wij daglig få erhrfara,
 Fast icke hon af steen sitt första ursprung fann.
 Hon är så kärf och seeg, det kan ju intet nekas,
 At Flinta och Agat, at Ellphenbeen och Ståål
 De gifwa swijga förr, än hårda hiertan wekas,
 Så träffar sannings ord och sagor samma måål.

I Magnus Bomans översättning av *Metamorfoserna*, utförd exakt åttio år senare, tycks "Fabel" i titeln användas endast i bemärkelsen hopdiktade och överkliga berättelser.

Peter Twists prosaöversättning från 1747 av den romerske skalden Vergilius *Eneidens* sex första böcker är den första tryckta svenska *Eneid*-översättningen.⁵⁰ Twist tycks ha översatt även de sex senare böckerna, men trots löfte i företalet om en fortsättning, om den första delen fick ett gott mottagande, kom inte de senare böckerna av trycket. Huruvida detta beror på att medel saknades eller dåligt mottagande är svårt att avgöra. Att översättningen inte nämns i samtida tidningar är kanske en indikation på ett mindre positivt mottagande, då egentlig kritik i allmänhet undveks i bokanmälningar vilka för övrigt oftast var rena innehållsreferat som ibland kunde vara skrivna av författarna själva.⁵¹ Lorenzo Hammarskölds notis "Peter Twist var på sin tid mycket tadlad för sin olyckliga, i obunden stil författade, Öfversättning af *Virgillii Æneis*" tycks dock ge för handen att det senare var fallet.⁵² Utöver vergiliusöversättningen publicerade Twist några tillfällesdikter under 1740- och tidigt 1750-tal, men på det hela taget hör han till de litteratörer som inte gjorde något varaktigt intryck på vare sig samtid eller eftervärld.⁵³ Även om Twist till skillnad från många av de här behandlade översättarna var en marginell figur i det samtida litterära fältet är hans vergiliusöversättning översättningshistoriskt intressant för detta studium av översättares paratexter.

Företalet reflekterar den grundläggande kluvenhet som Twist tycks ha känt inför syftet med sin översättning. Omsider förklarar Twist att översättningen gjorts "i anseende til Ungdomens tjenst, som winnlägger sig om bokliga konster", och att den avser att belysa de "besynnerliga swårigheter och konstige tag hwaraf *Maros* dicker bestå". Av den anledningen håller han sig nära förlagan, vilket, försäkrar han läsaren, inte innebär att han har gjort det lätt för sig; nej, det har

kostat mig en ganska stor och olika möda emot den plägsed, och hos en del öfversättare behageliga wanan, at alt för fritt och efter egit behag afwika ifrån sjelfwa föreskriften, medelst tilläggande, aftagande och widlöftige omswef.

Men innan Twist nått fram till dessa principdeklarationer, har han väckt förväntan om ett helt annat slags översättning.⁵⁴ Twists redogörelse för grundtextens värde och för vikten av att den översätts till svenska är en av de omständligaste bland de tidigmoderna svenska antiköversättningarna. I en göticistiskt färgad slutledningskedja ådagalägger Twist *Eneidens* höga värde och behovet av en svensk översättning av skriften. Först förklaras att diktning alltid har haft ett stort anseende hos de vittraste europeiska folken – greker, romare och svear. Till yttermera visso, menar

Twist, visar de bevarade runorna och sagorna att svear och göter är äldre än något annat europeiskt folk, och att de tidigare än alla andra använde skaldekonsten till att besjunga bedrifter och tradera kunskap. Skaldekonsten är således betydelsefull, relevant och etablerad sedan länge i Sverige. Att översätta epik är inte att införa främmande kulturprodukter i landet, utan att hämta hem något som lämnats ut till låns.

Härnäst går Twist över till att påvisa det riktiga i valet att översätta just Vergilius *Eneid*. I tre steg bevisar han skriftens värde: Efter svear var romarna det tappreste, visaste och mäktigaste europeiska folket; Vergilius är romarnas främsta skald, vilket bevisas av att han kallas för "Rex Poëtarum, alle Skalders Konung;" och *Eneiden* är hans främsta verk. Det sista visas av att *Eneiden* allt sedan boktryckarkonstens uppfinning tryckts i åtskilliga latinska upplagor, av att den kommenterats med "månge och wittre anmärckningar [...] af de lärdate hjernor," och av att "månge Furstar, Konungar och Keisare" har läst boken. Texten har dessutom översatts till de flesta europeiska språk – italienska, franska, tyska, spanska, engelska, holländska, danska, polska, skotska – både på vers och prosa, "hwaraf en del ganska långt afwikit ifrån vår Store Skald." Men det finns ingen svensk översättning:

Wårt k. Moders-mål det Swenska språket, som förmedelst sin ålderdom, sin märckeliga djupsinnighet, sin renhet och lättflytande uttal och skrifwande, täflar med de ädlaste språk uti *Europa* om företrädet, och wärckeligen nu efter des så flitiga upodlande, öfwerträffar de fläste, har länge och nästan ensamt måst sakna det nöje, at se den *Romerske* Skalda-hjelten *Maro* uti Swensk drägt.

Orsaken till att en svensk översättning dröjt så länge kan vara, spekulerar Twist, att Sverige inte saknat diktare som producerat originalalster ("framfödt och ännu alstra de sinrikaste dikter och skalda-foster") både på svenska och latin och att de därför varit ovilliga att erkänna främmande mästare. Hur som helst hoppas Twist att Sverige nu skall vara moget att ta emot Vergilius så som andra bildade européer gjort.

Ännu har företalet inte antytt att översättningen inte är poetisk. Twist åberopar dessutom friherren, riksrådet och litteratören Gustaf Palmfelts översättning av Vergilius *Ekloger* (1740) på hexameter som sin omedelbara inspiration, vilket tycks nästan vara ett löfte om en poetisk översättning.⁵⁵ Därför är det förvånande när Twist slutligen förklarar

Wid mitt företagande af det stora och swåra *Aeneidiska* Skalda-wärcket, war jag mycket tnehugsen om sättet af öfwersättningen, antingen jag skulle giöra den uppå wers eller obunden skrif-art.

Det blev alltså halva *Eneiden* på prosa för mognare studenter; texten skulle läsas i gymnasiet.⁵⁶ Twists översättning är i princip en poetisk motsvarighet till 1744 års neposöversättning. Två skäl säger Twist vägrade särskilt tungt i valet av prosa. Det skulle vara lättare att hålla sig nära förlagan, vilket ändå inte var en lätt sak, och arbetet skulle gå snabbare. Om tid och tillfälle gives var Twist dock villig att göra en versöversättning, om inte någon annan hann före. I annat fall föreställde sig Twist att han skulle få en plats i den svenska *Eneid*-översättningstraditionen, då framtida versöversättare skulle få en lättare uppgift då de kunde falla tillbaka på hans översättning. Möjligen fick Twists översättning denna plats i den svenska Vergiliustraditionen; Gudmund Jöran Adlerbeth nämner åtminstone den i en fotnot i företalet till sin översättning av *Eneiden* (1804), den första kompletta svenska översättningen.⁵⁷

Översättningar av poeter kunde också bli ett redskap för det svenska språkets och poesins utveckling. Det är denna nyttoaspekt Gustaf Palmfelt tar fasta på i sin ovannämnda *Eklog*-översättning. Palmfelts översättning är den första svenska som gjorts med språkliga, metriska och litterära intressen för ögonen. I de fyra dedikationerna framhåller Palmfelt att den svenska hexametern är bristfällig, men att ingen kritiserat poeterna i tro att svenskan inte kan fås att lyda reglerna bättre. Översättningen syftar till att reformera den svenska hexametern efter latinets prosodiska regler, det vill säga införa stavelselängden och inte betoningen som versens grund; detta är också översättningens främsta nytta och förtjänst. Här är resultatet, som, säger Palmfelt i dedikationen till Fredrik I, han gjort:

Til för-sök uti prof, huru Swenska wil artas i dicker,
Om the Latiners reglors sätt skull' föllias i Hielt-wers;
Som våra Skalder uti sina såled's frestade qwäden
Icke så gran'liga fölgdt: Ty som the woro the förste,
Mödde the sig blott om, thet werserna hade sit ord-prong
Ock en tact, som dundrade starckt och dån'de för örat,
Flöt och lätt uti liud, samt rullad' och hoppad' i tripp-trapp,
Fast Spondæus ibland blef kort, och Dactylus o-satt.

Efter översättningen har Palmfelt bifogat en avhandling där översättningens hexameterregler förklaras.⁵⁸ Trots Palmfelts bedyranden i dedikationerna att svenskan lätt kan inrättas efter hexameterns krav när hänsyn tas till både betoning och position, var det ganska svårt att tvinga – ett ord som Palmfelt själv använder i dedikationen till Kungliga Vetenskaps societeten – in svenskan i reglerna. Vissa ordtyper blev helt obrukbara (exempelvis presens participen om

inte apokopé tillämpas), och många ord kunde inpassas bara om de skanderades artificiellt (första stavelsen i "fadren", observera *muta cum liquida*, kunde efter behov vara lång eller kort) eller ändras (genom till exempel kontraktion eller tmesis). För att minska de problem en läsare möter när han ställs inför hexameter något, bifogade Palmfelt även ett appendix med en lista över ord vars uttal avviker från det vanliga.⁵⁹

Palmfelts hexameterexperiment uppskattades i samtiden så pass att översättningen prisades i Ridarhuset och översättaren belönades med medalj.⁶⁰ Han fick inte så många efterföljare, men hade i översättaren och tillfällesdiktaren Anders Nicander en lärjunge som gått till den svenska litteraturhistorien – om ock till en mörk och undanskymd vrå av den – för sitt ihärdiga arbete med att binda svensk hexameter till latinska positionsregler,⁶¹ samt för sina vergiliusöversättningar,⁶² konstverser och andra hexameteralster.⁶³ Av Nicanders paratexter till *Oförgripelige Anmerckningar* (1737) och *Eneid*-översättningen (1751) framkommer det att han räknade Palmfelt som sin föregångare, gynnare och som en *primus motor* till sitt arbete med att reformera den svenska diktningen, för att åter göra den till en verskonst som kräver lärdom och bildning i grunden och hårt arbete för att lyckas.⁶⁴ I företalet till *Oförgripelige Anmerckningar* säger han att han väntar sig protester från samtida "Rimare" som hädanefter

ei skulle hafwa så lätt före at skaka ett par hundrade Vers ur Armen, som härtills; Men som Skalde-Konsten så i forna, som i senare tiderne varit ganska högt acktad, både i anseende til des angenämhet och regelmätighet: Så skulle jag hålla före, at den äfwen nu för tiden borde hållas i samma värde, så at hwar och en Sot-Matts och Pär Rimare ei finge tilstånd, at til Språkets wanähra gifwa en hop odugeligt kram i Dagsljuset.

Kanske har Nicanders större produktion och lägre samhällsposition (han var antälld vid tullen i Västervik, med professors namn till slut) medfört att samtiden och eftervärlden fällt en hårdare dom över honom än över Palmfelt.⁶⁵ Särskilt välkänd är gustavianen Johan Henric Kellgrens kritik i "Brev till W*** Som begärt av Författaren en Lovsång över *Nicander*."⁶⁶ Johan Wellander, författare samt rådman och ordförande i kämnärsrätten, hade tagit initiativ till en hyllningsantologi över Nicander.⁶⁷ "Brev till W***" är Kellgrens avböjande svar på Wellanders inbjudan. I inte särdeles förtäckta ordalag förklarar Kellgren att den franskklassicistiska poetik som han företräder inte kan urskilja något smakfullt eller behagligt i eller hylla den gammaldags, tungfotade och antikiserande nicanderska poetiken.

Avslutning

Denna studie har ägnats åt paratexter – främst förord, men även dedikationer – till svenska översättningar av grekisk och romersk litteratur under 1700-talets första hälft. De inledande texterna är under den aktuella perioden starkt likformade. Flertalet texter har bestämda hållpunkter, ett antal *topoi* som de fyller med likartat innehåll. Det *topos* som varit i fokus är översättningens nytta, som var ett av de främsta argumenten för att legitimera svenska antiköversättningar under den aktuella perioden. Nyttan kunde vara allmänt moralisk-didaktisk, den kunde gälla tillgängliggörandet av sakinnehållet i antika skrifter i allmänhet, lärjungars (skolgossars eller längre hunna studenters) svårigheter med språkinläring, eller befrämjandet av det svenska språkets och den svenska poesins utveckling. Det är inom det sistnämnda fältet som den mest påtagliga utvecklingen sker från 1770-talet och framåt, även om de andra översättningstyperna inte försvinner helt. Samtidigt som översättningarna inriktas mer och mer på det litterära och språkliga planet, börjar också deras paratexter ändra karaktär.⁶⁸

Noter

1. Erik Wrangel, *Phadri fabler, i swenske rijm öfwersatte, och med några moraliske anmärckningar förklarade* (Stockholm, 1736). Om Wrangel, se —N, "Wrangel, Erik d.ä.", *Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män* 1855, s. 112–122.
2. Kursiv markerar i detta och andra citat antikva i en text som i övrigt tryckts i frakturstil.
3. *Hundrade Esopi fabler, några aff D.M: Luthero, somblighe aff Mathesio, och en deel aff Nathanaele Chytraeo, på thet tyska språket tilhopadragne. Ithem Esopi Leffuarne, aff Erasmo albero beskriffuit. Sampt D.M: Lutheri förspråk om thene lille boks nytta, och hennes rätta bruk. Vngdomen vtbi vårt kära fädernesland Swerige til öffning, rättelse och lärdom. Förswenskadbe aff Nicolao Balk Stockholmense* (Stockholm, 1603). Om Balk och denna fabelsamling, se Erik Zillén, "Den första svenskspråkiga fabelsamlingen som konfessionaliseringsprojekt", *Samlaren* 2005, s. 5–50.
4. Balk 1603, s. 49–63. Samma lutherska förord har översatts som inledande paratext i Magnus Orrelius fabelsamling *Allebanda sedolärande fabler, til nöjsamma tidsfördrif, samlade och förswenskade. Förra delen, Esopi fabler* (Västerås, 1767).
5. Det tycks inte ha varit ovanligt att oförsålda trycksaker kunde få ett andra liv i hökeri och kryddbodar, som Urban Hiärne låter förstå i inledningen till en inbjudan till prenumeration av Sophia Elisabet Brenners poetiska skrifter som skulle utges i Stockholm 1710, se Henrik Schück, *Den svenska förlagsbokhandelns historia* (Stockholm, 1923), vol. I, s. 246–249.

6. Magnus Boman, *Pbedri Æsopiska fabler, på svensk vers. Första delen. Innehållande 3 flockar* (Stockholm, 1788). En kort översikt över dessa tidiga fabelöversättningar ger Ivar Hjertén, *Fabel och anekdot inom Sveriges 1700-talslitteratur: ett litteraturhistoriskt ströftåg* (Stockholm, 1910), s. 20 f. Om Boman, se A. Nelson "Boman, Magnus", *Svenskt biografiskt lexikon* (Stockholm, 1925), s. 301–303.
7. På liknande sätt förklarar t.ex. tillfällesdiktaren och översättaren Christopher Manderström angående sin översättning av *Disticha Catonis* i *Mina poetiska arbeten* (Stockholm, 1788), s. 246, att han efter avslutat arbete fått kännedom om D. Trautzel, *Dionysii Catonis läre-rijke Disticha, skrefne des son till vnderwisning utbi seder och ärbart förebållande, och nu i swänkt rimslutande öfversatte* (Stockholm, 1693); flera omtryck, Manderström citerar 1730 års upplaga. Om Manderström, se H. Gillingstam, "Manderström, släkt", *Svenskt biografiskt lexikon* (Stockholm, 1985–1987), s. 49 f.
8. I "Översättarens Anmärkningar om Hexametern" däremot som föregår Bomans översättning av *Disticha Catonis* (*Dionysii Catonis sedolärande Disticha til sin son. Öfversättning på svensk hexameter* (Nyköping, 1802)) rättar Boman in sin översättning i översättartraditionen. Han visar kännedom om en föregångares översättning (Trauzels, inte Manderströms) och har även några berömmande ord till övers för den, även om han säger den vara "föråldrad och utgången."
9. Boman 1788, "Företal" till första flocken; tanken upprepas i något förändrad form i "Företal" till tredje flocken.
10. Detta gäller endast första flocken; i andra och tredje flocken varierar han metern, både för sin och för läsarens skull. I "Företal" till andra flocken förklarar han att "jag gissar att det förefaller likaså kärft för en Läsare som för en Traducteur, at jemnt träka i Alexandriens tunga fjät."
11. Företalet till tredje flocken.
12. Företalet till första flocken.
13. Jfr Julie Candler Hayes, *Translation, Subjectivity, and Culture in France and England, 1600–1800* (Stanford CA, 2009).
14. Gustaf Henric Thomée, *Annalerne af Tacitus I* (Stockholm, 1796), "Företal". Om Thomée, se "Thomæus", *Svenska män och kvinnor: biografisk uppslagsbok* (Stockholm, 1954), s. 508.
15. Företalet till första flocken.
16. Jfr Företalet till tredje flocken: "Sanningen är i alla tider den samma; men hon fordrar likväl annan dräkt och föreställningssätt, alt efter som språket och tidernas smak förändra sig." Ett århundrade tidigare gjorde sig franska översättare liknande bekymmer över språkets och smakens utveckling, se Hayes 2009, s. 32–37.
17. Fraser som Boman dessutom återanvänder i företalet till *Publii Ovidii Nasos fabler om förvandlingar. Första boken* (Stockholm, 1788). Om arbetet med utvecklingen av ett svenskt litteraturspråk, se t.ex. Stina Hansson, *Svenskans nytta, Sveriges ära: litteratur och kulturpolitik under 1600-talet* (Göteborg, 1984); Bo Lindberg, *De lärdes modersmål: latin, humanism och ve-*

tenskap i 1700-talets Sverige (Göteborg, 1984), s. 30–33; Kristiina Savin, ”Språkets makt och mångfald”, i Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria: gustavianska tiden* (Stockholm, 2007), s. 249–265.

18. Svensk översättning i allmänhet och svenska antiköversättare i synnerhet under den aktuella perioden är ett i det närmaste utforskat fält; Stina Hansson, ”Afsatt på swensko”: 1600-talets tryckta översättningslitteratur (Göteborg, 1982) sträcker sig inte så långt fram i tiden; Greta Hjelm-Milczyn, ”Gud nåde alla fattiga översättare”: glimtar ur svensk skönlitterär översättningshistoria fram till år 1900 (Stockholm, 1996) berör knappt antiköversättningar. Det finns några få studier av antiköversättning under 1700-talet, men de intresserar sig särskilt för poesioversättningar från århundradets senare hälft och ännu längre fram i tiden, t.ex. Jan Mogren, *Antik poesi i svensk översättning: två studier. I. Traditionalism och förnyelse i översättarkonsten. II. Om Anacreontea* (Lund, 1963), Irma Korkkanen, *Studier i de svenska översättningarna av Vergilius Aeneis I, II, VI, VII, XI, XII och Bucolica* (Helsingfors, 1974) (Diss.), och S. Malmström, ”Horatiusöversättningar som stilspeglar”, i Lars Kleberg (red.), *Med andra ord: texter om litterär översättning* (Stockholm, 1998), s. 199–222.

19. Projektet *Översatt till svenska. Dedikationer, förord, inledning och efterord till svenska översättningar av antik litteratur* post-doc finansierat av Einar Hansens Allhemstiftelse, Lunds universitet 2008–2010, och *Översatt till svenska. Den antika litteraturen och dess svenska översättare* akademiforskartjänst från Svenska Akademien och Vitterhetsakademien med medel från Knut och Alice Wallenbergs stiftelse, Lunds universitet 2010–.

20. *Flavii Josephi judiske historia, utaf Arnolds D'Andilli fransyska uttolckning på svenska öfversatt. Then första delen* (Stockholm, 1713) – *Flavii Josephi historia om judarnas krig emot the romare, the fyra sista böckerne: hans swar emot Appion, och om the Machabeers marterdom, tillika med juden Philonis berättelse om sit sändabodskap til kejsar Cajus Caligula, utaf Arnold D'Andilli fransöska uttolckning på svenska öfversatt. Femte delen* (Stockholm, 1750). En sjätte supplementvolym om judarnas historia från Jerusalems förstörelse fram till samtiden utkom 1752.

21. *Then namnkunnige skribentens Titi Livij aff Padua historia, om romerske rijkens första vrsprung, the gamble romares härkomst, wäsende, wijsheet, redelige wandel, loflige regemente, ridderlige bedriffter, berlige segerwinningar emoot sine fiender... vthsatt och tolckat på vårt swenska tungomål, genom Ericum Schroderum* (Stockholm, 1626); *Q. Curtii Rufi historiske skriffter och sannfärdige berättelser om konungens aff Macedonien Alexandri then stores, förde krig och wijdtbekant gärningar. Verterade på swenske språket aff Johan Sylvio Transl. Regio.* (Stockholm, 1682); *Doctor Jordans, biskopens i Ravenna, beskrifning, om göthernas vhrsprung och bedriffter, wid åhr Chr. 552. nu för 1167. åhr sedan författad. Aflatinen på swensko öfversatt, Af Johan Fredrich Peringskiöld* (Stockholm, 1719). Om Schroderus, se Anders Burius, ”Schroderus, Ericus Benedicti”, *Svenskt biografiskt lexikon* (Stockholm, 2000–2002), s. 612–616; om Sylvius, se Hansson 1984, s. 151–154, om Peringskiöld, se B. Fritz, ”Peringskiöld, Johan”, *Svenskt biografiskt lexikon* (Stockholm, 1995–1997), s. 38.

22. *Jordanes, Getica: om goternas ursprung och bedriffter*, övers. Andreas Nordin (Stockholm, 1997).

23. Om Arnauld d'Andilly och andra översättare i hans krets, se Hayes 2009, s. 26–61.
24. T.ex., går översättningen av berättelsen om Herakles vid skiljevägen i Xenofons *Memorabilia* i *Een ganske liufligh historisk narratio, eller förkunnelse om then edle vnge biälten Hercule, af Xenophonte vttagin, och medh skiön vtbläghningh förklarar, ther vtbi allebanda nyttige och nöttorftege lärdomer och förmaninger warde förestellte vngdomen till äbra, förswenskat af Israele Petri Dalekarlo Sweco* (Rostock, u.å. [ca 1595]) tillbaka på en tysk förlaga (se N. Gobom, "'Hercules vid skiljovägen' första gången på svenska: ett unikt Rostock-tryck i Linköpings stiftsbibliotek", *Linköpings biblioteks handlingar* 1937, s. 9–26); de aisopiska fabler översatta i Balk 1603 har tyska reformatorers text som förlaga snarare än grekiska eller latinska original; Manderström må säga att han strävar efter att "bibehålla de ofta nog stympade meningar" i Marcus Aurelius *Meditationes*, men själva översättningen bygger på en jämförelse av de tyska och franska översättningarna, se *Den romerske kejsarens Marci Aurelii Antonini betraktelser öfwer sig sielf; jemte bifogade anmärkningar och kejsarens lefwernes-beskrifning. På swenska öfwersatte af C. M.* (Stockholm, 1755), "Til Läsaren".
25. Detta tycks vara fallet med theofrastosöversättningen i *Caracterer, eller sede-bilder af människor* (Stockholm, 1754).
26. Om Gyllenstiernas översättargärning, se Valborg Lindgärde, "Grevinnan på Tyresö slott: om Maria Gustava Gyllenstierna", i Eva Hättner Aurelius & Anne-Marie Mai (red.), *Nordisk kvinnolitteraturhistoria I: i Guds namn 1000–1800* (Höganäs, 1993), s. 317–324.
27. Ibland har översättarna förblivit anonyma, så är fallet, t.ex. med översättaren av Cebetis *Gyllene tafla, hwarutinnan alt thet wäl och we, som af affecternas rätta bruk och missbruk i thetta lifwet här-rörer, ganska sinnerikt och lifligen finnes afmäladt; efter mångas åstundan til thet allmänna bästas befrämjande nu omsider vppå thet swenska språket öfwersatt* (Norrköping, u.å. [1700-talets första hälft]) och av *En lycklig lefnad, beskrefwen af Lucius Annæus Seneca. Öfwersättning* (Västerås, 1791).
28. Jämför även den anonyme översättaren av *Then vnderskiöne Psyche, vtaf Apuleio Madaurens vidragen och förswenskat igenom M. N.* (Uppsala, 1666) och senare omtryck; i dedikationen "Til Fru Grevinnan E.D.***" i *Öfversättning af Horatii XII. Ode* (Stockholm, 1760), urskuldar och rättfärdigar den anonyma översättaren, Hedvig Charlotta Nordenflycht, sin anonymitet.
29. Att översättaren är en kvinna kan däremot delvis förklara att förlagan är en fransk översättning; jfr Hayes 2009, s. 121–165 om klassiker och kvinnliga översättare i England och Frankrike.
30. Se, t.ex. 1730 och 1744 års neposöversättningarna nedan, Wrangel 1736 och Anders Nicander, *P. Virgillii Maronis ecloger eller herda-qväden, öfversatte på svensk vers efter latinska prosodien, uti lika verse-slag och lika många verser med originalet. Å nyo öfversedde med anmärkningar förökte och til trycket befordrade* (Stockholm, 1752).
31. Om de latinska konventionerna, se Tore Jansson, *Latin Prose Prefaces: Studies in Literary Conventions* (Stockholm, 1964) (Diss.).
32. *Någre fabler af Ovidii Metamorphoses förswänskade* (Stockholm, 1708). Om Reenstierna, se Å. Karlsson, "Reenstierna, Jacob", *Svenskt biografiskt lexikon* (Stockholm, 1995–1997), s. 721–724.

33. *Publii Ovidii Nasos fabler om förvandlingar. Första boken* (Stockholm, 1788), "Översättarens Företal".
34. Jfr även Wrangel 1736.
35. Jfr även Balk 1603, "Förspråk" samt "Förspråk. Doctoris M. Lutheri."
36. Högt uppsatta kvinnor var ofta dedikationsadressater till översatt litteratur, och kvinnor var också ofta dess primära publik; se Hansson 1982, s. 74 f., 128–141.
37. S. Dederer, "Lillieblad, Gustaf", *Svenskt biografiskt lexikon* (Stockholm, 1980–1981), s. 86–88.
38. M. N. 1666 (om tidiga översättningar till andra språk, se Julia Haig Gaisser, *The Fortunes of Apuleius and the Golden Ass: A study in transmission and reception* (Princeton NJ, 2008), s. 242–295); *Apollonii konungens aff Tyro historia, vtbi hwilken lyckonnes hiwl, och thenne werldennes ostadigheet beskriffues: medh lustige rijm beprydd, och widh ändan, the siw werldennes vnderligha byggningar införde. För ett tijdzfördriff, och efter mångas åstundan, på nytt förferdigat och vtbgången aff Andrea Iob. Arosiandrino* (Stockholm, 1636). Titeln följer den andra upplagan, eftersom bevarade exemplar av första upplagan (Uppsala, 1633) saknar titelblad. Se även Hansson 1982, s. 69–105, om 1600-talsöversättningars nytta.
39. Lindberg 1984, s. 30–45; Emin Tengström, *Latinet i Sverige: om bruket av latin bland klerker och scholares, diplomater och poeter, lärdomsfolk och vältalare* (Stockholm, 1973), s. 73–79.
40. En översättning som uppenbarligen avsåg att undanröja det hinder det klassiska språket kan vara på vägen till ett inte bara nyttigt utan för alla slags samhällsfunktioner nödvändigt sakinhåll, nämligen matematiken, är Mårten Strömer, *Euclidis Elementa eller grundeliga inledning til geometrien, til rikens ungdoms tjenst på swenska språket utgifwen* (Uppsala, 1744), "Til Läsaren". Denna översättning kom i sin femtonde upplaga 1884. Den är därmed en av de oftast omtryckta antiköversättningarna.
41. Se Hansson 1982, s. 77–95, och Hansson 1984, s. 30–33, 51–55; *translatores regii*: Schroderus 1626 och Sylvius 1682.
42. Cornelius Nepos, *Om the grekiska och andra förtreffeliga hjeltars lefwerne och bedrifter, then swenska studerande vngdomen, och them, som äro älskare af historien, til tjenst och nytto, på swensko öfwersatt, och til trycket befordrad* (Stockholm, 1730).
43. Se Hugo Hernlund, *Bidrag till den svenska skollagstiftningens historia under partitidevarfvet, 1718–1809. I. 1718–1769. B. Öfversigter och öfriga bilagor* (Stockholm, 1892), bil. IV, s. 35–41. I konsistoriernas anmärkningar märks just ett önskemål om att översätta Nepos till svenska, se Hernlund 1892, bil. IV, s. 36 n. 1.
44. Redan på titelbladet citeras en passage ur Horatius brev till Pisonerna (*De arte poetica* 133 f.): "nec verbo verbum curabis reddere fidus interpres", som översättare ofta citerade för att få auktoritet bakom sina beslut att göra fria översättningar.
45. Tematiskt har denna dikt många likheter med en gratulationsdikt signerad Clem. Helin adresserad till översättaren T. Odhelius och utgivaren J. Bäckström, i *Imitationes parallele, öfwer Cornelius Nepos, vtsökte af andeliga och werldsliga handlingar, och then studerande vngdomen til tjenst, på et lätt och behageligt maner i swenska språket vtgifne* (Stockholm, 1730).

46. *Privat informator, eller enskild handledare igenom Cornelium Nepotem, med stor mödo och bekostnad then studerande swenska vngdomen til förmodelig tjenst och nytto, wälment framgifwen af thesz oförtrutne tjenare Job. Bäckström* (Stockholm, 1744).

47. Se Samuel E. Bring, "Dal, Nils Hufwedsson", *Svenskt biografiskt lexikon* (Stockholm, 1931), s. 794 f. Den Plutarchos tillskrivna *De liberis educandis* är en annan skoltext Dal översatt, *ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ ΧΑΙΡΩΝΕΩΣ ΠΕΡΙ ΠΑΙΔΩΝ ΑΓΩΓΗΣ. Plutarchi från Charonea rådslag om barna-tuchtan; i swenskan satt af N. H. D* (Stockholm, 1738). Kapitel fyra, paragraf åtta av 1693 års skolförordning som föreskriver denna texts läsande återges på titelbladets baksida; efter 1724 års skolorganisation fanns texten fortfarande på läslistan, se Hernlund 1892, bil. IV, s. 43. Om Johan Bäckströms förlagsverksamhet, se Schück 1923, vol. II, s. 270 f.

48. César Chesneau Du Marsais, *Exposition d'une methode raisonnée pour apprendre la langue latine* (Paris, 1722); i "Inversion" i *Logique et principes de grammaire par M. du Marsais. Ouvrages posthumes en partie, & en partie extraits de plusieurs Traités qui ont déjà paru de cet Auteur. Nouvelle édition. Augmentée du Traité de l'Inversion. I* (Paris, u.å.), s. 345–410, hävdar han att inversionstanken och undervisningsmetoden som bygger på den är hans inventioner och inte uppfunna av Noël-Antoine Pluche eller Pierre Chompré som anammat och anpassat teorin i sina pedagogiska skrifter.

49. Jfr SAOB s.v. "fabel" I.2 och I.5.

50. *P. Virgilit Maronis Aeneis eller den trojaniske furstens Æneå äfwentyr. Förste delen. Ifrån latin på swäniska öfwersatte af Peter Twist* (Stockholm, 1747).

51. Översättningen nämns t.ex. inte i *Lärda Tidningar*, trots att översättningslitteratur var intressant för denna tidskrift, vilket uppskattande referat av bl.a. 1744 års Nepos och Euklides (nr 4 och 34 för år 1745) och av andra delen av Gyllenstiernas jusefosöversättning som kom av trycket år 1747, samma år som Twists vergiliusöversättning (nr 14 för år 1749) visar. Om recensionernas kvalitet, se Otto Sylwan, *Svenska pressens historia till statsbvälfningen 1772* (Lund, 1896), s. 176–178; se även Ingemar Oscarsson, "Pressen", Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria: gustavianska tiden* (Stockholm, 2007), s. 83 f.

52. Lorenzo Hammarsköld, *Svenska Vitterbeten: historiskt-kritiska anteckningar*, 2:a uppl., utg. Per Adolf Sondén (Stockholm, 1833), s. 222 f.

53. Peter Twist hör till de få författare som p.g.a. otillräckliga data hamnat utanför Bennich-Björkmans brett upplagda studie över författaren som ämbetsman; Bo Bennich-Björkman, *Författaren i ämbetet: studier i funktion och organisation av författarämbetet vid svenska hovet och kansliet 1550–1850* (Uppsala, 1970) (Diss.), s. 413, 416. Se även notisen "Twist, Peter" i *Nordisk familjebok: konversationslexikon och realencyklopedi*, ny rev. och rikt ill. uppl.

54. Försäljningen skedde delvis genom prenumeration (se "Förtekning Uppå S.T. Prænummeranterne af detta Wärcck", tryckt mellan Vergilius-biografin och översättningen); detta väcker frågan om hur översättningen marknadsfördes inför tryckningen.

page left intentionally blank
(pages 72–94 missing from online version due to copyright issues)

page left intentionally blank
(pages 72–94 missing from online version due to copyright issues)

page left intentionally blank
(pages 72–94 missing from online version due to copyright issues)

page left intentionally blank
(pages 72–94 missing from online version due to copyright issues)

page left intentionally blank
(pages 72–94 missing from online version due to copyright issues)

page left intentionally blank
(pages 72–94 missing from online version due to copyright issues)

page left intentionally blank
(pages 72–94 missing from online version due to copyright issues)

page left intentionally blank
(pages 72–94 missing from online version due to copyright issues)

page left intentionally blank
(pages 72–94 missing from online version due to copyright issues)

page left intentionally blank
(pages 72–94 missing from online version due to copyright issues)

page left intentionally blank
(pages 72–94 missing from online version due to copyright issues)

page left intentionally blank
(pages 72–94 missing from online version due to copyright issues)

page left intentionally blank
(pages 72–94 missing from online version due to copyright issues)

page left intentionally blank
(pages 72–94 missing from online version due to copyright issues)

page left intentionally blank
(pages 72–94 missing from online version due to copyright issues)

page left intentionally blank
(pages 72–94 missing from online version due to copyright issues)

page left intentionally blank
(pages 72–94 missing from online version due to copyright issues)

page left intentionally blank
(pages 72–94 missing from online version due to copyright issues)

page left intentionally blank

(pages 72–94 missing from online version due to copyright issues)

page left intentionally blank
(pages 72–94 missing from online version due to copyright issues)

page left intentionally blank
(pages 72–94 missing from online version due to copyright issues)

page left intentionally blank
(pages 72–94 missing from online version due to copyright issues)

page left intentionally blank
(pages 72–94 missing from online version due to copyright issues)

..., *Atlases and Maps*, auct.-cat., Christie's, April 17 (London, 1994), No. 189. Some confusion caused a recent reference to an atlas by Nolin and Jean-Baptiste Crépy, published by Longchamps et Janvier in 1751; cf. Guido Lucarno, 'La toponomastica come affermazione della sovranità nazionale', in *Luoghi e tempo della cartografia: Convegno nazionale, 20-21-22 aprile 2005*, ed. Carlo Donato (Florence, 2006), footnote 17. The cumulative atlas, held in the Biblioteca del Dipartimento interdisciplinare di scienze storico-geografiche e linguistico-letterarie, Sezione di scienze geografiche at the University of Genova, has no title-page and is in rather bad condition.

74. Sebastian G. Longchamps to ?, Paris, 20 March 1752 (D 4844); Longchamps to Voltaire, Paris, 30 March 1752 (D 4854).

75. Paula Rea Radisich, *Hubert Robert: Painted Spaces of the Enlightenment* (Cambridge, 1998), p. 50–51.

76. Theodore Besterman, *Voltaire* (Oxford, 1969), p. 647.

77. 'par un effet de votre pure générosité vous me mettez en situation de pouvoir soutenir mon établissement par quelques secours et de ne devoir qu'à vous seul mon bonheur et ma fortune. Il vous est facile de le faire. Deux cent pistoles suffisent pour achever de faire graver Les ouvrages que j'ay fait commencer. Il n'y a aucun risque à me prêter de l'argent. Par mon commerce il y a les deux tiers de bénéfice sur les marchandises que je débite. Le fond et les planches restent chez moy', Longchamps to Voltaire, Paris, March 30, 1752 (D 4854).

78. *L'Année littéraire* 2 (1754), p. 216; cf. Paul-Désiré van Tieghem, *L'Année littéraire comme intermédiaire en France des littératures étrangères* (Paris, 1917).

79. The different ways of spelling his name has prevented historians from determining the actual identity of the secretary and the cartographer, even though productive confusions could happen once in a while. In the *Biographie Universelle*, vol. 25 (Leipzig, n. y), p. 70, for example, the secretary is spelled 'Longchamps'. Walter Bonacker, *Kartenmacher aller Länder und Zeiten* (Stuttgart, 1966), p. 147, in turn, lists the geographer under the name 'de Longchamp'. Klaus Stopp & Herbert Langel, *Katalog der alten Landkarten in der Badischen Landesbibliothek Karlsruhe* (Karlsruhe, 1974), p. 249, topped them all by changing Sebastian G. into Jacques François Longchamps, a name appearing in various map databases as an eerie piece of information until now. Stopp and Langel got the information most likely from Ronald V. Tooley's rather imperfect *Dictionary of Mapmakers* (part. 7, London, 1973), which in its latest addition (vol. 2, Tring, 2004) still credits a J.F. Longchamps with the authorship of a map made by Sebastian G. Longchamps's son Pierre.

80. 'Je crus devoir en donner avis à M. de Voltaire, qui était alors près de Genève, et qui, à cette occasion, daigna me donner encore une marque de ses bontés,' *Mémoires* (vol. 2, 1826), chap. 35: 'Mon établissement à Paris', p. 344.

Summary:

Voltaire's Valet: The Career of Sebastian G. Longchamps from Servant to Map Publisher

Sebastian G. Longchamps (1718–1793) is a well-established figure among the variety of minds who gathered around Voltaire. Longchamps's recollections are the major surviving source of information for Voltaire's Cirey period. Given the immense body of literature dedicated to Voltaire's life and work, however, no serious attempt to enquire into the disappearance of his long-term 'shadow' has been made. This has led to the paradoxical situation that Longchamp's, or more accurately, Longchamps's personality has been split into two identities. Literary scholars have long been familiar with the *Memoires* of Voltaire's servant Longchamp. Map historians, in turn, have come across numerous maps by a somewhat obscure publisher named Longchamps. The confusion was made complete by the uncertainties caused from the different versions of Longchamps's first and last names. At the root of this confusion was a legal investigation instituted by Voltaire's niece, Madame Denis, which, although only a short anecdote in Voltaire's biography, had a significant impact on Longchamps's life. This article attempts to take a closer look at the metamorphosis that Longchamps's personality underwent in order to highlight some of his principal motives, incentives and constraints.

Keywords: eighteenth century map publishing, rococo cartography, social advancement, Louis-Charles Desnos, Sébastien G. Longchamp/Longchamps, Jean-Baptiste Nolin, Voltaire.

Making Facts from Stones: Gerhard Schøning and the Cathedral of Trondheim

Anne Eriksen

In 1762, the historian and antiquary Gerhard Schøning published a large work on the Cathedral of Trondheim, *Beskrivelse over Dom-Kirken i Trondheim* (Description of the Cathedral of Trondheim). Originally the shrine of Norway's patron saint and christening king, Saint Olav (d. 1033), the building had suffered severe damage and decay since the Reformation and Norway's subordination to Denmark in 1537. As both a pilgrims' destination and a monument to Norwegian independence, it was an *elementum non gratum* in the Protestant Danish kingdom, of which Norway was now a part. In the eighteenth century, large parts of the medieval structure lay in ruins. Schøning's explicit aim with his work was to show the ancient glory of the cathedral—and implicitly of the nation. He is lavish in his praise, and quotes earlier authors who claim that the building once was without equal in all Christendom.¹ Nevertheless, he is also critical of these older texts, not least when they interpret the cathedral's decay in religious terms rather than describing what could actually be seen. Schøning wants to set the record straight and provide more precise information.

The thorough and meticulous work gained Schøning a still lasting scholarly reputation. Not only is the book used as a historical source, it is still reckoned a valuable scholarly work on the cathedral. Its scholarship is easily recognised and the text is accessible even to present-day readers. The method appears rational, the disposition is logical, the information seems exact and the interpretations are empirically well grounded. It is an impressive and very detailed work, at the same time appearing so matter of fact as to be nearly natural in its perspectives and operations. From where did Schøning get his inspiration? What sort of knowledge does this work represent, and which kinds of operations were required to produce it?

In his very thorough introduction to a recent edition of Schøning's book, archaeologist Øystein Ekroll presents Schøning's sources and discusses possible

models for the work. But while it appears obvious that Schøning on a more general level worked within a well established tradition of European antiquarianism, Ekroll has not been able to identify a more *exact* model or source of inspiration for the work. The antiquarian tradition, represented in Scandinavia by for example Olof Rudbeck the Elder, Johan Peringskiöld and the Danish Bircherod family, contains no works directly comparable to Schøning's, neither in achievement nor method. Schøning did read English, but Ekroll has not been able to confirm that he knew the works of William Stukeley or other contemporary British antiquarians.² What distinguishes Schøning's book is above all the structure, with a very thorough description of the actual building filling approximately the first half of the book. Traditionally, works in the antiquarian genre were largely occupied with documents, monuments, inscriptions and other remains that could give genealogical information about princes and nobility, while the physical buildings or remains of buildings received less attention.³ The antiquarian tradition also had an important legal strand, which meant that the genealogical investigations, the study of documents and inscriptions often were closely related to an interest in the history of privileges, property and goods. This was for example the case with the well-known Italian antiquarian Lodovico Antonio Muratori, whose works probably were well known to Schøning.⁴

Concerning buildings and their physical structures, architectural historian Françoise Choay points out that until the nineteenth century, 'conservation' mostly meant producing books of plates. Rarely was the physical structure repaired or maintained, and even highly cherished monuments—the Colosseum in Rome is a good example—were used as quarries. Such buildings were important witnesses to past glory, but to preserve them, images were long held to be sufficient.⁵ Erik Dahlbergh's enormous work from the early eighteenth century, *Suecia antiqua et hodierna*, containing 353 plates depicting Swedish castles, fortresses and towns, is the best Scandinavian representative of this branch of the antiquarian tradition.

Rather than search for exact models for Schøning's obvious interest in the material remains of the medieval building, it might prove fruitful to investigate the ideas about scholarship and scientific method that actually are expressed in his work. In the following, this will be used not only in interpreting Schøning's text, but also in discussing eighteenth-century scholarly knowledge in a wider perspective. The antiquarian work will be seen as part of a wider field, where methods, practices and discourses interchanged and intermingled, shaping ideas about 'knowledge' and 'science' as well as about the right ways to achieve them. Before doing this, however, a short overview of the immediate context of Schøning and his work shall be presented.

The Scholarly Context in Trondheim

Trondheim had been Schøning's home town since 1751, when he arrived to take up the position of rector (principal) at the cathedral school. With him came his close friend Peter Frederik Suhm, and until they both left Trondheim in 1765, the two men worked together on a number of projects, mostly related to history and the study of languages. Both published historical works based on close investigations of literary sources.⁶ Schøning's main work is his *Norges Riiges Historie* (History of Norway). The first volume was published in 1771, the third and last posthumously by Suhm in 1781. This volume also contains an obituary written by his bereaved friend. The entire work is built on the preliminary studies he conducted during his stay in Trondheim.

In his introduction to the first volume of *Norges Riiges Historie*, Schøning rather self-confidently presents his work as the first proper history of Norway, dismissing all earlier books as mere 'store-rooms' of historical material, and criticising their authors for not separating historical truth from mere fables.⁷ Schøning wants to get to the facts. His own historical presentation is above all fashioned by a detailed examination of sources. He also builds heavily on the historical studies that he has already published. It is all the more interesting to note that the work is practically devoid of references to antiquarian work or to the kinds of material remains usually examined by antiquaries—even those investigated by Schøning himself.

Parallel with his work on the history of Norway, Schøning carried out a large-scale topographic project. With funding from the King, he had undertaken extensive antiquarian journeys in Norway. The task was carried out in the years between 1773 and 1775, and a book was published in 1778.⁸ Seen as a whole, the work shows a clear development. The first part, treating the areas closest to Trondheim, has its focus on geography and economy. As Schøning's travels took him further south, his interests seem to have changed, and in the texts concerning Gudbrandsdalen and Hedmark, antiquarian interests are given a more dominant position. Comparing Schøning's different works from the same period, we can conclude that he regarded history and antiquarianism as separate disciplines. Despite the fact that he was active on both fields practically simultaneously, there is very little interaction between them in his works. He does not draw on the results from one field when working in the other.

To other Norwegian scholars, Schøning became a great and frequently cited authority. During the latter decades of the eighteenth century, a number of topographic texts concerning Norway were published, frequently treating antiquar-

Drawing of the cathedral of Trondheim as Schøning saw it. The large western front is missing, and parts of the nave are partly in ruins. Gerhard Schøning, *Beskrivelse over Domkirken i Trondheim* (1762).

ian and historical topics as well as matters of geography and economy. For the authors of these texts, usually civil servants (clergymen, judges, military officers, etc.) writing about their own district, Schøning's works were important sources of information, and his opinion counted as the final judgment in antiquarian as well as historical questions.⁹

In 1758 the two scholars in Trondheim received company. The new bishop, Johan Ernst Gunnerus, was an ambitious proponent of the sciences, and in 1760 he founded what was later to become the *Royal Norwegian Society of Science and Letters*. Schøning and Suhm were its co-founders. During Schøning's remaining years in Trondheim, the Society served as the most immediate context for his scientific work. Hence, the activities both of the Society and of Gunnerus himself should be examined when looking for the inspiration for Schøning's work on the cathedral.

Antiquarian Affinities

Studies of antiquarianism have been heavily influenced by the work of the Italian historian Arnaldo Momigliano. His thesis is that history and antiquarianism long represented two separate strands of knowledge, two different kinds of interest in the past. While history was chronologically organised and treated political events, antiquarians used systematic structures in their presentations of names, manners and rituals, coins and medals, and so on. Not until the eighteenth century did these two strands converge, thus building the foundation for the modern discipline of history.¹⁰ Momigliano's model has been questioned by Mark Salber Phillips, who argues that the growth of a new reading public with interest in civil life and private concerns also contributed to the changes in traditional historiography. A new competence in what he calls 'sentimental and social readings' changed historiography as much as did the convergence with antiquarianism.¹¹ Other critical perspectives can be found in the volume *Momigliano and Antiquarianism* (2007), edited by Peter N. Miller, but despite these reassessments, there is no denying the influence of Momigliano's original thesis.¹²

Momigliano's model may even be questioned from the perspective of antiquarianism. To understand this tradition of knowledge, it might prove fruitful to place it in another context than the neighbourhood of history, and indirectly, Momigliano does so himself. Taking the French antiquarian Nicolas-Claude Fabri de Peiresc as his example, Momigliano describes a field of composite interests and activities. Among other things, Peiresc studied astronomy, physiology and ancient law. He collected scientific instruments. He kept angora cats and traded kittens for antiquities. He left a large collection of manuscripts, medals, coins, vases and statues when he died in 1637.¹³ Momigliano also mentions that Peiresc and his fellow antiquarians admired Galileo Galilei and probably were inspired by the new methods of natural philosophy. By means of this presentation, Momigliano conjures up a picture of the antiquarians' interests as variegated and motley, as 'chaotic activities' not identifiable with any modern scientific project or scholarly tradition.¹⁴ But the antiquarians' interest in other fields of knowledge, not least those of natural history, might be worthy of more attention than this. After all, the idea that antiquarianism 'really' is a kind of history, or that history is its closest neighbour and the discipline to which antiquarianism naturally 'ought' to relate itself, is a consequence of later developments, not least during the nineteenth century. Following Momigliano's own idea of history and antiquarianism as two separate traditions, it will be relevant to investigate antiquarianism as having oth-

er affinities and being situated in contexts that once were highly meaningful, even if they appear ‘chaotic’ today.

In an article on the development of natural history in the period 1550–1650, William B. Ashworth identifies six strands of knowledge determining the ‘cultural matrix’ of late Renaissance natural history: The hieroglyphic, the antiquarian, the Aesopic, the mythological, the adagial and the emblematic traditions.¹⁵ Of these, the antiquarian tradition made a huge contribution to the modernisation of natural history, according to Ashworth. Fully acknowledging Momiglian ideas, he points out that before the convergence of history and antiquarianism, ‘the antiquarian spirit did have a considerable effect on natural history, because the two fields overlapped considerably. There was, after all, no firm line between the Saxon urn, the stone axhead, the fossilised shark tooth, the unicorn horn, the agate’.¹⁶ Natural historians who were exposed to the antiquarian attitude toward evidence developed new understandings. When artifactual evidence was made a standard for the determination of truth, old humanist traditions became irrelevant.¹⁷ The epistemological basis for this larger field of knowledge, uniting antiquarianism and natural history, may be said to have a common basis in the so-called Aristotelian concept of history, understanding history, or *historia*, as achronic knowledge of singular facts or events.¹⁸ Even if Ashworth is discussing an earlier period, his relocation of the antiquarian tradition is of general value. He makes clear that our present landscape of academic disciplines does not always give the best point of departure for understanding past traditions of knowledge, their workings and their internal relationships.

With these perspectives in mind, we will turn to Schøning’s work. How does he explain his project? What are his ideas on knowledge, its contents as well as the ways to produce it? And, not least, what does Schøning *do*? What kind of practice of knowledge does his book represent? The lack of communication between his historical and antiquarian work pointed out above seems to confirm the Momiglian thesis of the two strands. One important implication of this is that the inspiration for Schøning’s study of the cathedral is not to be found in his historical works, but must be sought elsewhere.

The Pleasure of Humble Topics

Important clues to Schøning’s own understanding of his project are found in his introduction, where he declares that his aim is to please, particularly his compatriots and fellow citizens, but also those ‘who have a taste for books [...] and know

how to judge them'. Many people will nonetheless find his book uninteresting, Schøning remarks. This does not just apply to those lacking in judgment. The book is not written for foreigners. To an Arab, not to say a Chinese, it will be without importance. Others will find the book quite useless due to its insignificant topic. Quickly mustering a defence, Schøning asks—rhetorically—whether it is not the case

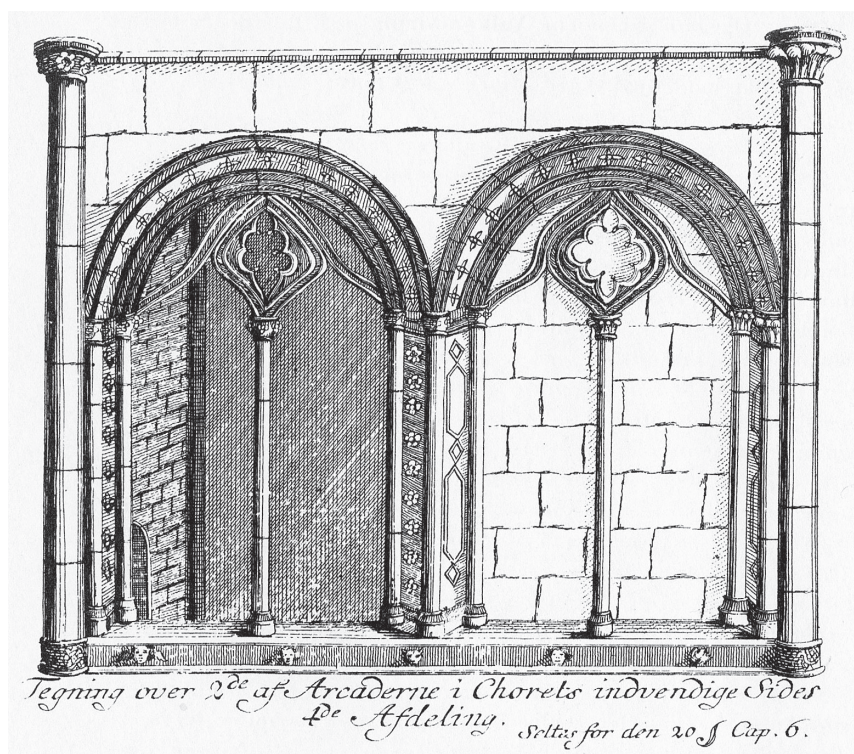
that many books have been, and still are being, written about things that at first glance, and to an unskilled eye in particular, must be regarded as most insignificant, about flies, gnats, fleas, insects, mites etc.: which still are read with pleasure, when they are well written, and are not regarded as useless except by persons who either have read just one book, or are without taste and knowledge of studies and the sciences.¹⁹

This is a defence of trifles. Schøning's argument is that knowledge of even the most humble topics can be useful and pleasurable to those who can rightly judge it, and if the books are 'well written'. In this context, the flies, gnats and so on serve as examples of the utmost trivialities. However, comparing a cathedral, albeit in ruins, to a gnat might seem a bit far-fetched, even if the aim is to create a dramatic effect. So why this preoccupation with insects? The gnats are not alone. A whole range of insect species is mentioned. Schøning's argument does not just concern the triviality of small and inconspicuous animals; in fact he refers to an entire field of knowledge: that of natural history. This field was far from unknown to Schøning.

Gunnerus had originally planned his society in Trondheim 'for the beautiful arts'. The historian of ideas Brita Brenna points out that it is difficult to decide what Gunnerus meant by this designation.²⁰ When the society was established in 1760, it was called a 'learned society', and when it received royal sanction in 1767, it was as a 'scientific' society.²¹ In actual practice, natural history was given a dominant position in its work not least due to Gunnerus's own activities. Gunnerus built up an extensive collection of natural objects, and in doing so, he also developed a network of collectors. Soon after his appointment as bishop, he issued a letter to the clergy of the diocese. What was highly original in this was that in addition to expressing his theological philosophy, the new bishop also made clear his views on natural history and the importance of cultivating such knowledge. Gunnerus strongly encouraged the clergy to produce learned papers and to collect and prepare naturalia and send them to the bishop's collection, making it quite clear that this would be the way to earn promotions.²²

Eagerly responding to the bishop's demand, the clergymen did their best. Some sent barrels of butter; others sent cloud berries, smoked salmon or oysters—could a bishop want anything better? Gunnerus had to explain more precisely what he wanted and gave detailed descriptions of how to collect and prepare naturalia.²³ Thanks to his directions, local clergy became competent collectors and naturalists. They were taught the set of practices required to turn local flora and fauna into facts of natural history. 'Following orders, I send 12 stuffed birds packed in a half-barrel, small sticks are tied to their necks with numbers written on', wrote Minister Augustinus Buschmann from Nesna.²⁴ The birds had been transformed into scientific objects according to prescribed methods.

Schøning did not work with natural history himself, that is, not with stuffed birds, plants or other natural objects. Nonetheless, as a co-founder of the Society and as Gunnerus's close friend, he was well acquainted with the field and with the practices and methods that had become required to produce natural-historical

Two archades from the choir of Trondheim cathedral. Gerhard Schøning, *Beskrivelse over Dom-Kirken i Trondheim* (1762).

knowledge in the eighteenth century. It is to this kind of knowledge, and these ways of producing it, that he refers in his introduction.

The historian of science Lorraine Daston has described how the new naturalists of the seventeenth century quickly became the target of ridicule, especially due to the disproportion between their objects of study and the time, resources and passion involved. The knowledge was deemed useless, and the social consequences grave:

Too much attention paid to the wrong objects spoiled one for polite society as well as for the sober duties imposed by family, church, and state. There was a pedantry of things as well as words, and the naturalists passionate for microscopes or insects bored their interlocutors by speaking of nothing else.²⁵

Again insects, due to their size and—apparently—utter insignificance, supplied the ultimate case. But there was also another side to this. Daston points out that the naturalists thus accused of wasting energy and emotions hastened to defend their position. By the eighteenth century this defence represented a tradition of its own, not least building on connections to natural theology. The naturalists' concern that the attention they lavished on nature could border on idolatry had its answer:

Throughout the eighteenth century, natural theology—the worship of God through the study of his works—supplied the motivation and rationale for an expenditure of attention that contemporaries perceived as uncomfortably close to religious reverence. Entomologists were particularly fervent in their declarations that divine providence could be discerned in the design of a fly's wing or the industry of a beehive—in part to defend themselves against charges of triviality, but also in part to redeem even the most lowly objects as repositories of divine artistry and benevolence.²⁶

Entomology thus became the paradigmatic case for justification of the new natural philosophy. Even if Schøning's line of argument has no theological references, the logic is similar. The naturalists' defence of their pursuits supplies him with relevant and highly applicable rhetorical resources. Like the study of insects, the detailed and resource-consuming study of a ruined edifice is capable of producing insight into far larger and much more important matters, perhaps even more so than the study of conspicuous things. The work is thus not motivated by selfishness or unsuitable interests in the worthless or vain. Quite to the contrary, the utterly demanding study of humble things (gnats, ruins, etc.) conveys knowledge that is deeply useful, not just to those engaged in it, but also more generally. In

Schøning's case, this knowledge is not about God the artisan, but about national grandeur and former splendour.

Schøning then goes on to ask, again rhetorically, whether or not many will deem his work unnecessary, and answers that a number of people most certainly will. But in 'the present State of the World', so much more is required than that which is merely necessary:

A Finn [i.e. Laplander, Sàmi], a Greenlander, a Hottentot, lives in miserable tents and huts; Once people lived off the bark of the trees, or roots, and lived in caves, like foxes: Why do we not do the same? Could not our kings, like those of the ancestors, live in cottages with an open hearth and an opening in the roof, warming themselves by the fire on its floor? Could not we, like the old Brits or the ancient Germans, go about naked or clad with a tiny coat of fur?²⁷

The answers, Schøning says, he will leave to those who ask such questions. For even if the Sàmi or the Greenlander might live in their own way, without 'caring for either *Logic*, *Metaphysics*, *Mathematics* or *Physics*', who would conclude from this 'that we too can live without them?'²⁸ The sciences (*Videnskaberne*) are necessary for our kind of life. And even if Schøning concedes that Sàmis and others might live well in their own ways, his argument clearly spells out that our ways are not merely different, but also far better. Our food, our houses and our clothing are better, and they are accompanied by our—useful—sciences.

In this way of arguing for the utility of his own work, Schøning does not place it within the antiquarian tradition in particular. In the introduction, he does not refer to other works of the same kind. Yet neither does he present his own work as something conspicuously new. Nine years later, in the introduction to the first volume of his history of Norway, Schøning loudly, almost boastfully, declared the work to be the first proper history of Norway. As mentioned, he denounced all earlier works on the topic as 'mere store-rooms, at best supplying material for real history like his own.'²⁹ By this time, Schøning was a well-established scholar of great fame. However, the way he situates his project in the earlier case may not be due to youthful modesty alone. His line of argument places the work on the cathedral safely within the more extensive field of the 'Sciences', including '*Logic*, *Metaphysics*, *Mathematics* or *Physics*', as well as the study of insects—and antiquities. Antiquarian work is not singled out as something special, nor his way of carrying it out as something new, but becomes part of the knowledge that is both characteristic of advanced societies and necessary to them.

Notes on Method

Apart from its usefulness in 'our' societies, what creates the field of the Sciences and makes it coherent is above all method, which Schøning also treats in the introduction. He argues that those who will appreciate his book above all are those able to recognise the amount of work needed to produce it, in other words, those who know the methods involved. For not everyone will understand 'how carefully one must collect and seek, if anything worthy is to be gained and be as complete as possible, how carefully one has to watch, not to be deceived or to deceive others, and finally [not everyone] will understand what pains, patience and use of time all this must needs cost'.³⁰

These are the ideals to which Schøning aspires, and if they have been achieved in his work, even if only in part, he declares that he will consider his time well spent. Schøning's description and evaluation of the work correspond well to what Daston has called 'practice of heroic observation'. More than any professional status, this is what distinguished the new naturalists, and was understood as a combination of talent, discipline and method, she maintains. Observation was much more than merely seeing; it was defined as a kind of mental as well as visual dissection.³¹ In order to be communicated, observations had to be turned into descriptions, which meant rendering the dissected object into language. In this process, something happened: observations 'grew'. The texts, with all their details, became alarmingly lengthy. Moreover, their texture mirrored the structure of the observations, just as much as the objects observed. Each object was shattered into a mosaic of details where even 'the tiniest insect organ loomed monstrously large'. The parts overwhelmed the whole; the small became larger than the great.³²

Schøning comments on these problems. Some might think the book should have been shorter, he says, and that would have saved him cost and labour. But he does not agree to the objections, and says that he cannot think of anything that might have been excluded if the text should be 'as complete as it in its kind ought to be'. The question concerns more than the size or price of the book; it is also a matter of method. It has cost him great trouble to hone the text down to be as *short* as it is, Schøning says. And if he

had thrown the one about the other, and written about everything that occurred to me, without drawing out that which was important, and really concerned my project, and that which might be worth reading, and without putting everything in its place and in due order and with due reflection, then the book would have been more than twice as large and cost me half the pains.³³

With this short exposé of what he has *not* done, Schøning presents the ideals that have dictated his work and shaped his text. His main aim is to achieve ‘completeness’. In order to reach this, certain methods have to be adhered to. Firstly, one has to make very strict and disciplined choices. The book is not long because Schøning has written down everything that occurs to him. Its completeness is of another kind. He has selected only that which concerns the project, and just as systematically suppressed and excluded all that does not. Secondly, the relevant material has to be presented in the right order, which means that it has to be put quite literally ‘in its place’. The text must correctly replicate the spatiality inherent in the observations. Thirdly, reflection must be proper (*behørig*), which seems to mean well-considered, not rash and impulsive. Thus Schøning can conclude that the extensive character of his book is not coincidental, but rather the necessary outcome of his choice to follow the ideals of a certain kind of scholarship.

In an article entitled ‘Description by Omission’, Daston argues that the idea of the scientific fact underwent a profound change between 1660 and 1730, ‘from a singular and striking event that could be replicated only with great difficulty, if at all, to a large and uniform class of events that could be produced at will’.³⁴ This change was constitutive to the emergence of the new natural sciences. However, what makes Daston’s argument interesting is not just that she points out that even scientific factuality has a history, but also that the new kind of fact, even if heavily stamped by empiricism, was created by the development of conventions for systematic omission. The regularities of the eighteenth century thus stemmed from the strategies of the systematic omission of irregularities, that is, of all local factors that could not be replicated. Schøning had no ambition to generalise his findings in Trondheim. It was the uniqueness of the cathedral that interested him, this ‘most costly, magnificent and famous’ building that had ever existed in the North.³⁵ Nevertheless, his objective is not to lavish praise on it, but to ‘go through and describe each of its parts in turn’.³⁶ He will ‘dissect’ the building, and systematically describe each part exactly as it occurs, in its correct spatial sequence. Through the use of this method a transformation takes place. The minister Buschmann had transformed birds into objects of natural history by stuffing them and attaching numbered sticks to their necks. Schøning, for his own part, makes facts from stones.

Dissection

Walking is the first step of the method. Schøning’s declared intention of ‘going through’ the building must be understood quite literally. This implies that the

dissection is structured by a movement through the church. Attention to this continual movement is maintained by regular insertions, such as ‘coming from the chapter-house we now arrive at the southern nave’, or ‘from here one ascends nineteen steps of stairs to [...]’.³⁷ This means that the physical structure of the church is systematically transformed into the physical experiences of a human body: one walks, steps, ascends, descends, arrives, meets and leaves. It thus becomes very clear that behind the observations there is an observer. Lorraine Daston and Peter Galison argue that the scientific observation so highly cherished by Enlightenment naturalists was more than a mere methodology; they also call it a genuine ‘technology of the self’.³⁸ Following Michel Foucault, they describe this as ‘practices of the mind and body (most often the two in tandem) that mould and maintain a certain kind of self’.³⁹ They point out that the observational techniques required keen senses, concentrated attention, patience and exactitude, and as examples they mention ‘the frozen pose of the field naturalist, the delicate manipulations of the microscopist, the observatory vigils of the astronomer, the lab-note-book jottings of the chemist’.⁴⁰ Schøning’s disciplined walk may easily be added to the list.

Words describing the visual experience itself, however, are very scarcely used during this exercise. Instead Schøning tells us what *is* to be found at the various locations in the church. Despite the subjectivity inherent in the method of walking from post to post, continuously taking new standpoints, the observations themselves are presented without a correspondingly subjective perspective. The elements of architecture do not appear as seen *from* somewhere, or *by* somebody, they just are there, on the spot reached by the walker. The physical presence of the observer—be it Schøning himself or his companion—is vital to rendering the structure of the church comprehensible, to transforming it from mere material to sensory data. But once there, the observer steps back for the observation itself.

Through the titles of the book’s chapters, Schøning presents the building itself as a kind of organism. While the first chapter is entitled ‘On the Origins, Growth and Bloom’ of the Cathedral, the last chapter deals with its ‘Waning’. The biological metaphors thus present the building as an organism developing from sprout to bloom and finally to decay. During the walk, this organic dimension is structured even further. The tour starts in the chapter-house, which Schøning considers to be the most ancient part of the structure. It progresses to the northern nave, presented as second in age, continues to the equally old southern nave, culminates in the highly ornate choir and octagon, which represent the ‘bloom’ of the Cathedral, and ends in the partly ruined western nave and the remains of its monumental front. Schøning does not actually say that he reckons these last parts

the youngest, but this conclusion emerges from the logic of the walk and from his explicit interpretation of the first parts as the oldest.

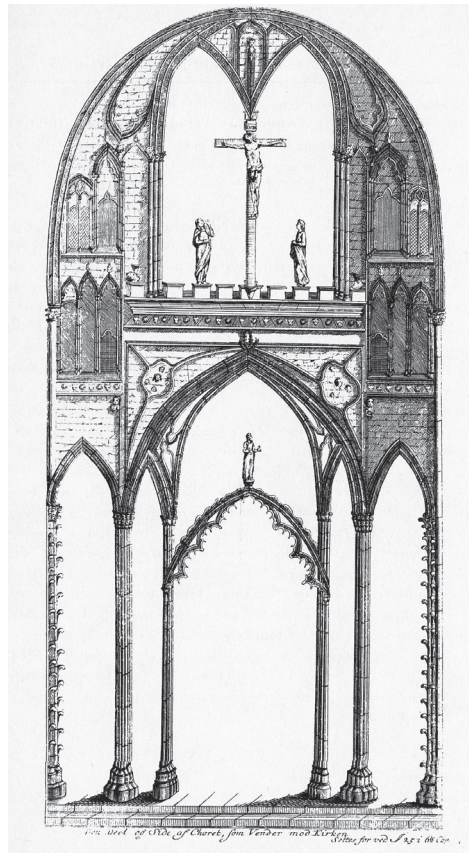
The structure gained by walking is not just a means of grasping the building architecturally and spatially, but also temporally. On the one hand, the building in its entirety is understood as an organism with a life span now past, and on the other, each part of the church represents a phase in an organic life cycle retraced by the observer who moves physically from the youth of the church to its decay and old age. In this way, Schøning demonstrates a lively interest in the temporal dimension of history. He is not merely a chronicler of names, dates, and deeds, but is also interested in change and development evolving within temporal frames.

In his work on conceptual history, Reinhart Koselleck has discussed the new understanding of history emerging in what he calls the *Sattel-Zeit*, that is, the period from approximately 1750 to 1850 during which a number of historical and political concepts changed their meanings. Central to Koselleck's argument is that a modern awareness of history was based on the gradual separation of biological time from a specific historical temporality. He points out that 'up until the eighteenth century, the course and calculation of historical events was underwritten by two natural categories of time: the cycle of stars and planets, and the natural succession of rulers and dynasties'. Slowly, 'the naturalistic basis vanished and progress became the prime category in which a transnatural, historically immanent definition of time first found expression'.⁴¹ Schøning's description of the church as a decaying organism may illustrate the older notions of time, identified with natural processes and categories and frequently expressed in ideas on for example the ageing of the world (*mundus senescens*) and its successive 'ages'—from the golden age of the gods to the deplorable present.⁴² Nonetheless, his efforts to relate the different parts of the church to different and specific periods of time may also be seen as an attempt to conceptualise time and temporal processes in less organic and more historic terms.

Johann Joachim Winckelmann, generally acknowledged as the father of modern art history, published his work *Geschichte der Kunst des Alterthums* (History of the Art of Antiquity) in 1764, two years after Schøning's book on the Cathedral. Here he presented a model of Greek art developing through its archaic, classical and Hellenistic periods. What was new in Winckelmann's model was not so much the ideas about different phases, which correspond well to the more traditional ideas of growth, bloom and decay, but rather his conception of how these phases correlated systematically with the development of Greek society in general: The great art of the classical period could only be produced by the free citizens of a republic. This attempt at uniting an organic and a historical understanding of

artistic development left Winckelmann with a paradox, thoroughly analysed by art historian Alex Potts: On the one hand, classical art was understood as the result of a historically specific and thus non-reproducible situation, on the other hand it remained a timeless ideal to be eternally emulated.⁴³ Methodologically, what enabled Winckelmann to unite the organic with the historical understanding was a notion of *style*. It was the differences in style that separated the art of the various periods in the 'life cycle' of Greek art, while at the same time, the actual developments in Greek society found expression through them.

Schøning's attempt to historicise the cathedral in Trondheim can be seen as a project of the same kind as Winckelmann's, a product of the same transitional period described by Koselleck. But Schøning has no perspective that helps him hold together the ideas of organic and historical temporality. Even if he is very much aware of the differences in the design of the sculpture and decoration in the

Interior of the choir of Trondheim cathedral. Gerhard Schøning, *Beskrivelse over Dom-Kirken i Trondheim* (1762).

various parts of the church, he does not elaborate on style and draws no distinction between the Gothic and the Romanesque elements. Schøning declares that the entire Cathedral is a 'Gotick building, though one of the most regular'.⁴⁴ The word *Gothic* does not indicate style in a more specific way. It seems to be used traditionally, meaning barbaric and irregular, in contrast to classical and harmonious, and as a generic term for all medieval structures.⁴⁵ Instead, differences are related to the 'natural succession of rulers and dynasties', that is, to the shifting kings, princes and bishops known from documents and history writings to have contributed to the improvement and embellishment of the cathedral.⁴⁶ The crudest parts of the building are identified as the most ancient, but above all the variation is explained with reference to the respective rulers' wealth and power. The most elaborate high Gothic parts (the choir and octagon) are thus seen as being built during the reign of the most powerful bishop.

Despite his interest in the age of the church, Schøning does not develop a more truly historical perspective on it. Despite his very thorough knowledge of them, he does not relate the differences in decoration and building styles to historical processes of development and change.

From Mortar to Grammar

The results of the dissection are presented in ways mirroring the structure established through the process of observation. A randomly selected passage from the description of the northern nave will serve as a starting point:

On the northern side, the ambulatory starts with two steps, on which one enters it from the stairs of the tower, and is two feet wide, but 45 long. It has three *ARCADES*, one very tall in the middle, 16 feet wide, and two smaller ones on the sides, which are both 8 feet wide. The same have each had four pillars, apart from which there also have been two on each pillar between the *arcades*, and at each corner of the ambulatory two, which altogether makes 20; and their heads have been decorated partly by flower-works, partly by curled leaves, as also have the arches of the *arcades* with a list of the pyramidically shaped excisions, among numerous others. Over the *archivolt* of the largest *arcade* there has been, as if lying on the outside of the wall, a wide edge, which seems to bend inwards, and has, as can be seen on the outside, without doubt in the same way, where it ends, had two heads or postures.⁴⁷

With 142 pages of this kind of text, Schøning's description is very dense, and his presentation rich in detail. One consequence is, as Daston has pointed out,

that the attempt to communicate the visual dissection of the object generates texts that not only are very long, but also broken and in some way fragmented. Transformed into text, the normally hierarchical relationship between small and large, few and numerous, part and whole, becomes one of juxtaposition, with the artificial balance of apparent uniformity as its outcome. Describing an arch of sixteen feet does not take twice as many words as describing one of eight, and a tall central arch rises no higher above the lines of the page than the smaller lateral ones. Also, the (destroyed) ornamented moulding inside the church can instantly be compared to the (preserved) exterior moulding without taking the time to go out to look, while twenty identical pillars do not have to be mentioned twenty (identical) times.

When the structure of the cathedral is presented textually, it is transformed and restructured, and the greater the ambition for detail and exactitude, the more profound is the transformation. The more detailed, the more distinct is the juxtaposition of large and small, high and low, middle and lateral, the more blurred becomes the rendering of the actual physical structure of the church. Transformed into facts, the stones of the building lose their specific weight, and the spatial relationship between actual blocks is substituted by the relationship between words printed on a page. What binds the structure together is no longer mortar, but grammar.

For this change to take place, the observations—that is, the sensorial impressions—have been turned into words. Terms, concepts and definitions all represent the carvings of the dissecting knife. Arches and archivolt, pillars, columns and cornices are cut out from the mass of stones and mortar and made separately discernable, clearly distinguished facts. Some of the words in use are Latinised terms from the vocabulary of classical architecture. Schøning may have known them from international books of plates.⁴⁸ A number of these terms are explained in the text or in notes. The reader is told that a curve is what ‘we later will call an archivolt’, and that base means podium.⁴⁹ In other cases, Schøning had to invent terms. Still in the northern nave of the church, he says that its archivolt is ‘decorated with a frieze of the carving that we will call the *pyramidical*’ (sic). The italicised word is followed by a note: ‘Because it consists entirely of small pyramids or square knots, on each side of which is normally carved a triangle, or the smaller pyramids are hollowed’.⁵⁰ The composite pillars of the choir call for complicated descriptions and the development of specialised concepts. They ‘have all been of white marble, and their base an *elliptic*, and in both ends arched, circle, wherefore we shall call these pillars *elliptic circular*, to separate them from the *cylindrical circular*, of which kind all those are, of which we so far have spoken’.⁵¹

The elaborate octagon represents similar challenges. Between every second large pillar in the octagon is one smaller which is 'six-circled, or as if composed of six half-circular pillars around one circular in the centre'.⁵²

But most problematic of all are the numerous masks and figures adorning the building. Schøning calls them 'heads or postures' (*postyrer*), as in the following passage concerning two figures situated over a window in the northern nave: 'two half postures of human beings, as if stretching themselves over the wall, with their faces meeting, keeping one arm underneath themselves as if for support, and the other over their heads'.⁵³ In the corner of a small chapel in the same nave, he notices 'two postures, as sitting humans from behind, but with a deformed and 'unproportioned' head, which they keep between their legs'.⁵⁴ In the choir, one figure is 'holding a round ball between his raised hands on the one side, as if he were planning to throw it away; but on the other, another is seen holding what looks like a large leg in its hand, into which it bites'.⁵⁵ The figures seem to bother Schøning. Even if he tries to describe them, he offers no definitions and does not explain his terms. He seems to be doubtful about what they represent. In addition, his frequent use of the expressions 'like' and 'as if' may indicate that he does not approve of the figures and wants to distance himself from them. They are 'deformed' and 'unproportioned', grotesque, and in some cases slightly indecent. They are what Schøning himself could have called 'gotick': irregular and disharmonious, wholly non-classical.

The definitions in the text work two ways. They explain the part of the church in question, informing the reader what words like *cornice* (*karniss*) or *podium* actually mean, or how the elaborate composite pillars actually look. At the same time, precisely by being defined and explained they make it clear that they themselves are not mere words, but rather tools to be applied in very specific procedures. With their help, most of the building is cut into neatly distinguishable pieces, each with its name and character, and the enormous edifice becomes a large but manageable quantity of elements, parts and units. Once established, the terms and tools can then be employed to create elaborate descriptions:

At last we come to the upper or second part of the outermost wall [of the choir], which at its foremost edge, towards the church on both sides, has two very tall *elliptic*-circular pillars, and their capitals embellished with two rows of flowers. The two windows on the south-eastern side have all together three *cylindrical*-circular pillars, with double flower-works above them, and their arches one row of the hollowed pyramidal carving between two rounded edges; above which, as well as up under the vaults, is another closed arch, with the same decoration and two pillars underneath, whose capitals also are embellished by double hollowed flower-work.⁵⁶

In this way the dissected building can be reassembled, this time not as mere stonework, but as a masterpiece of systematic and well-defined anatomy. Only the 'postures', in all their meaningless irregularity, escape this procedure.

While definitions and nomenclature are vital to Schøning's dissection of the building, omissions form an important but less visible line of operation. Ekroll points out that Schøning's description excludes all elements that are not medieval.⁵⁷ Moreover, the structure of the book as such may be seen as the result of a process of omission. Even if it does not imply downright exclusion, the choice to apportion as much as the first half of the book to the (medieval) physical remains alone, and reserving everything about altars, donations, Saint Olav's shrine, monuments, funerals, inscriptions and so on for the second, confers a very strict order of presentation. It means that large parts of what traditionally would have been understood as the *historia* of the church are relegated to the latter and secondary section, and that the primary half is virtually purged of all narrative elements.⁵⁸ Its character is purely systematic.

Even if it is mentioned in the second half of the work, the rich legendary material about Saint Olav is reduced to a short history of how the miraculous events succeeding his death led to the development of a sanctuary. The protagonist of this story is neither the saint himself nor the pilgrims who flocked to the shrine, but the political agents of the period: kings, nobles and bishops. Schøning also gives some information about the costly shrine, presented as the church's main source of income. Some other treasures and altars are mentioned as well. But very little is said about the church's role as a pilgrims' destination, that is, about the practices that generated the wealth. This may in part be due to a Protestant dislike of Catholic piety, but it is remarkable that Schøning also excludes narratives that more directly pertain to the physical structure of the building. At one point, describing the chapter-house, he refers to a legend about the miraculous sound of one of the church bells.⁵⁹ In a note on the description of the main tower, he also says that according to an old legend, there was a luminescent carbuncle-stone in the spire, its light visible from far away. But he expresses his doubts, not only about the truth of the story, but also as to whether carbuncles really exist.⁶⁰ And perhaps more importantly, the legendary tradition about a giant (*troll*) being the master builder of the Cathedral is completely omitted.⁶¹ The structure of the so-called well of Saint Olav is meticulously described, but the only thing said about the miracle-working powers of its water is that it 'without doubt has been presented as the place where the body of Saint Olav was first buried, and where a well later sprang up'.⁶² The clear traces of the frequent use of the well are commented on, but nothing more

is said about its religious significance or the reputed effects of the water that could work wonders.

The legendary traditions concerning the saint and his cult, the building of the church and the miraculous well, have been well known and are documented in written sources, as well as in oral folklore. Considering Schøning's very thorough work on the church, it is highly unlikely that they were unknown to him. The omissions are thus the result of a clear choice. Viewed together they make it very clear that the relevant information about the cathedral is to be found in what can be seen, in the concrete, physical remains of the church—not in myths, legends or miracles. Stones can become facts when observed and dissected by words. Tales cannot.

Shapes, Numbers and Epistemic Virtues

By means of words, the stones of the cathedral are hewn out to become facts. But what kind of facts do the words actually produce? Above all, Schøning is concerned with shapes, and with numbers. The terminology he develops in such expressions as 'pyramidal carving' or 'elliptic circular' pillars is first and foremost about forms and shapes. The 'postures', despite the way they draw attention to themselves, have no easily detectable form, and therefore remain a problem. The phrases 'like' and 'as if' make it clear that—contrary to arches, pillars and capitals—they are not facts.

Once the shapes have been defined and given their names, they can be counted. Schøning seems obsessed with numbers. In every section of the book, elements are counted, as shown in this passage from the description of the choir:

The interior wall of the choir also is an octagon, and has, when seen from the outside, three windows in each of its five sides, of which the middle one is higher, while the two others, which are closer to the eastern nave, have only two each, making altogether nineteen. [The arches of the windows reach the cornice, ending] with five ARCADES, the one taller than the next, and the one in the middle tallest of all, supported by 12 very tall and slender pillars, three and three together under each point of the *arcades*, though the edges or sides closest to the eastern nave each have only four *arcades* with nine pillars [...].⁶³

This way of looking at the church presents us with a last connection to the period's new natural philosophy. Schøning conducts his research like any Linnean botanist would. With his definitions and terms, he establishes a taxonomy

of the church, fixing its genera and species, and even in some cases proposing a binomial nomenclature: ‘elliptic circular’, ‘cylindrical circular’. Within this taxonomic framework, he counts the cathedral’s arches, pillars, windows, capitals and so on as if he were counting the petals and stamens of a flower. He describes the shapes of its carvings, profiles and friezes. Using this method, his 142 pages reach a conclusion: the Cathedral of Trondheim has 3361 columns and pillars. It also has 316 windows, 40 sculpted figures and 343 smaller ones (though the original number of figurines must have been almost double this, according to Schøning).

In a modern assessment of Schøning’s work, this conclusion is little more than a curious detail. The result 3361 is not part of what makes Schøning’s study so—apparently—modern, and what has secured its reputation as a still valid scholarly work. Nonetheless, reaching these very precise results must have entailed a tremendous amount of work. It has not only required counting, re-counting and adding up, but is also fundamentally based on the extensive taxonomic work of providing definitions and nomenclature. In order to arrive at these numbers, it is necessary to begin by deciding what is what. Which elements belong to which category, and what *are* the categories? The numbers were no mere trifle to Schøning, but a real and significant result of his work. More than anything, they demonstrate that imposing an understanding of the book as a piece of modern architectural history *avant la lettre*, is an enforcement.

The rigorously systematic character of Schøning’s work makes it clear that antiquarian work in this period was something other than merely the neighbour of history, and something more than just one of two twin traditions converging some decades later. Its affinities to the field of natural history are of vital importance. The connections can be discerned on the practical and methodological level of how to carry out an investigation through attentive observation, ‘dissection’, and the production of a text virtually devoid of narrative elements. But more important to a genuine historicisation of this kind of antiquarian work is the way this methodology on a deeper level reflects a certain set of what Daston and Galison call *epistemic virtues*. This idea is based on Foucault’s notion of technologies of the self, described above. Daston and Galison say that ‘epistemic virtues in science are preached and practiced in order to know the world, not the self’. But ‘as long as knowledge posits a knower, and the knower is seen as a potential help or hindrance to the acquisition of knowledge, the self of the knower will be at epistemological issue’. They conclude that ‘epistemic virtues are virtues properly so-called: they are norms that are internalised and enforced by appeal to ethical values, as well as to pragmatic efficacy in securing knowledge’.⁶⁴ The technologies

of the self, as well as the actual methodology in use, can thus be understood as a means of realising the epistemic virtues held valid and obligatory. This not only implies producing knowledge that is valid, but is just as much about shaping and maintaining a certain kind of scientific self.

In their discussion of objectivity, Daston and Galison show how epistemic virtues, and the accompanying scientific selves, are historical and changing. New epistemic virtues emerge, and even if the older ones do not automatically disappear, they acquire new meanings in the new context. Daston and Galison show how the ideals of objectivity developed during the latter half of the nineteenth century, supplanting those which they call 'truth-to-nature'. The epistemic virtues of truth-to-nature are described by Daston⁶⁵ as being characteristic of natural philosophy and the new natural sciences in the seventeenth and eighteenth centuries, that is, those also shown to be at work in Schøning's investigation. His way of working as well as his way of explaining his project—and of course his results—must therefore be seen not just as being based on the use of certain methods, or even as the results of certain technologies of the self, but more fundamentally as the materialisation of these historically specific virtues. Schøning not only fulfils his aim of showing the ancient glory of his fatherland and its most important cathedral, but also demonstrates his competence in producing knowledge and shaping a scientific self according to valid ethical claims.

Notes

1. Gerhard Schøning, *Beskrivelse over Dom-Kirken i Trondheim 1762*, ed. Øystein Ekroll (Trondheim, 2004), p. 8.
2. Øystein Ekroll, 'Gerhard Schøning og domkirken i Trondheim', in Schøning 2004, p. xxxii. The antiquarian tradition in Norway is discussed in Anne Eriksen, *Topografenes verden: fornminner og fortidsforståelse* (Oslo, 2007). A presentation of antiquarianism in Denmark and Funen in particular is found in *Fynske antikvarer: lærdom, fortid og fortolkninger 1550–1850*, ed. Janus M. Jensen (Odense, 2008).
3. Scandinavian antiquarians working according to this method are for example the Bircherods in Funen (See Birgitte B. Johannsen in Jensen 2008, or the thesis on Vreta monastery, defended by Magnus Borænius under Fabian Törner's presidency at the University of Uppsala in 1724. Modern translation from Latin: *Klostret i Vreta i Östergötland*, ed. K. Bergman (Vreta Kloster, 2003).
4. Schøning worked in close collaboration with his friend Peter Frederik Suhm. Hence, books on the reference list in Suhm's *Om de Nordiske Folks ældste Oprindelse* (1770), prob-

- ably also were available to Schøning, even if we do not now when each book was acquired. One of these is Lodovico Antonio Muratori's *Novus Thesaurus Veterum Inscriptionum* (1739–1742).
5. Françoise Choay, *L'Allégorie du patrimoine* (Paris, 1999), p. 66 ff.
 6. E.g. Gerhard Schøning, *Forsøg til de nordiske Landes, særdeles Norges, gamle Geographie* (Copenhagen, 1759); Peter Frederik Suhm & Gerhard Schøning, *Forsøg til Forbedringer i den gamle Danske og Norske Historie* (Copenhagen, 1757).
 7. Gerhard Schøning, *Norges Riiges Historie*, introduction to vol. 1 (Sorø, 1771). See also Anne Eriksen, 'Det sanne, det gode og det skjønne: noen trekk ved Gerhard Schønings historiesyn', *Historisk Tidsskrift*, 2–3 (2002), p. 297–317.
 8. Gerhard Schøning, *Reise som giennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning er gjort og beskrevet af Gerhard Schøning* (Copenhagen, 1778); 'Gerhard Schønings Rejse til Stikkelstad', *Topographisk Journal for Norge*, no. 12 (1795), p. 63–123.
 9. Eriksen 2007.
 10. Arnaldo Momigliano, *The Classical Foundations of Modern Historiography* (Berkeley, CA, 1990). For the influence of this thesis see e.g. John Greville Agard Pocock, *Barbarism and Religion*, vol. 1–2 (Cambridge, 1999); Rosemary Sweet, *Antiquaries: The Discovery of the Past in Eighteenth-Century Britain* (London, 2004).
 11. Mark Salber Phillips, 'Reconsiderations on History and Antiquarianism: Arnaldo Momigliano and the Historiography of Eighteenth-Century Britain', *Journal of the History of Ideas*, vol. 57, no. 2 (1996), p. 310.
 12. *Momigliano and Antiquarianism*, ed. Peter N. Miller (Toronto, 2007).
 13. Momigliano 1990, p. 54 ff.
 14. Momigliano 1990, p. 55.
 15. William B. Ashworth, 'Natural History and the Emblematic World View', in *The Scientific Revolution*, ed. M. Hellyer (Blackwell, Malden, 2003), p. 136.
 16. Ashworth 2003, p. 152.
 17. Ashworth 2003, p. 153.
 18. Gianna Pomata & Nancy G. Siraisi, *Historia: Empiricism and Erudition in Early Modern Europe* (Cambridge, MA, 2005); Per Landgren, *Det aristoteliska historiebegreppet: historieteori i renässansens Europa och Sverige* (Göteborg, 2008).
 19. Schøning 1762, unpag. (This and all subsequent translations are by the author): 'om ikke mange Skriver ere skrevne og endnu skrives om Ting, som ved første Øiekast, i sær i ukyndiges Øine, maae ansees for meget ringe, om Fluer, Myg, Lopper, *Insecter*, Mider &c: som dog læses med fornøielse, naar de ere vel skrevne, og som ikke ansees for unøttige uden af Folk, som enten have kun læst een Bog, eller have ingen Smag og Indsigt i Studeringer og Videnskaber'.
 20. Brita Brenna et al., *Aemula Lauri: The Royal Norwegian Society of Sciences and Letters, 1706–2010* (Sagamore Beach, MA, 2009), p. 15–16.
 21. Brenna et al. 2009, p. 18.

22. Brenna et al. 2009, p. 11.
23. Brenna et al. 2009, p. 51–53.
24. After Brenna et al. 2009, p. 46–47.
25. Lorraine Daston, 'Attention and the Values of Nature in the Enlightenment', in Lorraine Daston & Fernando Vidal, *The Moral Authority of Nature* (Chicago, IL, 2004), p. 104.
26. Daston 2004, p. 105.
27. Schøning 1762, unpag. introduction: 'En Fin, en Grønlander, en Hottentot leve i elendige Gammer, Telte og Hytter; der har været den Tiid, da Folk har nærret sig med Olden paa Trærne eller Rødder, og boet i Huler, som Ræve: hvorfor giøre vi ei det samme? Kunde ikke vore Konger; ligesom deres Forfædre fordum have giort, boe i Røgstuer med et Hull paa Taget, og varme sig ved en Stok-Ild paa Gulvet i samme? Kunde ikke vi, som de gamle *Briter* eller som de gamle Tydske, enten gaae nøgne eller med en liden Skind-Pels paa?'
28. Schøning 1762, unpag. introduction, italics original.
29. Gerhard Schøning, *Norges Riiges Historie*, vol. I (Copenhagen, 1771).
30. Schøning 1762, unpag. introduction.
31. Daston 2004, p. 109 f.
32. Daston 2004, p. 112.
33. Schøning 1762, unpag. introduction: 'havde kun kastet det eene om det andet, og anført alt hvad som kom mig for, uden deraf at udtrække det Betydelige, det som egentlig angik mit Forehavende, og det som nogenledes kunde være værdt at læse, og uden at bringe hvert til sit Stæd og i den behørige Orden med med behørig Eftertanke, havde Skrivtet kunde blevet meer end dobbelt saa stort, og kostet mig dobbelt mindre Møie'.
34. Lorraine Daston, 'Description by omission: Nature Enlightened and Obscured', *Regimes of Description: In the Archive of the Eighteenth Century*, ed. J. Bender & M. Marrinan (Stanford, CA, 2005), p. 13.
35. Schøning 1762, p. 1.
36. Schøning 1762, p. 27.
37. Schøning 1762, p. 42, 54.
38. Lorraine Daston & Peter Galison, *Objectivity* (New York, 2007), p. 234.
39. Daston & Galison 2007, p. 198.
40. Daston & Galison 2007, p. 234.
41. Reinhardt Koselleck, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* (Cambridge, MA, 1985), p. 33.
42. Cf. Tore Frängsmyr, *Geologi och skapelsestro: föreställningar om jordens historia från Hiärne till Bergman* (Stockholm, 1969).
43. Alex Potts, *Flesh and the Ideal: Winckelmann and the Origins of Art History* (New Haven, CT, 1994).
44. Schøning 1762, p. 28.
45. Choay 1999, p. 56 f.

46. Koselleck 1985, and above.
47. Schøning 1762, p. 55, italics and bold in original: 'Paa Nordre Side begynder Omgangen med tvende Trin, paa hvilke man fra Taarn-Trappen stiger op i den, og er tvende Fod bred, men 45 lang. Den har trede ARCADER, en meget høi i midten, 16 Fod bred, og tvende mindre paa begge Sider af den, som ere i Bredden hver 8 Fod. Samme har hver for sig havt fire Pillarer, foruden hvilke der endnu paa hver Pille mellem *Arcaderne* have været tvende, og ved hvert Hjørne af Omgangen og tvende, hvilket bliver tilhobe 20; og har deres Hoveder været stafferede deels med Blomster-Verk, deels med krusede Blade, ligesom og *Arcadernes* Buer med en Liste af den piramidiske Udhugning, mellem adskillige andre. Oven omkring den største *Arcades Archivolte*, har gaaet, ligesom uden den paa Muren, en bred Kant, der ligesom bøier sig ind ad, og har, som uden til sees, uden Tvil paa samme Maade, hvor den endes, havt 2de Hoveder eller Postyrer'.
48. Ekroll 2004, p. xxviii.
49. Schøning 1762, p. 47, and note 10.
50. Schøning 1762, p. 48, note 12.
51. Schøning 1762, p. 75, italics in original.
52. Schøning 1762, p. 91.
53. Schøning 1762, p. 49.
54. Schøning 1762, p. 57.
55. Schøning 1762, p. 77.
56. Schøning 1762, p. 88, italics and bold in original: 'Nu komme vi endelig til den yttre Muurs øverste eller anden Afdeling, som i de foreste Kanter mod Kirken har paa begge sider tvende meget høie elliptisk-runde Pillarer, og deres Hoveder zirede med to Rader Blomster. De tvende Vinduer paa Sød-Østre Side har tilsammen Tre *cylindrisk*-runde Pillarer, med dobbelt Blomster-Verk over, og deres Buer en Rand af den hule piramidiske Udhugning mellem to runde Lister; over hvilke, saa vel som op under Hvelvningen, gaer en anden lukt bue, med samme Staffering og Tvende Pillarer under, hvis Hoveder og ere zirede med dobbelt hult Blomster-Arbeide'.
57. Ekroll 2004, p. xxx.
58. Cf. Gianna Pomata & Nancy Siraisi, 'Introduction', in Pomata & Siraisi 2005, p. 4 f.
59. Schøning 1762, p. 35.
60. Schøning 1762, p. 68, note 1.
61. Knut Aukrust, 'Troll, kirker og St. Olav', in *Nytt lys på middelalderen*, ed. Jørgen Haavardsholm (Oslo, 1997).
62. Schøning 1762, p. 83 f.
63. Schøning 1762, p. 81, italics and bold in original: 'Den indere Choret's Muur er ogsaa en Ortekant, og har, saa vidt deraf udvendig kan sees, i hver af de fem Kanter tre vinduer, hvoraf det i Midten er det høieste, men i de tvende andre, som ere det Østre Kors nærmest, og vende derimod, kun tvende i hver, tilsammen Nitten. Over Vinduerne i hver Kant gaer fra begge Sider af dem en Afsats eller Liste op i en spids til det øverste af Muren under

Carntisen af Taget, og gjør en spidsig Fronton, med fem ARCADER under, den ene høiere end den anden, og den i Midten høiest, understøttet af 12 meget høie og smale Pillarer, tre og tre sammen under hver Spids af *Arcaderne*: dog har de tvende Kanter eller Sider, som ere det Østre Kors nærmest, kun hver for sig fire *Arcader* med Ni Pillarer [...].

64. Daston & Galison 2007, p. 39 ff.

65. Above and e.g. Daston 2004.

Summary:

Making Facts from Stones: Gerhard Schøning and the Cathedral of Trondheim

In 1762, the historian and antiquary Gerhard Schøning published a large work on the Cathedral of Trondheim. Originally the shrine of Norway's patron saint and christening king, Saint Olav, the building had suffered decay since the Reformation. In the eighteenth century, large parts of the medieval structure lay in ruins. Schøning's aim was to reveal the ancient glory of the Cathedral—and, implicitly, of the nation. His meticulous work gained him a still lasting scholarly reputation. While antiquarian studies normally were occupied with documents, monuments, inscriptions and other remains that could give genealogical information about princes and nobility, Schøning's work is distinguished by the attention given to the physical structure of the building. Even if Schøning earned great renown as a historian, the article argues that there are important affinities between his ways of producing knowledge about the cathedral and the new natural history. By the means of systematic observation and careful description, Schøning 'dissects' the different parts of the building, making facts from stones.

Keywords: Gerhard Schøning, the cathedral of Trondheim, eighteenth century antiquarianism, antiquarianism and natural history, epistemic virtue.

Drømmen om Sydhavet:
Biopolitik og seksualitet i
Denis Diderots *Supplément au
voyage de Bougainville*

Anne Fastrup &
Knut Ove
Eliassen

À mesure que nous avons approché la terre, les insulaires avaient environné les navires. L'affluence des pirogues fut si grande autour des vaisseaux, que nous eûmes beaucoup de peine à nous amarrer au milieu de la foule et du bruit. Tous venaient en criant tayo, qui veut dire ami, et en nous donnant mille témoignages d'amitié ; tous demandaient des clous et des pendants d'oreilles. Les pirogues étaient remplies de femmes qui ne le cèdent pas, pour l'agrément de la figure, au plus grand nombre des Européennes et qui, pour la beauté du corps, pourraient le disputer à toutes avec avantage. La plupart de ces nymphes étaient nues, car les hommes et les vieilles qui les accompagnaient leur avaient ôté le pagne dont ordinairement elles s'enveloppent. [...] Je le demande : comment retenir au travail, au milieu d'un spectacle pareil, quatre cents Français, jeunes, marins, et qui depuis six mois n'avaient point vu de femmes ? Malgré toutes les précautions que nous pûmes prendre, il entra à bord une jeune fille, qui vint sur le gaillard d'arrière se placer à une des écouteilles qui sont au-dessus du cabestan ; cette écouteille était ouverte pour donner de l'air à ceux qui viraient. La jeune fille laissa tomber négligemment un pagne qui la couvrait, et parut aux yeux de tous telle que Vénus se fit voir au berger phrygien : elle en avait la forme céleste. Matelots et soldats s'empresaient pour parvenir à l'écouteille, et jamais cabestan ne fut viré avec une pareille activité.¹

Sådan skildrer Louis Antoine de Bougainville den første kontakt med Tahitis beboere. I løbet af årene 1767, 1768 og 1769 blev Tahiti besøgt af opdagelsesrejsende tre gange, i tur og orden af Samuel Wallis, Bougainville og James Cook – to briter og en franskmand. De opdagelsesrejsendes beretninger om tahitianernes levevis udløste livlig diskussion. Ikke siden Newton havde en videnskabelig opdagelse skabt lignende furor i Europa.² Ikke mindst vakte øboernes seksuelle frimodighed stor opsigt og satte nyt liv i debatten om menneskets natur. På fransk grund førte Bougainvilles *Voyage autour du monde par la frégate la Boudouse et la flûte l'Étoile* fra 1771 til, at flere af oplysningens centrale figurer brugte stoffet som omdrejningspunkt for diskussionen af aktuelle filosofiske problemer: Voltaire, Diderot og Sade, for at nævne nogle. De nyopdagede polynesiere blev til og med genstand

før tableauer og teateropsætninger; og i lukkede miljøer blev der arrangeret orgier med udgangspunkt i detaljer fra rejseskildringerne.

Soldaten og marineofficeren, filosoffen og levedanden Bougainville stævnedes ud på sin verdensomsejling i 1766. Udrustet med tankegods fra Rousseau, Montaigne og tidens naturfilosoffer ankommer han og hans officerer til Tahiti som led i ekspeditionens forsøg på en geografisk og naturhistorisk kortlægning af Stillehavet og dets ukendte landmasser.³ Eftersom Bougainville var en sand *homme de lettres*, kom hans skildring af rejsen til at være stærkt præget af litterære referencer og topos. Disse går fra litterære klassikere til samtidens filosofi. Således kunne den franske militærmand i Tahiti genfinde det Arkadia, antikkens forfattere havde berettet om; her levede mennesket før staten og før sædernes forfald; her genfandt han den græske oldtids hyrder og vismænd, og, som citatet viser, dens Venus-tilbedelse.⁴ Begeistret meddelte han sine landsmænd, at Rousseaus tese om naturtilstandens uskyld stemte overens med virkeligheden.

Ved ankomsten til Tahiti mødtes ekspeditionen med udstrakt gæstfrihed. Denne gav sig ikke mindst til udtryk gennem indbyggernes erotiske frisind. Mens de to briter, Wallis og Cook, rapporterede, at de indfødte så på erotikken som en handelsvare og et byttemiddel, fremstilles den af franskmændene som en del af et generøst gæstevenskab, og den gør i det hele taget et sådant indtryk, at øen i første omgang døbes *La Nouvelle-Cythère* (Afrødite skulle ifølge græsk mytologi have sit opholdssted på den ægæiske ø Kythira). Hinsides skam, byrd og rang syntes tahitianerne at dyrke en kærlighedskult, hvilket ifølge Bougainville måtte ses som et tegn på, at deres kultur befandt sig før syndefaldet. Der findes desuden mad i overmål, naturen viser sig imødekomende i enhver forstand, og klimaet er behageligt. Og i modsætning til briterne undgår franskmændene væbnet konflikt med værtskabet (franskmændenes ophold var vel at mærke også meget kortere end de to andre ekspeditionernes).

Med de første beskrivelser af Tahitis indbyggere blev en forestilling bragt i omløb, som sådan set lever endnu: Sydhavsøerne blev emblemet på et frit og ikke mindst erotisk frisindet liv. Et paradys hinsides det borgerlige livs moral og bekymringer. En af teksterne, som bidrog til at etablere denne forestilling var Denis Diderots *Supplément au voyage de Bougainville* fra 1772.⁵ I Diderots ganske frie kommentar til Bougainville står to indbyrdes relaterede forhold centralt: civilisationskritik og de indfødtes liberale seksualvaner. De to temaer forenes i en mere overordnet problematik af seksuel, moralsk og økonomisk art, nemlig spørgsmålet om den franske befolknings forplantningsevne og dennes betydning for nationens magt og velstand.

En udbredt (men, har det vist sig, fejlagtig) opfattelse af, at Europas befolkning var i tilbagegang, havde, da Diderot i 1772 færdiggjorde sin opsats om

Bougainville, været med til at sætte dagsordenen i den politiske og økonomiske debat. Frygten for populationens manglende evne til at reproducere sig selv var for øvrigt ingenlunde begrænset til Frankrig. Her ved indgangen til den politiske økonomis tidsalder var statens magt og rigdom langt hen ad vejen proportional med dens befolkning. Således var en af de opgaver, *The Royal Society* pålagde James Cooks ekspedition netop den at undersøge sammenhængene mellem befolkningstæthed og civilisationsniveau.⁶

Diderot havde i sin tid studeret de blinde ”til gavn for dem som ser”, som der står i undertitlen på hans skrift om de blinde og om den sansebaserede erkendelse.⁷ På samme måde tjener Bougainvilles oplysninger fra de fjerne og nyopdagede himmelstrøg til at drøfte nationale anliggender. Gennem fremstillingen af tahitianernes sæder, i alt væsentligt deres frie seksualitet, retter Diderot med sit supplement søgelyset mod et af samtidens mest aktuelle temaer: det ”populationistiske” spørgsmål, altså spørgsmålet om befolkningens evne til reproducere sig selv. Af den grund var det presserende at afdække, hvilke ”biopolitiske” faktorer – for at låne en term fra Michel Foucault⁸ – der beforder, og nok så vigtigt, begrænser reproduktionen af populationen. Som tidens andre populationister er det ikke overraskende kirken og den kristne moral, Diderot retter søgelyset mod. Bidrager klostervæsenet til at øge nationens velstand, eller er det snarere omvendt? Hvad er nytten af incestforbud, kernefamilie og ægteskabelig monogami? Gavner disse indretninger nationens basale behov for befolkningstilvækst? Lægger kristendommen, dens moral og dens institutioner i virkeligheden ikke hindringer i vejen for indbyggernes reproduktion? Diderots grundlæggende kritiske holdning til den katolske kirke og kristne morals tendens til at fordømme den menneskelige seksualitet gør ham dog ikke blind for, at disse spørgsmål i virkeligheden kræver stor omtanke.

Vidner flere passager i *Supplément au voyage de Bougainville* om, at Diderot deler populationisternes bekymringer, så demonstrerer dialogen også, at han havde blik for de biopolitiske farer, der kan være forbundet med at gøre befolkningens regeneration til nationens vigtigste politiske og moralske anliggende. Derfor går Diderot, som han ofte gør, dialektisk til værks. Som altid springer han fra position til position, som altid kæder han temaer og spørgsmål sammen på uventede måder. Hen mod slutningen foretager Diderot således en pludselig perspektivforskydning og lader dialogen mellem tekstens to skikkelser A og B klinge ud med en opfordring til at spørge, hvad mon kvinderne mener om forholdene på Tahiti. *Supplément au voyage de Bougainville* viser sig dermed også til at rumme en appel til de franske kvinder om at indgå i en dialog om seksualitet, moral og reproduktion. De store biopolitiske spørgsmål rækker med andre ord

ind i intimsfæren, og bliver en anledning til at rejse diskussioner om familien og om forholdet mellem mand og kvinde som seksuelle væsener. Men den slags spørgsmål kan man ikke diskutere direkte, synes Diderot at sige, ikke mindst er kommunikationen mellem kønnene fuld af faldgruber.⁹ Man må diskutere dem indirekte – via en tredje instans som for eksempel et fjernt øsamfunds måde at indrette sig på.

Gentagelsen

Orienten spillede i mange århundreder rolle som kontrastfigur for den europæiske selvforståelse; maureren, araberne, tyrkeren kunne bruges til at afgrænse en særlig kristen kulturel identitet. Med opdagelsen af Amerika var en ny skikkelse blevet bragt på banen, langt mere fremmede end dem man tidligere havde stiftet bekendtskab med, nemlig indianeren. Hvad angår orientalerne og afrikanerne kunne europæerne finde en fællesnævner i det forhold, at alle ifølge traditionen nedstammede fra Noa og hans tre sønner, Sem, Kam og Jafet. Men der var ingen plads for indianerne i dette stamtræ. De sprængte slet og ret rammerne for den epistemologi, som den traditionsbaserede kosmologi tilbød. Indianerne måtte derfor gøres til genstand for betragtning, observation og analyse for at det nye kunne identificeres og indlemmes i den naturhistoriske orden.

Motiverne var rigtignok mangelunde. Ofte var de af en praktisk art, som spørgsmålet om hvordan man etablerede beskatning i tråd med den, de indfødte kendte fra før; andre handlede om at identificere og forstå indianernes hedenske ritualer for at kunne fremme missionsgerningen, mens atter andre, som Montaigne, benyttede mødet med de fremmede til at reflektere over den egne kultur.¹⁰ Stort set havde alle disse bestræbelser en fælles epistemologisk strategi: Man søgte i det allerede velkendte for at etablere et kognitivt grundlag, som kan gøre det nye ved det fremmede begribeligt.

Med "Les Cannibales" kom Montaigne i 1580 til at levere den grundlæggende skabelon for forståelsen af de amerikanske indianere.¹¹ Essayets menneskeædere, deres frygtelige skikke til trods, levede i tråd med naturens love, ufordærvede, i et samfund uden ulighed og udbytning, med utvungen omgang mellem kønnene. Kannibalerne befandt sig ved historiens begyndelse. De levede, som Montaigne formulerede det, *som om de var kommet fra guderne*. Dette i grek kontrast til den gamle verdens hierarkier, unatur og moralske usselhed. Således er det ikke overraskende at Montaignes essay blev en vigtig kilde til inspiration for Jean-Jacques Rousseaus civilisationskritik.

I lyset af Montaignes essay fremstår opdagelsen af Tahiti som en gentagelse, en nyopførelse af det skuespil, som havde udspillet sig to hundrede og halvtreds år tidligere ved opdagelsen af Amerika. For *anden* gang havde man fundet et land udenfor historien, isoleret fra den øvrige verden, et laboratorium hvor det naturlige før-historiske menneske kunne studeres *in vitro*. På ny mobiliserede man forestillingen om verdens morgen og om en oprindelig uskyld manifesteret i fælles eje, overflod af mad og i en yderst liberal sædelighed. For også nu drejede det sig om opdagelsen af en kultur, der ikke havde oplevet syndefaldet, et tilnærmelsesvist egalitært samfund, hinsides synd og skam, uden hierarkier og sidst, men ikke mindst: erotisk utvungent. Blinde for seksualitetens særegne politiske og sociale funktion i samfundet på Tahiti,¹² gjorde europæerne polynesiernes kultur til en projektiionsflade for egne fantasier.

Ved opdagelsen af Tahiti forelå "den vilde" altså som en udbygget forventning; ikke-europæeren var allerede en etableret kategori, hvilket Rousseaus berømte *bon sauvage* så klart anskueliggør.¹³ Eftersom Tahiti blev en gentagelse af det første møde med indianerne, blev ikke-europæeren dermed til en klasse, en kategori med flere egenskaber. På den måde forsvandt originaliteten ud af begivenheden: Den havde udspillet sig før. Dermed kom der uvægerligt et element af distance og ironi ind i håndteringen af det nye. Desuden havde godt og vel to hundrede års erfaringer med indianerne nuanceret billedet af den ædle vilde og tempereret de mest idealiserende forestillinger. Ikke mindst havde oplysningerne om grusomhederne begået af indianerne under syvårskrigen i Nordamerika gjort indtryk på den europæiske offentlighed, og på det tidspunkt Bougainvilles bog udkom, var minderne om disse endnu i frisk erindring.

I det øjeblik at fokuset skifter fra lighed til forskel, fra det som anses for at ligne til det, som anses for at være forskelligt, forskyder præmisserne for forståelsen sig. Montesquieus ambition i *De l'esprit des lois* (1748) om at sammenligne statsformerne ud fra form og funktion, altså nærmest morfologisk, er et skridt i denne retning: Her sammenlignes antikkens samfundsdannelser med moderne, orientens statsformer med occidentens. I Montesquieus tilfælde er den målestok, som tillader komparationen, absolut og et overkulturelt fænomen i den forstand, at franskmændene ikke åbner mulighed for, at netop selve tanken om at sammenligne statsformer i sig selv kan ses som et udtryk for et særligt vestligt perspektiv. På dette punkt adskiller Diderot sig fra sin forgænger. Han går den modsatte vej af Montesquieu, idet han erkender, at hans blik er betinget af hans kulturelle baggrund. Han ser bogstaveligt talt også i en anden retning: Emnet for *Supplément au voyage de Bougainville* er Stillehavets øsamfund og ikke længere de orientalske despotier, som Montesquieu havde

været så optaget af. Vi skal senere vende tilbage til implikationerne af denne geografiske forskydning.

Diderots betragtning over Bougainville etableres ikke på et niveau uberørt af kulturelle forskelle. Det etableres derimod indenfor hans egen kultur og tematiseres æstetisk og litterært i form af et "supplement", som på didaktisk manér tydeliggør Diderots bevidsthed om sin egen situerethed. Indtrykkene af den fremmedartede levevis blandt dem, der lever under fjerne himmelstrøg, må bearbejdes for, at de skal kunne gøres begribelige og sættes i dialog med tanken. Det betyder ikke, at de fremmede kulturer står fuldstændig plastisk til rådighed for europæerens forestillingsevne. Selvreferentialiteten bliver aldrig total, fremmedheden lader sig aldrig restløst underordne tankens og sprogets kategorier, og når den med jævne mellemrum gør sig mærkbar, ansporer den til eftertanke.

Diderot er ikke desto mindre solidarisk med den rousseauistiske indsigt i, at naturtilstanden nødvendigvis altid må være en konstruktion, et ideal eller en forestilling som kun fungerer relativt og normativt. Dette ideal er et *supplement* til tanken, et hjælpemiddel til at tænke det, samfundsborgeren ellers ikke kan tænke. Thi enhver form for samfundsmæssighed placerer os nødvendigvis udenfor naturen. Det placerer samtidig naturtilstanden udenfor empirien, et faktum Rousseau som bekendt accepterer som en præmis for sine overvejelser over civilisationens oprindelseshistorie. En konsekvens af dette var imidlertid at Rousseaus begreb om naturtilstanden blev uanvendeligt som analytisk redskab. Dermed finder han det nødvendigt at etablere en serie med trin i processen der leder fra den rene naturtilstand som tankeabstraktion til den moderne civilisation med dens patologier: familien, stammen, ejendomsretten etc.

Rousseau etablerer med andre ord en slags skala, hvor man for hvert et trin bevæger sig gradvis væk fra naturen. Til hvert af disse svarede så en tilsvarende grad af depravation. Dette gjorde det imidlertid mulig ikke bare at forstå fremmede samfund indenfor rammerne af en udviklingsmodel; denne tillod også at man medtænkte naturen som en betingende faktor for samfunds indbyrdes forskelle. At man sågar kunde operere med et begreb om natursamfund, samfund der lå meget tæt på den oprindelige naturtilstand. En følge af dette var, at Bougainvilles tahitianere for Diderot fremstod som *endnu en* ikke-europæisk kultur; de er én i en klasse af flere natursamfund. Men dermed kan de også bestemmes kognitivt. Og så ikke helt alligevel. For samfundet på Tahiti var vokset frem under andre naturbetingelser og håndterede forholdet mellem natur og kultur på en anden måde end den europæiske civilisation; det var synligt for enhver. Og til trods for at det fremstod som et natursamfund, var Tahiti ikke ren og uformidlet natur; det var et samfund, selv om det i mange henseender lå betydelig nærmere på naturen end det

europæiske. Derfor kunne det både være genstand for sammenligning og samtidig også være en rettesnor.

Den fremmedartede seksuelle frihed står centralt i Diderots betragtninger over samfundet på Tahiti i *Supplément au voyage de Bougainville*. Denne fremmedhed er for Diderot vilkåret og udgangspunktet for enhver erkendelsesproces, men den udgør også det, som for ham gør skildringerne af Tahiti interessante, relevante og aktuelle. Det nye udfordrer tanken og bringer den videre. Derfor skal oplysningerne om Tahiti bogstavelig talt importeres og konfronteres med de presserende anliggender i hans samtids Frankrig, *in casu* de problematiske virkninger, som den katolske kirke og dens seksualmoral, ifølge oplysningsfilosofien havde på det franske samfund. Tahiti skal bruges til at sætte hjemlige problemstillinger på spidsen.

Diderots supplément

Diderots tekst blev oprindeligt skrevet som en anmeldelse af Bougainvilles rejse-schildring. Til trods for Diderots entusiasme blev anmeldelsen aldrig trykt i sin originale form. Den blev først offentliggjort et par år senere som føljeton i Frédéric Melchior Grimms eksklusive tidsskrift *Corrèspondance littéraire* i perioden september 1773 til april 1774.¹⁴ Teksten var nu stærkt revideret eller, snarere, litterært og formmæssigt bearbejdet. Den oprindelige entusiastiske og meget patosdrevne anmeldelse var omarbejdet til de tre kapitler, som udgør den endelige versions midterparti – den gamles tale og samtalen mellem Orou og munken. I tilgift tilføjer Diderot en dialog, som fylder det meste af den første og den sidste del af teksten og bogstavelig talt udgør en ramme. Effekten er en kontekstualisering af urteksten, som relativiserer de synspunkter, der kommer til udtryk i den. Således griber den æstetiske bearbejdelse af teksten direkte ind i dens meningspotentiale.

Et iøjnefaldende træk ved Diderots kommenterende bearbejdelse er titlens angivelse af, at teksten er et "supplément". Et supplément er noget, som træder i stedet for noget andet, ikke bare for at erstatte, men også for at udfylde – således som et supplementsbind gør en tidligere udgivelse mere komplet.¹⁵ Det markerer, at noget mangler at blive sagt. I den forstand er supplementet både en erstatning og en forbedring af originalen. Men supplementet er også afhængig af det, som er gået forud; det eksisterer ikke i egen ret. Eller som det hedder hos Diderot: "Vous n'auriez aucun doute sur la sincérité de Bougainville, si vous connaissiez le supplément de son voyage."¹⁶ Her er supplementet det, som skal til for at få originalen til at fremstå som oprigtig.

Umiddelbart synes supplementet i denne tekst at have to referencer: For det første er det en genremærket. Hele teksten skal således forstås som et supplement. Det er ud fra titlen nærliggende at antage, at den skal forstås således, at dette er Diderots supplement til Bougainville – altså som en slags kommentar. Men supplementet viser sig ved nærmere eftersyn – som citatet overfor viser – også at være et objekt i teksten, det er nærmere bestemt den fiktive bog, som ligger på bordet og er emnet for tekstens indrammende dialog i første og femte del. Den omtales her som et upubliceret tillæg til Bougainvilles bogudgivelse, hvorfra for øvrigt det meste af teksten i del to, tre og fire grangiveligt hentes. Her handler det altså snarere om et (fiktivt) objekt, som tilskrives Bougainville selv. Denne lidt underlige fordobling svarer teknisk set til det, som i retorikken omtales som en *mise-en-abîme*-struktur, altså et stykke meta-sprog eller meta-literatur, hvor den genre, som udøves, også gøres til et emne i teksten selv i en form for selvrefleksivitet.

Supplementet er således en art fordobling, som indebærer en selvrefleksion. At vi kommenterer dette supplement så forholdsvist udførligt hænger sammen med, at det også siges at have en tredje betydning hos Diderot, eftersom det, som vi snart skal se, betegner det formidlende greb, der gør det muligt for den europæiske tænker at komme i dialog med kulturen på Tahiti i al dens fremmedhed. I den forstand er supplementet, det vil sige den fordoblende erstatning, der altid kommer efter originalen og uddyber den, lige præcis de fiktive tahitianere, som Diderot opdiger som repræsentanter for de polynesiske værdier.¹⁷ Lad os se, hvad det vil sige.

Supplementet er et produktivt greb for Diderot. Han hverken analyserer eller kritiserer Bougainvilles bog. Han skriver et supplement. Det vil i realiteten sige, at han spinder videre på dens indsigter, går i dialog med den, bedriver konstruktiv kritik af den, ja, "forbedrer" den. Hos Diderot fungerer genrebestemmelsen supplement for det første som en markering af, at det handler om en fiktion. Dette er hans supplement; han som ikke har rejst, og som den ene af samtalens to deltagere formulerer det, langt foretrækker at rejse på plankerne på sit stuegulv frem for på skibsdækkets. Supplementstermen markerer, at teksten rummer Diderots filosofiske spekulationer over emnet.

Diderot står over for det problem, at den kultur, han har læst om, viser sig at være så fremmedartet, at den knap nok lader sig forstå. Det kan være nærliggende at se dette som udtryk for den samme tankegang, som Rousseau havde udfoldet nogle år tidligere i indledningen til den anden diskurs, *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* (1752), nemlig at naturtilstanden aldrig lader sig bringe direkte i tale. Derfor, skriver Rousseau, er det ikke bare muligt,

men også nødvendigt at man begynder med at sætte alle kendsgerninger til side – "Commençons par écarter tous les faits" som det så berømt hedder i afhandlingens indledning. Spørgsmålet er dermed, hvordan man får mennesker, som empirisk set befinder sig i eller tæt på naturtilstanden, i tale. Og det er her supplementet i betydningen "fordoblende erstatning" bliver påkrævet.

Dette greb får et meget direkte og konkret udtryk i Diderots dialog, idet den stiller to typer tahitianere op mod hinanden: I den indrammende dialog præsenteres læseren for den faktiske tahitianer Artourou, mens læseren i de tre midterpartier i teksten (det som skal forestille at være Bougainvilles eget supplement) præsenteres for den halvt fiktive gamle vismand, *Le Viellard*, og den helt og holdent opdigtede Orou. Artourou var en polynesier, ekspeditionen bragte med sig til Paris, og som efter et kort ophold drog tilbage til Tahiti. Han havde haft store vanskeligheder ved at lære sig fransk, og dette bliver for de to samtalepartnere i Diderots indledende dialog, A og B, et bevis på, hvor vanskeligt eller umuligt det er at kommunikere mellem så forskellige kulturer – for ikke at sige med naturtilstanden. For det første, fastslås det, har tahitianeren ikke de samme lyde i deres sprog som franskmændene, og han vil derfor aldrig kunne lære at tale deres sprog. For det andet fordi han ikke mestrer sproget, kan han heller ikke benævne og tilegne sig det, han oplever i Frankrig. Skulle han fortælle om sine oplevelser, når han kom hjem, ville han derfor ikke have noget som helst at fortælle, fordi, som B udtrykker det, han for det første ikke vil kunne have erfaret det, fordi han mangler ordene og derfor ideerne; for det andet ville han ikke kunne formidle det, eftersom sproget på Tahiti ikke har ord til at beskrive det, som han har oplevet, og for det tredje fordi de ikke vil tro ham, siden det hele vil fremstå som alt for fremmedartede.

Til trods for denne veritable *tour de force* i skepticistisk "kulturrelativisme", som synes at afskære så vel Diderot som læseren fra enhver kommunikation med tahitianerne og deres kultur, optræder der alligevel to tahitianere, den gamle vismand henholdsvis familiefaren Orou, i tekstens andel del. Begge henvender sig direkte til læseren, den ene til og med på fransk. Her er der tale om en iscenesættelse af fiktive karakterer; ikke bare i den forstand at Diderot på dette punkt forholder sig ganske frit til Bougainville, men også i den forstand at de to polynesiere slet og ret udfylder rollen som supplement, det vil sige som konstruktioner, der skal træde i stedet for den tahitianer, som i indledningen blev brugt til at vise kommunikationens umulighed. Og for nu at være helt sikker på at læseren fatter pointen lader Diderot til overmål rammefortællingens dialogpartnere bryde ind i "Bougainvilles tekst" med en kommentar til den gamle vismands lange alvorsfyldte og moraliserende tale:

B: Eh bien! Qu'en pensez-vous? A: Ce discours me paraît véhément ; mais à travers je ne sais quoi d'abrupt et de sauvage, il me semble retrouver des idées et des tournures européennes. B: Pensez donc que c'est une traduction de l'otaïtien en espagnol, et de l'espagnol en français. [...] Ouro avait écrit en espagnol la harangue du vieillard ; et Bougainville en avait une copie à la main, tandis que l'Otaïtien la prononçait.¹⁸

Scenen fremstilles som lettere absurd med dens sammensurium af sprog, skrift og mundtlig tale, og Bs tørre udtryk for skepsis, når det gælder ophavet til den indfødtes tale – det smager for tydeligt af europæisk tankegods – punkterer effektivt det meste af den retoriske patos. Til dette svarer A, at hvis de fremmede skal bringes i tale, så skal de oversættes, det vil sige fremstilles på en sådan måde, at det, de siger, giver mening. Det er repræsentationen af de andre, som overhovedet muliggør, at de to kulturer kan bringes i kontakt med hinanden. Men dette forudsætter et skriftligt supplement, nemlig oversættelsen af den nedskrevne tale via spansk til fransk, som desuden også læses samtidig som den fremføres på polynesiske. Her gøres der intet forsøg på at skjule, at supplementet er en nødvendig operation for at skabe en fælles standard, som gør det inkommensurabelt, kommensurabelt.

Nu skal man imidlertid passe på med at få det til at lyde som om, Diderot her reflekterer over betingelserne for tværkulturel forståelse. For det handler kun i meget ringe grad om at forstå den fremmede kultur. Supplementet er snarere en fiktion der skal bruges til at etablere den vilde som moralsk og politisk instans med provokatorisk gyldighed for franske forhold og for spørgsmålet om populationen.

Dialogen

Diderot iværksætter et dobbelt greb ved hjælp af supplementet: På den ene side insisterer han på, at kulturerne er inkommensurabelt. Vi forstår ikke polynesieren, som kom til Paris, og han forstår heller ikke os. Således suspenderes *de facto* muligheden for en dialog med den fremmede. På den anden side ønsker Diderot at indgå i en dialog med Bougainvilles Tahiti. Dette sker tydeligt i bogens tredje og fjerde del, hvor forholdet mellem erotik og population står i centrum. Spørgsmålet er: Kan Venus fra Tahiti sammenlignes med Venus fra Athen?¹⁹ Gør supplementet det muligt at indlede en dialog trods alt? Ja, men en dialog om franske forhold. Supplementet, viser det sig, bliver det greb, som gør det muligt for Diderot at forvandle Bougainvilles polynesiere til deltagere i den franske samfundsdebat.

Har kommunikation på tværs af kulturforskelle vist sig at være umulig, så vidner undertitlen "Dialogue entre A et B", samt dialogen i tekstens første og femte del, på den anden side om, at forståelse inden for den samme kulturkreds lader sig etablere. Dialogen repræsenterer på formens niveau en bekræftelse af, at en fælles forståelse kan etableres. Desuden strækker dialogbegrebet sig endnu videre, eftersom teksten ikke bare er en samtale mellem to personer, A og B, den står også i en dialogisk relation med en anden tekst, Bougainvilles rejsebeskrivelse. Til overmål forekommer der også dialoger inde i de narrative partier i Diderots dialog. Endvidere antyder indledningsscenen, at tekstens åbningsdialog udgør en fortsættelse af en samtale, som vanligtvis identificeres som den dialog, der indrammer en anden Diderot-tekst fra samme periode, fortællingen "Madame de la Carlière".²⁰ Endelig er teksten rammet ind af en lille epigraf, et citat fra en af Horats' satirer, som således også bringes i spil i *Supplément au voyage de Bougainville*.

Dette komplekse spil med genrer og allusioner til andre tekster er karakteristisk for Diderot, og hans forfatterskab er da også med rette blevet beskrevet som et vejkryds, hvor tekster, synspunkter og ideer mødes og brydes med hinanden. Ingen tekst, ingen tanke står alene; altid er de involveret i andre tekster, i andre ræsonnementer, ikke mindst i læserens. Således etablerer teksten en klar adressat, idet læserne af Bougainville, i form af A og B, på didaktisk vis er trukket ind i teksten som identifikationsfigurer.²¹ I den forstand bidrager dialogen, eller snarere dialogerne, til at forstærke en impuls i teksten, som allerede er nedlagt i den i kraft af supplementslogikken; en bevægelse, som ophæver grænsen mellem udenfor og indenfor, og som bliver en figur for tekstens appelstruktur.

Hvis supplementet på den ene side viser den tværkulturelle oversættelses umulighed, synes Diderot på den anden side også at udlede en mere konstruktiv lære af mødet med den fremmede kultur. Hvad denne lære består i, kan tekstens undertitel, *Sur l'inconvénient d'attacher des idées morales à certaines actions physiques qui n'en comportent pas*, give et hint om: Mødet med den fremmede kultur kan lære os, at vores begreber, ideer og domme ikke er universelle, men at de må afstemmes efter konteksten. Bestemte handlinger betyder ikke det samme i enhver kontekst. Det springende punkt er naturligvis, hvad undertitlens *certaines actions physiques* henviser til.

For den læser, som allerede kender forlægget, er det åbenbart, at det her drejer sig om de seksuelle handlinger. Undertitlen signalerer med andre ord, at man skal være forsigtig med, hvilken moralsk værdi man tillægger de seksuelle sæder i andre kulturer. Nu er dette anliggende imidlertid allerede signaleret i epigrafen hentet fra Horats, første bogs satire, hvis emne er utroskab. Epigrafen lyder i omtrentlig oversættelse: "Men hvor meget bedre, og forskellig fra dette, er ikke det som

naturen, rig på ressourcer, tilråder, om du bare handler viseligt, og ikke blander det som bør undgås med det som er attråværdigt? Tror du det er uden betydning om du stræber selvforskyldt eller på grund af virkelige uheld?"²² Passagen, citatet er hentet fra, beskriver i detaljer den vanskæbne, som rammer utro ægtefolk, når de som straf for ikke at have tøjlet deres lyst taber både ære og formue. Horats anbefaler her, at man finder afløb for sine drifter hos skøgerne. Af mange grunde er de langt at foretrække frem for de utro hustruer. Ikke mindst fordi seksualiteten og dens glæder, hvilket er emnet for de efterfølgende passager i satiren, fremstilles utilsløret og hinsides fordømmelse hos skøgerne – ligesom på Tahiti. Så på sin provokerende facon rejser Diderot i virkeligheden spørgsmålet om, hvorvidt de moralske begreber overhovedet bør have noget at skulle have sagt over for den fysiske side af den seksuelle handling.

Og dermed nærmer vi os det populationistiske tema om befolkningens evne til – og mulighed for – at reproducere sig selv. Ja, man kunne måske ligefrem sige, at den populationistiske bekymring fungerer som et supplement for Diderots kritik af den kristne sædelighed. Engagementet i Frankrigs mulighed for at øge sin velstand og bevare sin magtposition i forhold til andre nationer (især de protestantiske) gennem accelerering af befolkningstilvæksten fungerer som en effektiv forskydning og forbedring af fundamentet for kritikken af den kristne sædelighed.

Tahiti: En populationistisk utopi

I den omfattende dialog mellem tahitianeren Orou og den franske munk La Vèze har vi således mulighed for at studere, hvordan Diderot bruger supplementet til at tematisere et aktuelt politisk problem. Umiddelbart ser samtalen mellem de to ud til at handle om mødet mellem et polygamt, seksuelt liberalt samfund (Tahiti) og et monogamt, seksuelt restriktivt samfund (Frankrig). Tahitianeren Orou tilbyder, som var der tale om det mest naturlige i verden, sin gæst at tilbringe natten med værtens hustru eller døtre. Munken svarer ikke overraskende, at religion, anstændighed og god opførsel byder ham at takke nej til tilbuddet. Tahitianeren replicerer, at religion, som han ikke ved, hvad er, må være noget ubehageligt, eftersom det forhindrer munken i at hengive sig til en nydelse: "auquel nature, la souveraine maîtresse, nous invite tous."²³ Diderot bruger således i første omgang mødet mellem munken og tahitianeren til at kritisere det kyskhedsløfte, som præster og munke tvinges til at aflægge inden for den katolske kirke. Hvad kan der være galt med det følgende, spørger Orou:

Donner l'existence à un de tes semblables ; de rendre un service que le père, la mère et les enfants te demandent ; de t'acquitter envers un hôte qui t'a fait un bon accueil, et d'enrichir une nation, en l'accroissant d'un sujet de plus.²⁴

Set med Orous øjne indebærer munkens højlige nej tak til at tilbringe natten med en tahitiansk kvinde en uforståelig mangel på generøsitet over for den tahitiske befolkning. Munken nægter jo at skænke øen et barn, hvilket rent konkret vil sige *des bras et des mains* – en fremtidig ”agriculteur, un pêcheur, un soldat, un époux, un père”.²⁵ Munken nægter kort sagt at bidrage til populationens forøgelse, hvilket fremstår som en besynderlig egoistisk gestus, al den stund man på Tahiti betragter befolkningen som nationens vigtigste kilde til sikkerhed og velstand. I Orous øjne betyder munkens cølibat således ikke bare seksuel afholdenhed, men også ”social afholdenhed” forstået som utilbøjelighed eller uvilje til at påtage sig et ansvar for fællesskabets ve og vel.²⁶

Ses seksualiteten i lyset af spørgsmålet om befolkningens opretholdelse, ændres nydelsens betydning og funktion. Nydelsen ved det seksuelle samkvem drejer sig da ikke længere blot om den enkeltes tilfredsstillelse, men om nationens overlevelse. Uden lyst ingen reproduktion. Dermed får Diderot Tahiti til at fremstå som den omvendte verden i forhold til den kristne verden, hvor jagten på den seksuelle nydelse på dette tidspunkt ofte blev fremstillet som en trussel mod individets moral, familiens sammenhængskraft og den sociale orden. Som det turde være fremgået, skal Orou ikke bare fungere som talerør for erotisk frimodighed. Med Diderots version af Tahiti har vi flyttet os fra et hedonistisk paradys til et populationistisk paradys – vi har bevæget os fra ”jouissance” til ”naissance” og står nu midt i diskussionen af og med 1700-tallets populationister.²⁷

Tillad os her at foretage en lille ekskursion til disse populationister, inden vi fortsætter analysen af, hvordan Diderot benytter deres ideer.²⁸ Populationisterne var navnet på de politiske rådgivere, videnskabsmænd og filosoffer, der – med Montesquieu som den mest prominente repræsentant – mente, at det franske befolkningstal var i frit fald med kulturel, økonomisk og militær svækkelse af nationen til følge. Populationismen som en politisk og økonomisk tænkning opstod i slutningen af 1600-tallet under Ludvig den 14s regeringstid, hvor indtrykket af landbefolkningens fattigdom, sult og nød fik visse humant orienterede politiske rådgivere til at tale for en lettelse af skattetrykket på bondestanden og iværksættelse af diverse kampagner for at øge antallet af børnefødsler og tilsvarende reducere børnedødeligheden. I 1721 havde Montesquieu i *Lettres persanes* peget på en årsagssammenhæng mellem de to store religioner, islam og kristendom, og så affolkning. Dette gav både frygten og sansen for spørgsmålets kritiske po-

tentiale nyt brændstof. Montesquieus værk – som på dette punkt vel at mærke ikke skelnede mellem orienten og Europa – blev startskuddet til utallige skrifter med anbefalinger til og gode råd om, hvordan kongeriget kunne genbefolkes ikke bare gennem lovgivningsmæssige og skattemæssige tiltag, men også gennem reformeringen af *les mœurs* – sæderne. Diderot skrev om befolkningsstørrelsens betydning for nationens velstand i flere *Encyklopædi*-artikler, blandt andet i ”Homme”, hvor det hedder: ”L’homme vaut par le nombre. Plus une société est nombreuse, plus elle est puissante pendant la paix, plus elle est redoutable dans les temps de guerre”.²⁹ I *L’apologie de l’abbé Galiani*, Diderots strengt taget eneste artikel om politisk økonomi, kritiserer han endvidere fysiokraterne for ikke tage højde for populationens betydning for nationens velstand og sikkerhed.³⁰

Som vi allerede har nævnt, viste bekymringen for en forestående demografisk katastrofe sig at kunne bruges på mange forskellige moralske, ideologiske og politiske fronter. Påstanden om, at den franske befolkning svandt ind, viste sig i det hele taget at være et særdeles effektivt våben i kritikken af kirke og konge. For hvis populationen svandt ind, kunne samfundets bærende institutioner, kirke og monarki, angribes for at svække nationen og fællesskabet. Diderot var som sagt heller ikke sen til at udnytte bekymringens kritiske potentiale. I *Encyklopædi*-artiklene ”Célibat” (skrevet sammen med Etienne Noël d’Amillavilles skatteopkraver), og ”Population” skriver han kritisk om det katolske kyskhedsløfte, der forvandler en stor del af befolkningen til ufrugtbare parasitter.³¹ I Orous tale hører vi således et klart ekko af, hvad mange filosoffer med populationistiske synspunkter mente om kleresiet på dette tidspunkt, nemlig at det var en steril stand, der skæppede lige så lidt i nationens biomasse som depraverede libertinere. Samfundets moralske forbilleder kunne således under henvisning til befolkningens betydning for nationens ve og vel degraderes til dekadente parasitter. Populationismen kunne på den måde få selv de mest kontroversielle synspunkter og angreb på samfundets allerstørste magtbastioner til at fremstå som fuldt ud legitime.

For så vidt som nationens befolkningsmæssige størrelse var et af samfundets mest påtrængende, almene og dermed offentlige anliggender, lå det lige for at rette blikket mod den intimsfære, hvor reproduktionen finder sted. Derfor udmøntede populationismen sig også i diskussioner af fordelene ved at legalisere skilsmisse – ulykkelige ægteskaber var jo ofte ufrugtbare forhold. Endelig udfordres også den ægteskabelige monogami med henvisning til det argument at polygami er bedre egnet til at sikre befolkningstilvæksten.

Polygami henholdsvis monogami udgør da heller ikke overraskende et af samtaleemnerne mellem Orou og munken. Munken indleder med pligtro at gøre rede for det grundlæggende princip i den kristne monogami, troskabsløftet, der inde-

bærer, at manden og kvinden bliver hinandens ejendom ved ægteskabets indgåelse. Følgelig har udenomsægteskabelig samkvem status af en forbrydelse – dér giver man noget, som ægtefællen ejer (ens krop), bort til en anden. Orou opponerer i første omgang mod, at et sansende, tænkende og frit individ kan blive et andet individs ejendom. Ting kan være ejendom, men ikke mennesker, for sidstnævnte har sensibilitet, bevidsthed, begær og vilje. Som det fremgår, spiller Diderots vitalisme og ideen om materiens iboende liv eller sensibilitet ganske godt sammen med de populationistiske synspunkter.

Som *levende* ændrer mennesket sig konstant, og idet han argumenterer ud fra naturen (og ikke ud fra moralen), kalder Orou det nu hovedløst at indføre en lov: "qui proscribit le changement qui est en nous", og som vil tøjle: "la plus capricieuse des jouissances".³² Mennesket er *qua* levende væsen underkastet foranderlighedens og flygtighedens lov; ingen kan uden at forbyde sig mod sin natur sværge et livslangt troskab mod en og samme partner. Som den omvendte verden, hvor de civile love er afstemt efter de naturlige, går man på Tahiti i seng med hvem, man vil, når man vil, og hvor man vil. Mænd som kvinder. Formålet med kønnenes forening er udelukkende lyst og børn – ikke opfyldelsen af et, set fra såvel naturens som fra reproduktionens og dermed også nationens perspektiv, meningsløst trokabsløfte.

Men hos Diderot er tingene sjældent ligefremme. Med sin veludviklede sans for hvordan et synspunkt kan slå over i sin modsætning, begynder Diderot herefter lige så stille at tilrettelægge Orous tale på en sådan måde, at de problematiske sider ved populationismen efterhånden skinner igennem. Det, der umiddelbart ligner et budskab om færre unaturlige restriktioner omkring seksualiteten, viser sig i Diderots fremstilling at føre til en ekstrem regulering af seksualiteten. På samme måde viser den indretning, der umiddelbart ser ud til at give lige stor seksuel frihed til kvinder og mænd, at diskriminere kvinden og styrke mandens og faderes magt.

Patriarkatets regulering af seksualiteten

Gennem Orous argumenter bliver det stadig tydeligere, at det populationistiske paradisi karakteriseres ved et ekstremt utilitaristisk og kvantitativt syn på seksualiteten, hvor kun den reproduktive seksualitet tolereres. Konsekvensen af denne radikale nyttetænkning på seksualitetens område bliver, at ikke-fertile individer, det vil i alt væsentligt sige kvinder, udelukkes fra det seksuelle fællesskab. I reproduktionens navn har man indført diskriminerende foranstaltninger med det mål for øje at forhindre mænd i at spilde sæd på ikke-fertile kvinder. Ikke-fertile

kvinder stigmatiseres således; de tvinges til at bære slør som "signe de stérilité"; sort slør, hvis de er sterile, gråt slør, hvis de har menstruation. Og eksklusionen manifesterer sig ikke bare visuelt i form af *le signe de stérilité*. Den manifesterer sig også i form af moralsk eksklusion, hvis de trodser forbuddet mod ikke-reproduktiv sex og alligevel har seksuelt samkvem. "Celle qui quitte ce voile et se mêle avec des hommes, est une libertine, celui qui relève ce voile et s'approche de la femme stérile, est un libertin."³³

Diderots Tahiti ligner efterhånden mindre og mindre på Bougainvilles paradis af erotisk frimodighed. For så vidt som seksualiteten er reduceret til den almen-nyttige cirkulation af reproduktive kroppe, foregår der altså i virkeligheden en ekstrem regulering af seksualiteten på Tahiti. Ikke alle må have seksuelt samkvem, for ikke alle er fertile. Man må altså ikke bare gå i seng med hvem, man vil, når man vil. Idet seksualiteten på denne måde spændes så ensidigt for det biopolitiske formål at få nationens biomasse til at vokse, ender samfundet altså med at diskriminere ikke bare munke og præster, men også hele den kvindelige halvdel af befolkningen. Imidlertid er diskriminationen af kvinden ikke det eneste opsigtsvækkende ved det populationistiske Tahitis reproduktionskult. I reproduktionens navn annulleres også incestforbudet.

Fædre går i seng med deres døtre, og mødre med deres sønner, brødre og søstre ligeså. Hvorfor skulle man forbyde en adfærd, som ifølge Orous "ne blesse en rien la nature?" Fraværet af forbud mod incest forøger befolkningens mulighed for at avle børn. Diderot har ladet Orou køre populationismen ud i sin yderste – og uhyrlige – konsekvens, og stedet markerer således en af de karakteristiske perspektivforskydninger, som Diderot er så stor en mester udi. For pludselig lader han den samtalepartner – munken –, som ellers har repræsenteret den uoplyste position, fremstå fornuftig, skarp og velafbalanceret:

Eh bien! Je t'accorde que peut-être l'incest ne blesse en rien la nature ; mais ne suffit-il pas qu'il menace la constitution politique? Que deviendraient la sûreté d'un chef et la tranquillité d'un État, si toute une nation composée de plusieurs millions d'hommes, se trouvaient rassemblée autour d'une cinquantaine de pères de famille.³⁴

Munken peger her på incestforbuddets måske vigtigste politiske funktion: at begrænse familiefaderens magt i samfundet gennem begrænsning af familiernes størrelse. Fandtes incestforbudet ikke, ville børnene blive boende hos deres forældre hele livet. De ville få børn med deres forældre. Med centrum i en urfader ville familierne vokse sig store, stærke og mægtige – som klaner eller store dynastier. Ingen udefrakommende ville udfordre urfaderens magt, ingen fremmede ville

ved at trække døtrene og sønnerne ud af familiens favn stække dennes magt. Et samfund uden incestforbud ville slet ikke have et fællesskab. Det ville bestå af en række små og internt rivaliserende despotier.

Diskussionen mellem Orou og munken antager således karakter af en konfrontation mellem to forskellige syn på den politiske orden. Gennem Orou præsenteres vi for den biopolitiske økonomiske rationalitet, der anskuer optimeringen af kroppene – befolkningen – som det vigtigste politiske anliggende. Munken repræsenterer derimod en politisk rationalitet, for hvilken sikkerhed, stabilitet og sammenhængskraft udgør det væsentligste politiske mål. Klog af skade – eller som talte han med den samlede franske nations traumatiserende erfaringer fra religionskrigene og La Fronde-opstanden i tankerne, frygter munken, at samfundet opsplittes i små krigeriske fraktioner, i fald befolkningen ikke kontrolleres fra et centralt perspektiv, det vil sige af staten. Mod Orous rene biopolitiske rationalitet slår munken således til lyd for den stærke statsmagt, som havde sikret Frankrig mod borgerkrig og sociale opstande siden Richelieus dage. Diskussionen af incestforbuddet viser således, at Diderot i høj grad også havde blik for de problematiske politiske implikationer af populationismen. Hvad han imidlertid også havde sans for var, at den seksuelle utopi i populationismen (den ubegrænsede lysttilfredsstillelse) i sin yderste konsekvens forvandlede den borgerlige familiefader til en orientalsk despot.

Supplément au voyage de Bougainville var ikke den første seksuelle utopi til at hjem-søge den franske moralske og politiske diskurs i det attende århundrede. Som vi pegede på indledningsvis finder man allerede i de første beretninger om de amerikanske indianere udførlige skildringer af naturmenneskets promiskuitet. Men ingen havde dog større fascinationskraft end orientens harem (der civilisatorisk set må siges at befinde sig i den anden ende af skalaen). Det orientalske despoti med eneherskerens uhindrede adgang til nydelse havde længe besnæret europæerne, franskmændene ikke mindst.³⁵ Beskrivelser af den orientalske despot dukker op adskillige steder i 1600-tallets og 1700-tallets litteratur og politiske filosofi – i orientalske rejseskildringer, operaer og balletter, romantiske fortællinger, dramaer og brevromaner. Ved siden Montesquieus *Lettres Persanes* (1721) er Mozarts *Die Entführung aus dem Serail* (1782) nok mest kendt for eftertiden. At dømmе ud fra omfanget af denne orientalske bølge, der hentede meget af sin energi fra Antoine Gallands oversættelse af *Tusind og én nat* i 1719, synes franskmændene at have været dybt optaget af fantasien om sultanens almagt, i særdeleshed af hans uindskrænkede ret til seraillets skønne og smægtende kvinder.

Sydhavsøens lykkelige øboer, der frit parrer sig med hinanden, når som helst lysten melder sig, repræsenterer en konkurrent til historien om den orientalske de-

spots singulære og uhindrede adgang til nydelse (og på set og vis en retur til den "indianske" model). Med den geografiske forskydning fra Orienten til Sydhavet har vi bevæget os tilsvarende i den hjemlige, sociale og politiske geografi, nærmere bestemt fra hoffet til den borgerlige intimsfære. Aristokratiets afkald på magt, indflydelse og rigdom, de afkald som havde udløst den skræk- og fascinationsblandede fantasi om den almægtige, allestedsnærværende og evigt nydende orientalske despot – en pervers projektion af den enevældige konge – bliver her i slutningen af 1700-tallet overskygget af andre sociale lags afkald. Konflikten mellem aristokrati og konge har tabt terræn til den borgerlige intimsfæres familiære og seksuelle konflikter. Men noget hænger ved: drømmen om ikke at skulle give afkald. Den får dog nogle andre artikulationsformer og knyttes til andre subjektivitetsformer. Hos Diderot er det familiefaderen og ægtemanden Orou (og ikke sultanen), der personificerer drømmen. Så hvis den orientalske despot var en skræk- og fascinationsblandet fantasi om det enevældige kongedømmes skyggeside, så udgør Orou en lige så skræk- og fascinationsblandet fantasi om den borgerlige familiefars og ægtemands skyggeside: den incestuøse fader og den utro ægtemand.

Således ender dialogen mellem Orou og munken tilsyneladende i et problem der ikke lader sig løse. For om munken personificerer den katolske kirkes unaturlige restriktioner overfor den menneskelige seksualitet, så begrænser betydningen av hans person sig ikke til dette. Sat op imod populationismens voldsomme reproduktionspres og kvindeundertrykkelse kan munkens selvvalgte cølibat næsten komme til at fremstå som udtryk for en sympatisk modstand. På samme måde repræsenterer Orou heller ikke bare naturtilstandens uskyldige forhold til seksualiteten. Han viser sig at have en bagside som en latent despotisk patriark, der hersker over kvinder og børn, som var de hans ejendom.

Dialogen med kvinderne

Men dette fokus på manden og patriarken truer med at skrive kvinderne ud af Diderots historie, hvilket ville være meget forkert. For kvindernes frie adgang til lyst udgør, i alle fald i princippet, et lige så vigtigt træk ved Diderots supplement som mændenes frie adgang. For det andet er det kvinden, der først og fremmest lægger krop til den Tahitianske Venus og dermed inkarnerer øens seksualitet. For det tredje fordi kvinden etableres som fremtidig samtalepartner i den dialog, der indrammer samtalen mellem Orou og munken. Spørgsmålet er således, om det til syvende og sidst ikke er kvinden, der udgør en af de vigtigste adressater til *Supplément au Voyage de Bougainville*?

Det er nærliggende at se nærmere på rammeteksten for at få belyst spørgsmålet om tekstens adressat, nærmere bestemt replikskiftet mellem de to dialogpartnere. A og Bs afsluttende bemærkninger i *Supplément au Voyage de Bougainville* kan måske ligne en elegant pirouette, men på baggrund af det foregående fremtræder den som havende et mere vidtgående perspektiv: A spørger her B, om de ikke skal læse samtalen mellem munken og Orou højt for kvinderne, hvorefter følgende replikskifte udspiller sig:

B: A votre avis, qu'en diraient-elles ?

A: Je n'en sais rien.

B: Et qu'en penseraient-elles ?

A: Peut-être le contraire de ce qu'elles en diraient (vi understreger)³⁶

I Frankrig fremstår kønnene som dunkle for hinanden – i hvert fald fremtræder kvinderne som gådefulde for mændene. De siger ét, men mener noget andet. Aldrig kan man vide, hvad de vil. Altid skal de fortolkes. Kvindens begær forekommer at være indhyllet i tåge! På Tahiti hersker der derimod klarhed mellem kønnene. Ingen lukkede døre møder manden om natten. Tværtimod trygler kvinden ham om at træde ind i hendes hytte og lægge sig ved hendes side, så hun kan skænke øen endnu en indbygger. At læse *Supplément au voyage de Bougainville* sammen med kvinderne, kunne måske få tågen til at lette, synes A og B at mene. Læsningen har i hvert fald fået tågen, der indhyllede A og B i dialogens begyndelse, til at lette. Ikke desto mindre er suspensen ikke udløst. Det er ikke givet, hvad kvinderne til syvende og sidst vil svare.

Hvorom alting er, har Diderot foretaget endnu en perspektivforskydning. Ikke så snart har han fremskrevet populationismens problematiske sider, førend han springer over på den anden side og peger på dens perspektiver på erotikkens område. Uanset hvordan vi vender og drejer sagen, synes han at sige, så medvirker populationismen til at befri den seksuelle relation mellem mand og kvinde. Den overflødiggør de forblommede omskrivninger, de gådefulde ambivalenser og de direkte benægtelser. Den bidrager til at slippe seksualiteten ud af det blufærdighedens, skammens og skyldens fængsel, som den kristne moral har spærret den inde i. Således kan der ikke herske nogen tvivl om, at *Supplément au voyage de Bougainville* også rummer et opgør med den kristne sædelighed og et forsøg på at pege på dens negative indvirkning på forholdet mellem kønnene. Ikke kun til gavn for reproduktionen, men også og især til gavn for den nydelse og gensidige forståelse mellem kønnene, som alt andet lige har bedre eksistensbetingelser i det naturlige populationistiske utopisamfund på Tahiti

end i et samfund gennemtrængt af kristendommens bornerte og denaturerede sædelighed.

Afslutning

Fiktionen om Tahiti hjælper Diderot med at italesætte en række af de sociale patologier han observerer i sit eget samfund og i sin egen tid. Den bruges til at afklæde kirken, dens lære og dens repræsentanter. Men fiktionen kommer dermed også til at spærre for udsigten til det, som læseren måske umiddelbart troede, supplementet skulle give et indblik i: tahitianernes fremmedartede sæder og skikke. Supplementets satiriske funktion, der består i at intervenere kritisk og ironisk i samtidens politiske, moralske og økonomiske diskurser, kommer således i sidste ende til helt at fortrænge den etnografiske dimension. Rejsen ud i den store verden bliver i virkeligheden en rejse ind i den hjemlige kultur, ind i intimsfæren, seksualiteten og kønnet. Mens Diderots tekst således lukker for udsigten til de fjerne og eksotiske verdner på den anden side af jorden, så åbner den tilligemed mod sin omverden, fordi den inviterer til dialog – og til reaktion. Fra kvindernes side.

Noter

1. Louis-Antoine Bougainville, *Voyage autour du monde par la frégate la Boudeuse et la flûte l'Étoile en 1766, 1767, 1768 & 1769* (Paris, 1771), kap. 8. <http://www.gutenberg.org/files/28485/28485-h/28485-h.htm>
2. Urs Bitterli, *Die Wilden und die Zivilisierten* (München, 2004), p. 35.
3. Paul Vernière gør i en note opmærksom på at "Tout les officiers de Bougainville ont lu Rousseau et croient au communisme primitif." *Diderot Œuvres philosophiques* (Paris, 1964), p. 466, n. 2.
4. Jf. Frits Andersen, "Venus klædt af: travesti og striptease i 1700-talets beretninger fra Tahiti", i *1700-tallets litterære kultur*, red. Frits Andersen et al. (Århus, 1999), p. 62 ff.
5. *Supplément au voyage de Bougainville* (1772) hører ikke til de mest kommenterede tekster i forfatterskabet. Faktisk er det først med de sidste årtiers interesse for post-koloniale og tilsvarende perspektiver, at den har påkaldt sig interesse udenfor den snævre kreds af Diderot-specialister. Således findes der fx ikke en eneste reference til *Supplément au voyage de Bougainville* i Jochen Schlobachs samlebind *Denis Diderot, Wege der Forschung* (Darmstadt, 1992) i den prestigetunge serie *Wege der Forschung*. Det er således symptomatisk, at teksten hører til i et af de tre bind, som endnu ikke er blevet publiceret i Ed. Hermanns femogtve

bind stærke udgivelse af *Œuvres complètes*. Vi har derfor valgt at anvende en ældre standard-udgave, Paul Vernières udgave i *Œuvres philosophiques* (Paris, 1964). De følgende referencer opgiver kun sidetal.

6. Bitterli 2004, p. 33.

7. Denis Diderot, *Lettre sur les aveugles à l'usage de ceux qui voient*, fra 1749.

8. Foucault lancerer sit begreb "biopolitik" i *Surveiller et punir* fra 1975 og udvikler det videre i *La Volonté de Savoir* i 1976 og ikke mindst i sine forelæsninger på Collège de France i 1977 og 1978. Disse er udgivet som hhv. *Sécurité, Territoire, Population*, og *Naissance de la biopolitique*, begge Gallimard-Seuil, Paris 2005. Med "biopolitik" betegner Foucault en særlig historisk diskurs der dukker op i anden halvdel af det attende århundrede og forbinder regeringskunsten, økonomien og demografien. Ifølge Foucault organiserer diskursen sig rundt spørgsmålet om betydningen af befolkningens størrelse og reproduktion for nationens og statens velstand og magt. Et eklatant udtryk for dette er overgangen fra en økonomisk teori der havde fokus på analysen af rigdommen (og dens cirkulation) til en politisk økonomi hvor arbejdet rykker i centrum (Smith). For en grundig redegørelse for begrebet "biopolitik" og dets historie, se Thomas Lemke, *Biopolitik zur Einführung* (Hamburg, 2007).

9. Anne Beate Maurseth, *Opplysningens sjonglør: Denis Diderot 1713–1784* (Oslo, 2005), p. 137.

10. John Huxtable Elliott, *The Old World and the New* (Cambridge, 1969), p. 28f.

11. Montaignes essay var i den første udgave af *Les Essais* nummer XXX i første bind, fra og med den udvidede og reviderede anden udgave fra 1588 har det været nummereret som XXXI.

12. Jf. Marshall Sahlins, *Islands of History* (Chicago IL, 1985), første kapitel.

13. Også i beskrivelsen af folk i udkanten af de større og mere velkendte folkeslag kan man genfinde den samme mekanisme. Et for nordboerne særlig interessant eksempel på dette er interessen for samerne. I fremstillingen af disse genfinder en flere af de skabeloner, som blev brugt i tematiseringen af polynesierne. Jf. Martin Wåhlberg, "L'Anthropologie des Lumières et le mythe de l'hospitalité lapone – Regnard, Buffon, Maupertuis, Voltaire, Sade", i *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* 12 (Oxford, 2007).

14. Diderot foretog imidlertid også yderligere redigeringe af sin tekst efter dette tidspunkt. For de filologiske detaljer ved tekstens ganske komplekse tilblivelseshistorie henvises der til noteapparatet hos Vernière.

15. Jacques Derrida har i *De la Grammatologie* (Paris, 1967) grundigt analyseret de mange betydninger, som denne term har hos Diderots en gang så nære ven Jean-Jacques Rousseau. Dette er ikke stedet for en detaljeret analyse af forholdet mellem Diderots og Rousseaus brug af termen. Vi er imidlertid af den opfattelse, at Derridas analyse giver et oplysende perspektiv på Diderots anvendelse af begrebet.

16. Diderot 1772, p. 464.

17. Der er også andre, som har ladet sig inspirere af Derridas supplementslogik i læsningen af Diderots tekst, deriblandt Andersen 1999, p. 69 ff.

18. Diderot 1772, p. 472.
19. Andersen 1999, p. 71.
20. Se Paul Vernières kommentar, p. 455, n. 1.
21. Dena Goodman, *Criticism in Action: Enlightenment Experiments in Political Writings* (Ithaca NY, 1989).
22. "at quanto meliora monet pugnantiacque istis// dives opis natura suae, tu si modo recte// dispensare velis ac non fugienda petendis// inmiscere. tuo vitio rerumne labores// nil referre putas?" Horats, *Satirer*, bok I, sat. 2, ll. 73–77.
23. Diderot 1772, p. 476.
24. Ibidem.
25. Diderot 1772, p. 485.
26. Shane Agin, "Sex Education in the Enlightened Nation", *Studies in Eighteenth Century Culture* 37 (Baltimore MD, 2008), p. 69.
27. Op.cit., p. 79.
28. Ekskursen om populationisterne baserer sig på Carol Blums bog, *Strength in Number: Population, Reproduction and Power in Eighteenth Century France* (Baltimore MD, 2002).
29. Denis Diderot, "Homme", i *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, Bind XV. The ARTFL Project, <http://artflx.uchicago.edu/cgi-bin/philologic/getobject.pl?c.58:98:1.encyclopedia0110>
30. Denis Diderot, "L'apologie de l'abbé Galiani", i Paul Vernière (red.), *Denis Diderot Œuvres Politiques* (Paris, 1963). Se også Yves Belaval, *Études sur Diderot* (Paris, 2003), p. 57.
31. Denis Diderot, "Population", i *Encyclopédie*, <http://artflx.uchicago.edu/cgi-bin/philologic/getobject.pl?c.96:142.encyclopedia0110>; Denis Diderot, "Célibat", i *Encyclopédie*, <http://artflx.uchicago.edu/cgi-bin/philologic/getobject.pl?c.15:168.encyclopedia0110>
32. Diderot 1772, p. 480.
33. Diderot 1772, p. 494.
34. Diderot 1772, p. 496.
35. Alain Grosrichard, *La structure du sérail: la fiction du despotisme asiatique dans l'Occident classique* (Paris, 1979).
36. Diderot 1772, p. 516.

Summary:

The Dream of the Pacific: Bio-Politics and Sexuality in Denis Diderot's Supplément au voyage de Bougainville

An important issue in the economic debates of the eighteenth century was the concern that the advanced European nations were facing a decline in population. It was assumed that this would have considerable consequences for the economic

and military strength of countries like France and England. The idea that the decline was an effect of the European countries' advanced state of civilisation was widespread; accordingly, explorers like James Cook and Louis Antoine de Bougainville were eager to examine the ways in which the societies and cultures they encountered organised sexual reproduction. Informed by the travelers' accounts, and recognising the possible insights these offered for the challenges France was facing, Denis Diderot's *Supplément au voyage de Bougainville* analyses and discusses the sexual mores of the inhabitants of Tahiti. Taking as its starting point the oblique and slightly idiosyncratic way in which the French philosopher addresses the issue—in the form of an apocryphal “supplement” to Bougainville's account supposedly written by the explorer himself—this essay analyses the way in which Diderot transforms an ethnographic reflection on Polynesian culture into an analysis of the pathologies of his contemporary France from the double perspective of economy and ethics.

Keywords: Tahiti, Diderot, Bougainville, Bio-Politics, Population, Supplement.

The Political Economy of Colonisation: Carl Bernhard Wadström's Case for Abolition and Civilisation

Jonas Ahlskog

Carl Bernhard 'Philonegros' Wadström (1746–1799) could without embellishment be regarded as an embodiment of the eclecticism often found among Swedish eighteenth-century intellectuals. This native of Norrköping was occupied with everything from mineralogy to philanthropy, from Swedenborgian mysticism to commercial prospects and political economy. Wadström was an ardent industrialist, owner of factories in Manchester and Chantilly, and member of both the Board of Commerce (*Kommerskollegium*) and the Board of Mines (*Bergskollegium*) in Sweden. Alongside his civil accomplishments, Wadström was also a dedicated Swedenborgian and worked keenly on publishing, translating and spreading Swedenborg's theological writings.¹ His concern for Africa was closely connected to his Swedenborgian faith. According to Swedenborg's visions, Africa was God's chosen location for the New Jerusalem, and the Africans themselves were especially receptive of the teachings of Christ. It was in Africa that the original biblical word was to be found in an uncorrupted form, and Africa was therefore the best place for establishing a new Christian congregation. Wadström would make it to Africa in the 1780s, and he undoubtedly had Swedenborgian intentions with his journey, but there is no evidence to suggest that this trip was part of the original Swedenborgian quest for the New Jerusalem.²

In 1787 Wadström was employed by the Swedish king Gustavus III to scout the coast of Africa with the purpose of finding a suitable place for a Swedish trade colony. In Africa, Wadström witnessed the cruelties of the Atlantic slave trade and became a devote abolitionist as a result. His experiences with the Africans convinced him that free labour colonies would be the perfect commercial alternative to the inhumane Atlantic slave trade. Wadström left Africa for London in 1788, never to return to Sweden again. When he arrived in London, the city was in the midst of fierce abolitionist agitation. In April 1788 Wadström met the well-known English abolitionist Thomas Clarkson, and was invited to serve

as a witness in the ongoing parliamentary debates concerning the abolition of the slave trade. Wadström had first hand information on the cruelties of the slave trade, and his testimony was referred to several times by the leading abolitionist in parliament, William Wilberforce, in the parliamentary debates of 1789–1791. During his time in London (1788–1795), Wadström published his two main political writings regarding the abolition of the slave trade and the colonisation of Africa.³ It is these writings that are the primary object of this article.

Wadström's magnum opus, *An Essay on Colonization* (1794–1795), is a vast and eclectic work of more than five-hundred pages. It contains his main ideas on the political and economic principles for establishing free colonies on the west coast of Africa. It is to be noted that Wadström's authorship is highly contested. The main issue is whether Wadström in fact wrote the *Essay*, or whether it is the work of his editor William Dickson.⁴ The controversy started immediately after Wadström's death in 1799, when the novelist and social critic Helen Williams published 'Memoirs of the life of Charles Bernhard Wadström' in *La Décade Philosophique, Littéraire et Politique*. Williams's article was very ill informed and conjured a heroic and romanticised story of Wadström's life as a struggling humanist on a crusade to abolish the Atlantic slave trade.⁵ Shortly after, Dickson decided to set the record straight on Wadström's achievements and published 'Strictures on Miss William's Memoirs of Wadstrom' in the *Monthly Review* of December 1799. While this article is the primary source for questioning Wadström's authorship, Dickson himself never claimed to have written the *Essay*. What he wanted credit for was the work of compiling the *Essay* and, in his own words, serving as the 'midwife' at its birth.⁶ With little reservation, one should conclude that Wadström was the chief instigator of the main ideas found in the *Essay*.⁷

As an object of historical research, Wadström has mainly caught the attention of Swedish biographers and historians, either as the study of an adventurous character or as an example of a Swedenborgian visionary. Consequently, neither historians nor biographers have regarded his political writings as an interesting subject of research for shedding light on topics such as political thought, abolitionism and civilisation. The majority of Wadström's biographers have portrayed him as a great humanist, and considerably overstated his contributions to the British anti-slavery movement.⁸ However, the most recent biography thoroughly re-evaluates this legendary portrait of Wadström as a disinterested hero of abolitionism.⁹

The most influential historical research on Wadström's writings was done by the Swedish historian of ideas Ronny Ambjörnsson in his *Det okända landet: tre studier om svenska utopister* (1981).¹⁰ According to Ambjörnsson, Wadström's writings, especially the *Essay*, should be understood in the wider contexts of Swedenbor-

gianism and the economic development of late eighteenth-century Swedish society. Ambjörnsson interprets Wadström's ideas as primarily a reflection of the contemporary Swedish ideological climate, and as containing mainly Swedenborgian visions mixed with strong physiocratic influences.¹¹ However, the latest research on Wadström's published works is found in literary historian Deidre Coleman's book *Romantic Colonization and British Anti-slavery* (2005). Coleman places Wadström's writings in the context of British anti-slavery and the romantic attempts among European travellers to colonise Africa in the late eighteenth century. She tries to show how Wadström's African colonisation plans were early and rather peculiar examples of romantic exoticism regarding Africa in late eighteenth-century European literature. In her work it becomes evident that the Swedenborgians did not create or reproduce the typical image of Africa as Europe's savage and uninhabitable 'other', but rather that their religious enthusiasm created quite an opposite representation of Africa as a populous continent filled with prosperous nations.¹²

Ambjörnsson's and Coleman's methods profitably open up different historical perspectives on Wadström's writings. However, in contrast to previous research this article will explicitly focus on the particular context of Wadström's writings and the ongoing debate to which they were intended as contributions: namely, the British anti-slavery debate of the 1790s. This sort of approach, often associated with the methods of the Cambridge School 'contextualists', stresses the fact that writers write for their contemporaries. Consequently, one of the most essential historical questions in treating Wadström's texts will be, as the philosopher and historian Robin George Collingwood put it, 'To what question did So-and-so intend this proposition for an answer?'¹³ This does not entail that I find the efforts to see Wadström's writings in the context of romantic colonisation or economic development useless. On the contrary, Coleman's and Ambjörnsson's interpretations are as valid as any 'contextualist' reading of Wadström's writings. The aim of this article is rather to analyze Wadström's publications as ideas and arguments *in use* in order to open up previously overlooked dimensions of his writings. Such an analysis may serve as a different point of entry into the complex and diverse nature of political thought in late eighteenth-century Northern Europe.

A Call for Colonisation and Civilisation

Wadström was before the British Privy Council in April 1788 as a witness to the cruelties of the slave trade. In June the next year his *Observations on the Slave Trade*

was published by James Phillips as one of many contributions to the ongoing campaign waged through publications by the London abolitionists. In April 1790 Wadström appeared another time in front of a Select Committee of the Whole House and was heard for three consecutive days on his experiences of the slave trade and Africa. A few years later, between 1794 and 1795, Wadström's *Essay* was published, during a time the historian Judith Jennings has called 'The abolitionist breakdown'. After the outbreak of war with France in 1793, the political tide of abolitionism was drastically on the turn, and finally resulted in a prejudicial association of abolitionism with libertarian 'French principles'.¹⁴

Throughout the 1790s the political space for abolitionist sympathies was becoming ever more restricted. This made abolitionists desperately start looking for signs that could be interpreted in their favour. The seventh official report of the London Abolition Committee in August 1793 identified one major hopeful sign supporting abolition. This was the possibility of a successful trade in *free labour African produce* with the colony in the hands of the Sierra Leone Company.¹⁵ The historian Michael Turner goes so far as to say that for the participants of the anti-slavery debate, the questions of abolition and free labour colonies were 'inextricably linked'.¹⁶ In July 1794 Wadström published volume one of his research on creating free colonies on the African coast, and the list of subscribers to his work contains most of the directors of the Sierra Leone Company.

Wadström had put forward the idea of free labour colonies already in his appearance before the Select Committee of 1790. He stated that the Africans had an 'extraordinary genius of commerce' and that they could be 'brought into such a state of society as we enjoy in Europe'.¹⁷ If only some good Europeans settled in Africa and gave them instructions, they would have the capacity to live off their own produce and even engage in a peaceful trade with Europe. The whole of Wadström's *Essay* is in fact a comprehensive plan on how the Africans, instead of being an object of exploitation, could become a useful trading partner. The *Essay* is also dedicated to Paul Le Mesurier, a wealthy London merchant and president of the Bulam Association, which tried to colonise the island of Bulama in the 1790s. Wadström was involved in collecting subscriptions for the Bulam Association and even wrote a plan for them on how the colonial government should be organized.¹⁸

The fundamental question Wadström was addressing in the 1790s was how to create both a humanitarian and commercially legitimate alternative to the slave trade. Wadström was therefore faced with a very specific problem: how could the intended project of establishing a new kind of colonial trade with Africa, essentially in contradiction to the present one established on the principles of mercan-

tilism and slavery, be legitimised ethically and politically? In the *Essay* Wadström admits that he was on a straightforward mission, and this was to prove that 'the colonization of Africa is not only practicable, but, in a commercial view, highly prudent and advisable'.¹⁹ This issue would, as Wadström saw it, finally be a question concerning the potentiality of creating civilisation among the Africans in the free colonies of the future.

According to the historian Robin Blackburn, the 'abolitionist breakdown' of the 1790s was also accompanied by a revitalized type of racism amongst pro-slavery agitators. This reinforced racist ideology was used in the anti-slavery debate to legitimise both slavery in the colonies and the Atlantic slave trade. One primary source of inspiration amongst pro-slavery propagandists was the British colonial administrator and historian Edward Long's work *History of Jamaica* (1774). Long claimed that Africans were inherently inferior to the white race, and that slave labour under the white man's leadership was accordingly in the best interest of the Africans themselves. This was not simply a new statement of old prejudices, but represented a new wave of quasi-scientific ways of thinking about race. Some of these ideas were, as acknowledged by Blackburn, inspired by Linnaean notions about the human species involving an innately inferior African nature. According to proslavery opinion, this lower nature of Africans was evidently revealed in their criminality, childishness and stupidity.²⁰

Since pro-slavery opinion focused on the idea of an inherently inferior African nature, it consequently became a very pressing issue for the abolitionists themselves. The leading abolitionist in Parliament, William Wilberforce, acknowledged that it was the idea of African inferiority that gave legitimacy to slavery and the slave trade. If one accepted that Africans were irredeemably morally and intellectually deprived, all arguments for the betterment of their conditions through freedom and civilisation would be disarmed. The idea of African inferiority was, according to Wilberforce, the moral and intellectual bulwark of the whole system of the slave trade.²¹

Wilberforce wrote in August 1793 that evidence was needed to refute 'the assertion of our opponents that the Africans are an inferior species; that they are incapable of civilization, either from intellectual or moral defects'.²² Furthermore, the possibility of civilisation among the Africans was seen as a prerequisite of a successful colonisation, and it was one of the primary goals of the Sierra Leone Company to 'prepare the way for Christianity and civilization' in Africa.²³ It was essentially these questions, concerning the necessity and possibility of introducing civilisation in free labour African colonies, that Wadström was addressing in his writings between 1788 and 1795. In order to legitimise his case, as will be

shown, Wadström would rely primarily on the concepts of contemporary political economy concerning the development of human civilisation and the economic advantage of independent colonies.

The Makings of a Free Colony

Wadström treats colonisation and civilisation as inseparable issues in his writings. Civilisation will be furthered through colonisation, and free colonies will only prosper if a civilised people administers them. A colony was not to be thought of as the existing European plantations and factories based on slave labour. Instead one should see colonies as permanent settlements to promote 'cultivation and improvement, either of the people or the land'. Wadström sees the slave-trading colonies only as a form of short-sighted commercial exploitation that has led to nothing but 'injustice, rapine and murder in various shapes'. In accordance with the objects of the Sierra Leone Company, colonies should be established with the aim of 'extending the blessings of civilization and religion to distant nations'.²⁴

Europeans had a very special responsibility in this project of spreading civilisation through colonisation. Wadström expresses the nature of this responsibility in the form of a popular eighteenth-century paternalistic cliché: Europeans are in the same relation to Africans as a father is to a son. Africans should therefore be treated with the respect and affection that such a family relationship requires. As a result the colonies are to be viewed as friends and allies, not as dependent societies or conquered provinces.²⁵ In a nod to his cultivated readers, Wadström then asks if this was not exactly the way that the benevolent Greeks treated their colonies during antiquity? Wadström's distinction between different types of colonies was originally made by the Scottish moral philosopher and economist Adam Smith in his book *The Wealth of Nations* (1776). Smith bases his distinction on the observation that the Roman and Greek colonies were based on different concepts: 'The Latin word (Colonia) signifies simply a plantation. The Greek word (αποικια), on the contrary, signifies a separation of dwelling, a departure from home'.²⁶ According to Smith, the Roman colony was characterized by slave labour and dependency, while the Greek colony was considered a haven of freedom, independence and self-government. Smith did not intend this distinction to serve as a mere historical curiosity. Rather he saw that the Greek colonies had been more prosperous than their Roman counterparts, and the reasons were the natural benefits bestowed upon a people allowed the liberty to manage their own affairs in a way most suitable to their own interest.²⁷

This form of liberty was to be realised in the colonies through the free trade of merchandise, the slave trade of course excepted. Trade monopolies were, according to Wadström, the greatest threat to the success of free labour colonies: 'Of all expedients that can well be contrived to stunt the natural growth of a new colony, that of an exclusive company is undoubtedly the most effectual'. Wadström claimed that Adam Smith had shown that monopolies were a severe impediment to economic growth, both for the colonies and the mother country. A trading company with a monopoly stood to profit from the exploitation of both, and would keep production low in the colonies to keep prices high in the metropolis whenever it could do so. This was the vicious logic of monopoly trade, and it had clearly been demonstrated on the Spice Island where the Dutch East India Company often burned all the merchandise beyond a certain quantity.²⁸

The detrimental effects of monopoly trade, as stated by classical political economy, became one of the main arguments Wadström used to legitimise independent free labour colonies. Adam Smith, referred to by Wadström as 'this intelligent author', had not only shown that free colonies were a possible alternative, but also that they were bound to be commercially more profitable.²⁹ Therefore free colonies should not merely be seen as a benevolent act on behalf of the mother country. By referring to Smith, Wadström wanted to appeal to the economic benefits and utility of the abolition of the slave trade. He frames these thoughts in the discourse of emancipation when he writes: 'Let us teach them to shake of[f] their irons, and to revenge themselves on their blind tyrants, who schackle them, by becoming more useful to them in a state of freedom'.³⁰ In the same spirit he insists that establishing European civilisation in free African colonies is generous enough, but to 'improve ourselves in a form of association [...] appears to be of much greater importance'.³¹

Deidre Coleman insists that these quotes show a certain tension between two rival discourses in Wadström's writings: the civilisation of Africa and the salvation of the Europeans.³² Coleman suggests that Wadström had to choose one or the other, and when his hopes for the civilisation of Africa withered he focused his ambition on European self-improvement. I would like to suggest a different reading based on Wadström's strong reliance on political economy in his argumentation for free colonies. This would suggest that the question for Wadström was never 'either-or', but that the civilisation of Africa coincided with the improvement of Europe. To recognize this, one has to take into account the crucial role of colonial trade in the framework of eighteenth-century political economy.

A popular idea among classical economists was that the expansion and progress of commercial society constantly demanded new markets. For Smith this was an idea inextricably linked to his theory of profit: If no vent for surplus production in merchandise or capital were available it would result in an inevitable stagnation. Hence new (colonial) markets for relocating capital and merchandise was thought to be a central means for raising productivity, enhancing the division of labour and stimulating technical advancements.³³ Wadström was clearly influenced by such popular theories of profit, and would often motivate his case for colonisation with reference not to the need of moral improvement, but rather to the needs of a progressive and commercial society. This is quite evident in the following passage from his *Observations on the Slave Trade*:

That it is necessary for a *free, commercial and labourious* nation to look out for foreign settlements, when *population and manufactured products* encrease in a similar proportion, is a truth as evident as that without *enlarging space* for the former, and *seeking for an emporium* for the latter, the progress of *population and commerce* must necessarily and of course cease.³⁴

It is important to emphasize the argumentative context of this passage. What Wadström is trying to do is to find a way to give legitimacy to the free colonisation of Africa as an alternative to the Atlantic slave trade. The historian Seymour Drescher has recently shown that it was common among abolitionists in the anti-slavery debate in the 1790s to rely on naturalistic arguments derived from the principles of political economy.³⁵ When Wadström claims that colonisation is a necessity for every commercial nation, it should be seen as part of the trend among abolitionists to mobilize the authority of political economy for their own arguments.

Ultimately Wadström's plans for the colonisation of Africa were part of an even grander scheme of Enlightenment thought, namely the universal process of spreading improvement and civilisation. The ideas behind such a general process of civilisation, conceived as different stages of development common to all societies, were elaborately studied by Scottish Enlightenment philosophers. In this sense the call for civilisation was indeed a truly Eurocentric ambition, because what characterized the highest form of civilisation was nothing other than the ideals of the Enlightenment philosophers themselves.³⁶ What will be considered next is how Wadström implemented this general scheme of the progress of civilisation to support his claim that civilisation could prosper in free labour colonies in Africa.

The Universal Progress of Civilisation

During the middle of the eighteenth century a very influential neologism of modern European political discourse was created. This was the concept of civilisation, denoting both a certain state of a society and a progressive historical process. On the one hand, civilisation was a counter concept to another stage of society, namely barbarism; on the other, it signified a social reform movement concerning all dimensions of society. The notion of civilisation now included both the idea of a progressive historical process, and the belief that the level of civilisation could serve as a universal yardstick for evaluating development in different societies.³⁷ In the hands of the Enlightenment philosophers, the concept of civilisation was related to a process of emancipation from the prejudices of the past. It became, in the words of the literary critic Jean Starobinski, a hallmark of the Enlightenment and functioned as 'an apotheosis of reason'.³⁸

The concept of civilisation played a central role in Wadström's writings in the British anti-slavery debate. The reason was that the success of civilised free colonies could serve as a perfect argument against pro-slavery notions of African inferiority and the need for European tutelage. Consequently, Wadström tried to show that Africans were capable of attaining a state of civilisation, and, therefore, he wanted to give advice on how the process of civilisation could begin. Conveniently, the Scottish political economists provided elaborate theories on the historical progress of civilisation, and it was to them Wadström would turn when he needed arguments for the viability of introducing civilisation in Africa.³⁹

Scottish Enlightenment philosophers such as Adam Ferguson, Lord Kames, David Hume and Adam Smith all devoted a great deal of thought to the historical development of civilisation. The progress of civilisation in all human societies passed through four stages of development, which were identified by their mode of production and other economic activities. The historian Ronald Meek has claimed that classical political economy in many ways developed out of the prevailing theories of the four stages of society. Adam Smith's *Wealth of Nations* was essentially an analysis of the road taken by different nations toward the age of commerce. In addition, Smith wanted to show how such a development could be furthered and what its eventual consequences would be.⁴⁰ What pushed this development forward was, for Smith, primarily factors relating to production economy: the increased division of labour; escalated trade and the expansion of markets; and a greater accumulation of capital to make the previous processes possible. Accordingly, these socio-economic factors determined the development rather than the innate qualities of different peoples. Like John Locke, he saw that

man lacked any real essence; instead the human character was a result of contingent material circumstances. Smith in particular, and the Scottish Enlightenment philosophers in general, did not regard civilisation as the corruption of a free and desirable state of nature. Jean-Jacques Rousseau's idea of a prosperous state of nature, characterized by perfect equality, was for Smith nothing but equality in poverty, misery and ignorance.⁴¹

The European need to explain the progress of civilisation stemmed from increased contact with the surrounding world in the eighteenth century. This gave Europeans an incentive both to explain why they were different, and to legitimise their supposed superiority. During the eighteenth century, this explanation was not primarily based on the essentialist principles of racial supremacy, but rather on the idea that the Europeans were superior, not because of innate qualities, but because they were at the forefront of history.⁴² The logic of such a non-essentialist idea implicated that the possibility of development and improvement, through the ascent of the stages of civilisation, was open to any people who adhered to the principles of progress. Hence the very notion of a general progress of civilisation contradicted the presumption of differing innate qualities among separate races. To argue in the anti-slavery debate for the civilisation of Africa, therefore, also meant denying the essentialist idea that gave legitimacy to the pro-slavery opinion.

Issues regarding the universal nature of man became key questions during the anti-slavery debate. In the late 1780s leading abolitionists like William Wilberforce and Thomas Clarkson started to collect African products in order to prove that the Africans possessed abilities and skills indicative of their potential for advanced civilisation. Such proof was meant to refute the pro-slavery spokesmen's most devastating argument, namely that Africans and Europeans did not share a 'common nature'.⁴³ It was also as a witness to the great capacities of the Africans that Wadström got in contact with the London abolitionists. Before the Select Committee of 1790, Wadström testified that the Africans were 'as capable of being in all respects brought to the highest perfection, as those of any white civilized nation'.⁴⁴ The meeting between Wadström, Thomas Clarkson, and the former's fellow African traveller, the naturalist and Linnaean Anders Sparman is documented in Clarkson's history of the abolitionist movement. Through them, Clarkson claims to have obtained 'beautiful specimens of African produce' and 'a more accurate knowledge of the manners and customs of the Africans [...] than from all the persons I had yet seen'.⁴⁵

One should not here overemphasize the benevolence displayed in Wadström's philanthropic project for civilisation. The starting point of his argument was

the obvious inferiority of the Africans. In this sense, the only thing separating Wadström from the advocates of slavery was his methods of explaining that postulate. The Africans were deemed inferior, uncivilised and savage given that the criteria for civilisation were European. As a result, this perspective legitimised the supposed hierarchies of different peoples that the theories of civilisation presupposed. What puzzled Wadström, along with other civilisation theorists, was a question produced by their own colonial imagination. This question was, in the words of the cultural critic Edward Said: why did the Africans seem 'lost to begin with, irredeemable, irrecusably inferior'?⁴⁶ Thus the argument for civilisation against the slave trade was far from the antithesis of the pro-slavery opinion. This created a peculiar problem for abolitionism: if the Africans' need for civilisation was stressed too much, it would also highlight their supposed savageness and bolster the call for European tutelage. Wadström's editor, William Dickson, was well aware of this flaw and claimed that Wadström's 'paper systems' would actually only prolong slavery in the form of apprenticeships.⁴⁷

The Paradoxes of Civilisation

Previous historical research has argued that Wadström's colonial plans should be regarded as an expression of his Swedenborgian ideas about Africa and the Africans. The Africans were by nature divinely superior and it was the possibility of founding the New Jerusalem congregation on God's chosen soil in Africa that was the ultimate driving force behind his quest for colonies.⁴⁸ Undoubtedly Wadström had Swedenborgian ideas, but to focus only on these generates peculiar problems when one examines his key political writings from years between 1788 and 1795.⁴⁹

The first problem with an interpretation that stresses a Swedenborgian influence is that neither Wadström's *Observations on the Slave Trade* nor the *Essay* contains even an implicit reference to Swedenborg or his ideas on Africa.⁵⁰ The second problem with this interpretation is that if one embraces it completely it becomes very difficult to make sense of Wadström's key political writings. The dilemma is this: if Wadström's main source of inspiration is Swedenborg's ideas on Africa and the Africans, then the ideas on their 'improvement and civilisation'⁵¹ through colonisation that permeate his own writings become inexplicable. If, as Swedenborg believed, the Africans existed in a divinely ordained spiritual state, then any introduction of civilisation would involve a corruption of their character. Put differently, if one accepts that Wadström was simply

filled with Swedenborgian notions of the spiritually superior Africans, then one will be hard pressed to explain his thoughts on their need for improvement and civilisation.⁵²

Considering that Swedenborgian ideas are absent in his key works in the anti-slavery debate, what, then, were the reasons he used to justify his support for the colonisation and civilisation of Africa? As stated in the *Essay*, a colony in Africa did not only serve anti-slavery purposes, it was also a way to escape from European societies 'where waste land and degenerate morals too much abound'.⁵³ Africa was not unique in Wadström's view, since he also claims to have considered different regions in Europe as potential sites for new colonial communities, but in the end he deemed this continent far too unstable and corrupt for such a project to succeed. The plans for colonisation and the development of a new African community thus coincided with a perceived need for a migratory destination beyond the reach of European influence. This new African community would be prevented from degeneration by creating regulations to 'effectually exclude every political, financial and mercantile principle, which was not deemed consistent with the happiness of mankind'.⁵⁴ Thus Wadström's writings on colonisation and civilisation were not only contributions to the anti-slavery debate, but also a critique of contemporary European society and an alternative vision for the future.

The problem for future societies was that the progress of civilisation, so eagerly supported by Wadström in the anti-slavery debate, seemed to be driven forward by forces that contained the seed of its own destruction. This was the contradiction of progress and an issue Wadström was well aware of when he spoke of the inherent dangers of liberty in the colonies:

liberty, independent of any check or order, appears to tend directly to destroy the useful and moral character of individuals, and, paradoxical as it may seem, to reduce them ultimately to slavery.⁵⁵

By highlighting Wadström's ideas on civilisation and its potential corruption, it is possible to tie his writings to one of the great themes in European eighteenth-century political thought. This theme is the complex of problems concerning how the burgeoning commercial society was to be combined with a good and moral social order. The historian John Greville Agard Pocock has called this theme the paradigm of virtue and corruption. He claims that one of the keys to understanding eighteenth-century political thought is to understand the unease many intellectuals felt when the process of civilisation appeared at the same time to be a process of corruption.⁵⁶

Why, then, had the blessings of progressive civilisation also the potential power to result in a corruption of the moral and social order of society? This question is related to a complex of problems concerning currents of political thought in eighteenth-century Europe. Pocock has claimed that what was at stake for many European intellectuals was an essentially republican concept of virtue that was threatened by the development of a self-interested commercial society. In his influential work *The Machiavellian Moment* (1975), Pocock traces this tradition of republican humanism to Renaissance Italy and shows how influential it was on European political thought during the eighteenth century. The tradition of republican humanism was complex and full of nuances, but the scholar John Robertson asserts that the dominating elements were the ideas of a free republic of citizens with a militia, and participation in politics as the highest virtue of social life. The ever-present threat of corruption was materialized only when individuals put private, material interests before public virtue.⁵⁷ Consequently, in a republican perspective, the potential for corruption was inherent in every political community.

Wadström was very aware of the potential in human nature for corruption, and perceived it as a direct threat to his colonial undertakings. If this destructive inclination was not thoroughly regulated, it would destroy the possibility of virtuous republican communities in the planned free labour colonies on the coast of Africa. According to Wadström, this was a fact derived from the very nature of man:

the disposition of man, naturally tends to DESPOTISM, not only in *accumulating power*, to influence and govern others, which too often leads to the deprivation of life, but also in *accumulating money or wealth*, which too often terminates in the forcibly depriving others of their property, in both cases unchecked by the community in which he lives.⁵⁸

Wadström was not a philosopher, however, and only rarely did he describe the potential decay of the colonial community in a language close to the tradition of republican humanism. Instead of focusing on abstract concepts such as civic virtue, one should try to understand what it was in commercial society that Wadström saw as threatening and detrimental. In this case the abolitionist argument for colonisation and Wadström's critique of the European social order become two sides of the same coin: those aspects of commercial civilisation harmful to social order were the same which needed to be regulated in the new free labour colonies. Nonetheless, the same factors of progressive civilisation that created affluence in Europe should do so also in the African colonies. Next, Wadström's argument for the introduction of civilisation in African colonies and the regulation of its harm-

ful consequences will be examined by focusing on how he treats two factors of civilisation in eighteenth-century political economy. These were the problematic issues surrounding the moral and material consequences of the division of labour and the growth of luxury.

The Contradictions of Progress

For Adam Smith, the consequences of the division of labour were some of the most paradoxical elements of commercial society. The division of labour was problematic since it had an inherently dual character: while it created the opulence that distinguished commercial society, it inevitably resulted in the workers becoming morally and intellectually impoverished. The material prosperity that resulted from the division of labour in advanced societies was only achieved at the high social cost of menial labour, which created workers ‘as stupid and ignorant as it is possible for a human creature to become’.⁵⁹ In addition, opulence itself created certain problems; if luxuries were not introduced correctly they could lead to indolence and laziness among the workers.

Wadström regarded the introduction of the division of labour in the colonies to be of great importance for their success. The introduction of the division of labour and new technology, such as the plough, was needed to guarantee a flourishing colonial production. If such modernities were introduced on African soil, considered by Wadström to be especially fertile, it would secure such an abundant crop that the colonists would only have to work four hours a day to earn their livelihood. Wadström referred to ‘political arithmeticians’ such as Benjamin Franklin, whom he claimed had proven the immense potential of efficient and advanced agriculture. The detrimental effects of the division of labour would be prevented since the workers could spend the remaining hours of the day on ‘leisure, pleasure, instruction and contemplation.’ This extra-curricular activity would be combined with a ‘manly and generous education’ to guarantee that the Africans would become virtuous colonial citizens.⁶⁰

Wadström also found a place for the negative consequences of the division of labour in his argument. Luckily for future African colonies, the Africans themselves were unacquainted with the division of labour. As the Scottish philosopher Lord Kames had observed, peasants were ‘generally more intelligent than artificers, to whom the division of labour, in manufacturing countries, has assigned *one, simple* operation’. This observation was used by Wadström to support his argument that the introduction of advanced production would be possible in Africa.

Any prejudices against the capabilities of the Africans were unwarranted, owing to the fact that their intelligence had not been attenuated through the division of labour. The Africans were at a level of civilisation as ripe for advancement as any of their European counterparts: 'we are not thence to conclude unfavourably of their intellects, any more than of the intellects of those European peasants whose practices are the same'.⁶¹ Undoubtedly, it was a very contradictory argument; the uncorrupted nature of the Africans served as a justification for introducing the very same form of production that would eventually mean their doom.

Yet the introduction of the division of labour was not Wadström's main argument why free labour colonies could succeed. The bedrock for his colonial propositions was his belief in the inherently superior nature of free labour in relation to slave labour. The division of labour would follow as a natural consequence once the productive potential of wage labour had been unleashed through the abolition of slavery. The superiority of free labour was a postulate of Adam Smith, whom Wadström paraphrases in asserting that 'the labour of slaves which, to vulgar eyes, appears the cheapest, is in truth incomparably the dearest of all labour'.⁶² This Smithian argument was granted so great an authority by the abolitionists that Drescher has called it the ideology of free labour.⁶³ The superiority of free labour was also an important part of the greater framework of civilisation theory: societies advanced in accord with Smith's axiom of the 'natural effort of every individual to better his own condition', and if slavery prevailed, this natural effort could not be exercised. As Wadström puts it '[Slavery] cramps the powers of invention, and, by destroying emulation and reward, arrests the progress of every useful art'.⁶⁴

As the preceding quote shows, Wadström thought that reward for labour was necessary for any progress to take place. But these rewards were not constant. As society develops its needs also change. Civilisation, for Wadström, was nothing less than the cultivation and refinement of the natural passions in man. This was an idea inspired by the leading Scottish Enlightenment philosopher David Hume, who thought that the process of civilisation was equivalent to the socialisation and refinement of the natural passions through commerce, manufacture and trade. The most decisive sign of refinement was the expansion of the needs and wants of the people, and this refinement was propelled along by the desire in every man to better his own condition and live more comfortably than previous generations. Increased wants were symbolized by opulence, which Hume saw as both a key incentive and the quintessence of progress. For it was luxury goods that aroused the desire in man for a grander way of life than that of his ancestors.⁶⁵ In Hume's theory of civilisation, it was man's taste for luxuries, along with the opportunity

to acquire them, which provided the incentives essential to economic development and facilitated the progression from feudal to commercial civilisation.⁶⁶

Wadström had read Hume and consequently insisted that civilisation in Africa must begin by changing the disposition of the Africans. This change would be carried out by arousing and properly directing the desires of the Africans, who were still in a rude and static state of natural production.⁶⁷ In other words, what was needed was something to quickly awaken the slumbering 'Scottish' self-interest among the Africans in free labour colonies. Accordingly, Wadström thought that in order to promote improvement in Africa, it would be necessary to begin by introducing a certain amount of luxury goods. The introduction of such goods would result in a win-win situation, according to Wadström, since the Africans would receive civilisation and the Europeans would gain a new market for their goods. Wadström described this process in a very telling anecdote on how he had contributed to the proliferation of civilisation during his meeting with an African prince:

I gave his majesty a pair of common enamelled Birmingham sleeve-buttons, with which though ignorant of their use, he was infinitely delighted. [...] Transported with his new ornaments, the king held up his hands to display them to the people. His courtiers soon surrounded my hut, entreating me to furnish them all with buttons, which I did with pleasure, reflecting that this fondness for European baubles might one day come to be made subservient to the noblest purposes.⁶⁸

Luxury was a vehicle of civilisation, and the taste for it, as Wadström's example intended to show, would spread like wildfire as soon as it was introduced even on a very small scale. However, luxury could also bring certain unwanted consequences, and if introduced in a superfluous manner it would lead to 'indolence, selfishness' and 'inattention to others'.⁶⁹ Luxury goods were another of the contradictory elements of commercial society, and their moral consequences were heavily debated during the eighteenth century.⁷⁰ Hume, who participated in the debate, even felt the need to distinguish between innocent and vicious luxury in order not to throw out the baby with the bath water. While innocent luxury was a natural result of the refinement of the passions through the process of civilisation, vicious luxury was that which took the form of decadent excesses and vices. The historian Christopher Berry has pointed out that, for Hume, innocent luxury was an essential ingredient in all civilised societies; it was a product of development and inspired people to further their own cultivation and refinement.⁷¹

Wadström followed Hume's distinction between different forms of luxury to the letter. Innocent luxury was necessary for the formation of civilised society, but

superfluous forms of luxury would only lead to indolence and eventually endanger social order in the colonial community. Wadström therefore proposed the governmental regulation of all forms of vicious luxury in the colonies, particularly the superfluous possession of precious metals and money. This followed the idea that luxury was to be a result of the progress of civilisation, not a superimposed excess with harmful moral consequences. Accordingly, luxury goods were only to be introduced in the colonies as far as they corresponded to the level of civilisation in the society in question. This posed a peculiar problem for Wadström: bearing in mind the 'rude state' of the Africans, what kind of goods could be introduced that were not excesses by African measures?⁷²

Wadström had a strikingly creative plan for introducing the necessary luxuries into Africa. Since he believed that Africans lacked civilisation altogether, the immediate introduction of any such luxuries would inevitably lead to moral decay. Instead, the Africans should primarily be subjected to controlled forms of luxury in order to carefully awaken their desires for improvement. The colonial government should therefore establish 'a public retail shop, or rather *sample-room*, where specimens of all approved articles of luxury should be displayed'. These items would serve as incentives for the Africans to acknowledge the possible fruits of free labour. As a sign of benevolence, they would then be sold with fixed prices to hinder unscrupulous merchants from exploiting the Africans' new taste for civilisation. Through such regulatory measures, Wadström thought that the necessary introduction of luxury goods could be accomplished in a manner 'compatible with the happiness and improvement of the community'.⁷³

Conclusion

It has been argued that Wadström's political writings from the years between 1789 and 1795 can profitably be read in the context of the British anti-slavery debate. Such a reading has shown how Wadström consciously used the concepts of classical political economy in order to make his case for the abolition of the slave trade and the civilisation of Africa. In order to partake in the anti-slavery debate, Wadström had to adjust his argumentation according to the key concepts of contemporary political discourse crucial to the debate itself. These concepts did not belong to romantic Swedenborgianism, but, as I have shown, to the vocabulary of classical political economy. In contrast to the traditional portrait of Wadström as primarily a Swedenborgian mystic, his role as an ardent protagonist of the contemporary ideals encompassed in the anti-slavery debate, one of the

great movements of social and political reform in late eighteenth-century Europe, has come to light. The extent of the British Empire made questions concerning slavery a global affair, and Wadström was one of the cosmopolitan participants in the cause to abolish one of the Empire's most detested institutions.

It has been shown how Wadström argued against the slave trade by asserting that free labour colonies in Africa were a viable option. The prosperity of the planned colonies was to be secured by introducing the contemporary ideas of commercial civilisation among the Africans. Wadström saw his own plans for free colonies as part of a more general movement for spreading enlightenment, improvement and civilisation throughout the world. His support for this comprehensive project of civilisation stands in sharp contrast to the image of Wadström as chiefly a Swedenborgian visionary. It should not be assumed, however, that Wadström had to be either a progressive political economist or a Swedenborgian exclusively. As the Swedish historian Jakob Christensson has shown, Swedenborgians such as Carl Fredrik Nordenskjöld saw no contradiction in propagating mystic ideas and enlightened republican notions interchangeably.⁷⁴ Neither did Wadström see any conflict in his own different projects. That such apparent paradoxes seemed natural is, as Christensson has emphasized, a feature historians must pay attention to in order to understand the men of the eighteenth century on their own terms. Wadström's colonial dreams were hopelessly optimistic and would never prove to materialize, but they can serve as able testimonies to how even the proponents of utopia had to be in dialogue with their time.

Notes

1. For a careful investigation of Wadström's Swedenborgian activities, see Harry Lenhammar, *Tolerans och bekännelse tvång: studier i den svenska swedenborgianismen 1765–1795* (Uppsala, 1966).
2. The actual circumstances of Wadström's African journey are complex; for a detailed description, see Phillip K. Nelson, *Carl Bernhard Wadström: mannen bakom myten* (Norrköping, 1998), p. 39–44.
3. These are *Observations on the Slave Trade and a Description of Some Part of the Coast of Guinea, during a Voyage Made in 1787 and 1788 in Company with Doctor A. Sparrman and Captain Arrhenius* (London, 1789) and *An Essay on Colonization Particularly Applied to the Western Coast of Africa, with Some Free Thoughts on Cultivation and Commerce; also Brief Descriptions of the Colonies Already Formed, or Attempted, in Africa, Including those of Sierra Leona and Bulama*, vol. 1–2 (London, 1794–1795).

4. Robin Hallet, *The Penetration of Africa: European Enterprises and Exploration Principally in Northern and Western Africa up to 1830*, vol. I (London, 1965), p. 185–187.
5. Nelson 1998, p. 99–101.
6. William Dickson, 'Strictures on Miss Williams's Memoirs of Wadström', *The Monthly Magazine* (1799), p. 865.
7. In Dickson's article on Williams's memoir, he also criticises Wadström's views on abolitionism and civilisation in the *Essay*. If Dickson had in fact written the essay, this criticism would be very self contradictory. Reservations are for the influence of 'Old Whig' principles Dickson admits he had on the *Essay*. See Dickson 1799, p. 869.
8. It is one of Wadström's own relatives, Ellen Hagen, who has been most responsible for creating and spreading a significantly exaggerated and fabulous image of Wadström. Unfortunately Hagen's depiction of Wadström is still used by historians today. See Dick Harrison, *Slaveri: en världshistoria om ofrihet, 1800 till nutid* (Borgå, 2008), p. 11–18, and Ellen Hagen, *En frihetstidens son: Carl Bernhard Wadström* (Stockholm, 1946).
9. Nelson 1998.
10. Ronny Ambjörnsson, *Det okända landet: tre studier om svenska utopister* (Hedemora, 1981).
11. Ronny Ambjörnsson, *Fantasin till makten!: utopiska idéer i västerlandet under fem hundra år* (Stockholm, 2004), p. 117.
12. Deidre Coleman, *Romantic Colonization and British Anti-Slavery* (Cambridge, 2005), p. 66.
13. Robin George Collingwood, *An Autobiography* (London, 1970), p. 39.
14. Judith Jennings, *The Business of Abolishing the British Slave Trade 1783–1807* (Midsomer, 1997), p. 46, 56, 78. Wadström was one of many witnesses that the London Abolition Committee had gathered. 1792–1798 is the time Jennings labels as a breakdown for the abolitionist cause.
15. Jennings 1997, p. 82.
16. Michael Turner, 'The Limits of Abolition: Government, Saints and the 'African Question', c. 1780–1820', *The English Historical Review* 446 (1997), p. 319.
17. Parliamentary Archives, HL/PO/JO/10/7/919.
18. Carl Bernhard Wadström, *Propositions for Consideration, Laid before the Subscribers of the Bulam Association, at a Meeting Held on the 29th of April 1794* (London, 1794).
19. Wadström 1794–1795, vol. I, p. 3.
20. Robin Blackburn, *The Overthrow of Colonial Slavery 1776–1848* (London, 1988), p. 153–155.
21. William Baker, 'William Wilberforce on the Idea of Negro Inferiority', *Journal of the History of Ideas* 31 (1970), p. 433.
22. Wilberforce quoted in Baker 1970, p. 437.
23. *Substance of the report delivered by the Court of Directors of the Sierra Leone Company* (London, 1794), p. 123.
24. Quotes from Wadström 1794–1795, vol. I, 59.

25. Wadström 1794–1795, vol. 1, p. 63.
26. Adam Smith, *The Wealth of Nations* (New York, 2003), p. 706.
27. Smith 2003, p. 706, 718.
28. Wadström 1794–1795, vol. 1, p. 64–65. Wadström uses the example of the Dutch East India Company with references to Adam Smith.
29. Wadström 1794–1795, vol. 1, p. 63–65.
30. Wadström 1789, p. 61.
31. Wadström 1794–1795, vol. 2, p. 363.
32. Coleman 2005, p. 101.
33. David Winch, 'Classical Economics and the Case for Colonization', *Economica* 30 (1963), p. 392–393.
34. Wadström 1789, p. 47–48. Wadström returns to the same argument in *Essay on Colonization*, vol. 1, p. 62.
35. Seymour Drescher, *The Mighty Experiment: Free Labour versus Slavery in British Emancipation* (New York, 2002), p. 20.
36. Bruce Mazlish, *Civilization and its Contents* (Stanford, CA, 2004), p. 17–18.
37. cf. Norbert Elias, *The Civilizing Process*, vol. 1, *The History of Manners* (New York, 1978), p. 47; Jean Starobinski, *Blessings in Disguise; or, The morality of Evil* (Oxford, 1993), p. 3; Jorg Fisch, 'Zivilization, Kultur', in *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Vol. 7, ed. Otto Brunner, Werner Conze & Reinhart Koselleck (Stuttgart, 2004), p. 679–774.
38. Starobinski 1993, p. 3.
39. Wadström was fairly well read in Scottish Enlightenment philosophy. The list of references for the *Essay* contains Lord Kames, William Robertson, David Hume, Georg Forster and Adam Smith.
40. Ronald Meek, *Social Science and the Ignoble Savage* (Cambridge, 1976), p. 218–221.
41. Anthony Pagden, 'The Defence of Civilization in Eighteenth-Century Social Theory', *History of the Human Sciences* 1 (1988), p. 40.
42. Mazlish 2004, p. 41.
43. Baker 1970, p. 436.
44. PA, HL/PO/JO/10/7/919.
45. Thomas Clarkson, *The History of the Rise, Progress and Accomplishment of the Abolition of the African Slave Trade by the British Parliament*, vol. 1 (London, 1808), p. 489.
46. Edward Said, *Culture and Imperialism* (London, 1993), p. 28.
47. Dickson 1799, p. 867.
48. cf. Ambjörnsson 2004, p. 101, and Coleman 2005, p. 69.
49. Essentially *Observations on the Slave Trade and Essay on Colonization*.
50. cf. Stephen J. Braidwood, *Black Poor and White Philanthropists: London's Blacks and the Foundation of the Sierra Leone Settlement 1786–1791* (Liverpool, 1994), p. 9.
51. Wadström 1794–1795, vol. 1, p. 4.

52. Evidently there are some connections between Swedenborg and classical political economy when it comes to the ideas of utility and the value of labour. However, my proposed contradiction lies not in their conceptions of labour and utility, but in different notions of civilisation. cf. Emanuel Swedenborg, *Om himmelen och dess underbara ting och om helvetet* (Stockholm, 1906), p. 273–278.
53. Wadström 1794–1795, vol. 2, p. 179.
54. Wadström 1794–1795, vol. 2, p. 180.
55. Wadström 1794–1795, vol. 2, p. 245.
56. John Greville Agard Pocock, *Virtue, Commerce and History* (New York, 1985), p. 48, 118.
57. John Robertson, 'Scottish Enlightenment and the Limits of the Civic Tradition', in *Wealth and Virtue: The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*, ed. Istvan Hont & Michael Ignatieff (London, 1984), p. 138.
58. Wadström 1794–1795, vol. 2, p. 245.
59. Smith 2003, p. 987.
60. Quotes from Wadström 1794–1795, vol. 1, p. 23, 85.
61. Quotes from Wadström 1794–1795, vol. 1, p. 17–18.
62. Wadström 1794–1795, vol. 1, p. 78. Adam Smith's wording was 'The experience of all ages and nations, I believe, demonstrates that the work done by slaves, though it appears to cost only their maintenance, is in the end the dearest of any.' Smith 2003, p. 493.
63. Drescher 2002, p. 15–16, 31–33.
64. Wadström 1794–1795, vol. 1, p. 180. Wadström is here again referring to Adam Smith.
65. David Hume, 'Of Commerce', in *Writings on Economics*, ed. Eugene Rotwein (Madison, WI, 1955), p. 14.
66. Alan Macfarlane, 'David Hume and the Political Economy of Agrarian Civilization', *History of European Ideas* 27 (2001), p. 86–87.
67. Wadström 1794–1795, vol. 2, p. 256.
68. Wadström 1794–1795, vol. 1, p. 21.
69. Hume, 'Of Refinement in the Arts', in *Writings on Economics*, ed. Eugene Rotwein (Madison, WI, 1955), p. 30.
70. Wadström was probably also familiar with the debates on luxury in his native Sweden. However, these debates were considerably earlier and Wadström does not refer to them, or writers in Sweden, when he elaborates his thoughts on luxury goods. For a recent article on the Swedish debates on luxury see Leif Runefelt, 'Från yppighetens nytta till dygdens försvar – den frihetstida debatten om lyx', *Historisk tidskrift* 124 (2004), p. 203–224.
71. Christopher J. Berry, *The Idea of Luxury: A Conceptual and Historical Investigation* (Cambridge, 1994), p. 142–145.
72. Wadström 1794–1795, vol. 2, p. 244, 256.

73. Quotes from Wadström 1794–1795, vol. 2, p. 234.

74. Jakob Christensson, *Lyckoriket: studier i svensk upplysning* (Stockholm, 1996), p. 196–213.

Summary:

The Political Economy of Colonisation: Carl Bernhard Wadström's Case for Abolition and Civilisation

This article is an analysis of the Swedish abolitionist and Swedenborgian Carl Bernhard Wadström's (1746–1799) writings in the British anti-slavery debate in the years between 1788 and 1795. Previous historical scholarship has seen Wadström primarily as a Swedenborgian visionary on a quest for religious fulfilment in Africa. An alternative perspective on Wadström's writings is offered in this article by highlighting his comparatively overlooked polemical publications and Parliamentary testimonies in the British anti-slavery debate. Instead of treating Wadström's writings and colonial plans as manifestations of his Swedenborgian dreams, they are reassessed as contributions to the contemporary anti-slavery debate. The focus is on how Wadström participated and argued in this debate in order to show the ideological tenets underlying his views. Wadström is linked to the Scottish Enlightenment discourse by showing how he uses the concepts of classical political economy in his argumentation for the abolition of the Atlantic slave trade. Through this alternative reading of Wadström's writings, it is possible to gain another entry point into the complex and motley character of late eighteenth-century political thought in Northern Europe.

Keywords: anti-slavery, colonisation, Africa, political economy, eighteenth-century.

The Peace Treaty of Fredrikshamn and its Aftermath in Sweden and Finland

Petri Karonen

By the end of 2009, in both Finland and Sweden the bicentennial commemoration of the dissolution of the common realm was drawing to a close. At the same time, what was being celebrated was the birth of an autonomous Finland. These commemorations have offered a rare occasion to explicate the annexation of Finland into the Russian Empire and the issues involved in it. Rather less to the fore has been the union of Sweden and Norway, which was also a consequence of the Finnish War of 1808–1809, at least when seen in a pan-European context.¹

In what follows, I shall concentrate on analyzing the Peace Treaty of Fredrikshamn of September 1809 and its consequences. Thus I will not deal with the Finnish War as such. It is widely accepted that the war in Finland was one of the side effects of the French Revolution and the chain of European-wide unrest and revolutionary upheaval that followed in its wake. We also know that relations between Sweden and Russia were relatively good at the turn of the nineteenth century, and indeed again soon after 1809. All these factors have a bearing on the Peace Treaty of Fredrikshamn.

The war continued in Norrbotten and Västerbotten in the spring and summer of 1809, after Finland had been occupied by the Russian forces in the autumn of 1808. The Swedish defence was not made any easier by the fact that the commanders of the main Swedish forces left their units to join the heated political game that was being played out in Stockholm, the consequence of which being Gustavus IV Adolphus' deposition in March 1809. In Norrland fighting continued, albeit with little enthusiasm on either side, as far south as Nordmaling below Umeå. Sweden, exhausted by the war, sued for peace, and the negotiations commenced in mid-August in Fredrikshamn.²

I shall now discuss the peace treaty itself and its short- and long-term consequences for the societies of Finland and Sweden in the transition from war to peace. Here it is important to compare both the different parts of the realm and,

to some extent, the chronological manifestation of the consequences. First, I shall consider the main substance of the peace treaty since it has not been analyzed as a whole, despite its crucial significance for both Finland and Sweden: it defined the present border between Finland and Sweden and determined the basis for Swedish foreign policy. Moreover, it can be claimed that this peace treaty was the last in which some ‘permanent solution’ was reached for Sweden; in this respect, the Peace Treaty of Kiel, signed with Denmark in January 1814, was only temporary, for the personal union with Norway brought about by it lasted only for some one-hundred years.³

Peace Negotiations and the Peace Treaty

Negotiations for peace started in mid-August 1809 in Fredrikshamn (Finnish: Hamina) in ‘Old Finland’ (the parts of Finland ceded by Sweden to Russia in the eighteenth century). It was quite clear to all the parties involved that even a partial restoration of Finland to Sweden was out of the question, at least for the time being. The Swedes had no room to manoeuvre; rather it was a question of how much they would have to cede to Russia. The preconditions laid down by the Russians were the following:

1. Sweden was to make peace with France, Denmark and Norway.
2. Sweden was to give up its alliance with England and join the Continental Blockade.
3. Sweden was to cede Finland together with the Åland Islands and the northern areas along the Kalix River to Russia.⁴

These conditions were almost realized *in toto* in the final peace treaty. The first condition was easy enough for the Swedes to fulfil because both the Swedish government and the people yearned for peace. The second condition was significantly connected with the situation at the outset of the Russo-Swedish war: such an arrangement had not suited Gustavus IV Adolphus. However, he had been deposed and his policies jettisoned, which meant that the ‘problem of the old power’ was no longer an issue. Certainly, in Finland particularly, government officials remained in their posts since their irremovability was one of the central principles inherited from the Gustavian period that still remained in force.⁵

The third condition was awkward in many respects. Finland had been lost *de facto*, and unfortunately there was little room for discussion concerning its fate.

However, for the Swedes, the Åland Islands' falling into Russian hands posed a serious security threat, for it was considered—as an outworn saying has it—to be 'a pistol pointed at the forehead of Stockholm' or a 'dagger in the heart of Sweden'. However, there was in fact no dispute at all because the Swedes' situation was hopeless; the Russians occupied the Åland Islands, which had nevertheless belonged to 'Finland' for a long time and thus passed over to Russia along with the Province of Turku and Pori. In this situation, the Swedes had no trump cards to play.⁶

The proposal that the border between Sweden and Finland should run along the Kalix River was very difficult for the Swedes to accept. The region was very thinly populated, but the inhabitants were mostly Finnish-speakers, and both the Swedes and the Russians knew that it was rich in iron ore.⁷ In fact, this was the only Russian precondition that the Swedish negotiators were able to successfully challenge. The northern border between Sweden and Russia—and thus later also Finland—was drawn along the Torneå and Muonio rivers, and is still in place today. Hindsight would show that this was not necessarily the best possible solution, since the problems of the border region were accentuated by the new frontier.⁸

The peace treaty was signed after a month's negotiations on September 17, 1809. It was published already in the same year, which was unusual in Sweden because after lost wars the central government tended to maintain silence over such matters,⁹ but in this case it was necessary for the new authorities to make the treaty public in order to justify their actions; they had to establish and retain legitimacy after the difficult times of war. Furthermore, the treaty entailed considerable administrative changes, especially in northern Sweden, that had to be implemented swiftly, and therefore the rationale behind them had to be clear and based on the provisions of the peace treaty.¹⁰

The treaty consisted of just twenty-one articles. In addition to matters concerning the ending of hostilities, the four major areas of emphasis in the treaty's provisions for Sweden were the following:

1. The restoration of peace between Sweden and France and its allies and participation in the Continental Blockade (Articles 2 and 3)
2. Territorial losses of Sweden to Russia (esp. Articles 4 and 5)
3. The safeguarding of the status of Finns and Swedes in the new situation (esp. Articles 6, 9 and 10)
4. Safeguarding the continued functioning of economic activity (Articles 13 to 18)¹¹

The first area of emphasis mainly aimed at exhorting Sweden to conduct peace negotiations with France and Denmark-Norway. And this is what happened shortly after the Fredrikshamn Peace Treaty was signed; Sweden made peace first with Denmark in December 1809, and then with France in early January 1810. Sweden also joined the Continental Blockade, and thus in a way was 'forced' into the Napoleonic Wars. The second area was intended to institute a long-term if not permanent state of affairs (see further details in Section III).

The provisions of the third and fourth areas were to be implemented within a set period of time. These provisions were intended to secure both the rights of the subjects in a period of transition, and to ensure that 'the old order' should not continue forever. Quite soon after the treaty was signed, all the parties to it—the Swedes, the Finns and the Russians—wanted to end mutual trade preferences in particular. However, such relations were not broken off completely at any stage. For instance, Finns continued to study in Swedish higher engineering colleges, and quite a few economic experts and all sorts of entrepreneurs came to Finland from Sweden, especially from the 1840s onwards.¹²

Territorial Losses to Russia

Sweden's main loss to Russia was Finland. Over the ensuing centuries, there has been much discussion about how 'Finland' should be defined and its value appraised, but the fact remains that the 'eastern' part of Sweden had definitely enjoyed a special status within the realm. One can still come across interpretations according to which Sweden ceded 'only some eastern provinces' to Russia in Fredrikshamn. This reading is limited in that it is based on just one article (the fourth) of the treaty, and does not take into account the whole document or the realities of the time. It is true that 'Finland' is not mentioned as a concept in this one article in which the territories to be ceded are strictly defined, but the article represents only about five percent of the contents of the treaty. On the other hand, 'Finland' as a concept appears in different forms in five articles, that is, in almost one in four.¹³ The above-mentioned fourth article stipulated that Sweden should cede the following territories to Russia: the Provinces of Turku (Åbo) and Pori (Björneborg), Kymenkartano (Kymmenegård), Uusimaa (Nyland) and Häme (Tavastland), Savo (Savolax) and Karjala (Karelen), Vaasa (Vasa), and Oulu (Uleåborg). Also 'the region belonging to the territory of Västerbotten up to the Torneå River' was to be incorporated into the Russian Empire. Thus the area to be ceded consisted of six provinces and the region between the Torneå and

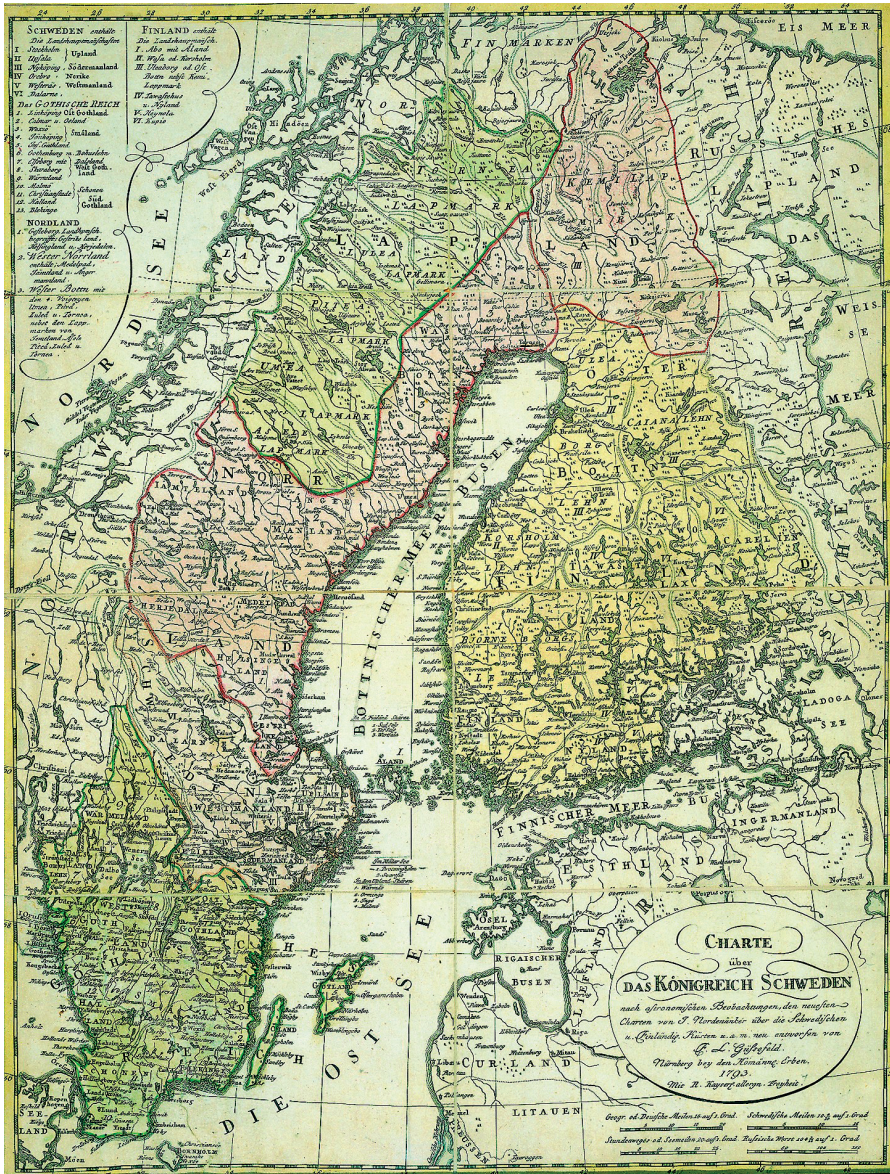
Muonio rivers: see the following map (printed in 1793) representing the Kingdom of Sweden before 1809. The original 'Swedish Finland' is shown in yellow.

The designation 'provinces' (*höfdingadömen*) was used for these territories as being the easiest, clearest and most accurate term. The problematic region was that of Västerbotten: the Swedish negotiators in Fredrikshamn stated that the regions west and north of the Kemi River were part of 'Sweden'—and therefore the Russians should limit their demands to Finland proper. One of the representatives of Sweden in the peace negotiations in Fredrikshamn was Colonel Anders Fredrik Skjöldebrand, who was also an expert in the affairs of Lapland. He answered the demands of the principal Russian negotiator, Foreign Minister Nikolai Petrovich Rumyantsev, as follows: 'You must understand that it behoves the honour of the Emperor not to demand a part of Sweden. It is enough that you have taken Finland.'¹⁴ Because parts of Västerbotten and Kemi Lapland were also to be joined to the Grand Duchy of Finland, the new border had to be defined as clearly as possible. In actual fact, it was not a case of Sweden ceding only some of its provinces, as is clearly apparent in the Swedish debates during and immediately after the war.

Thus Sweden lost one half of the realm in the Peace Treaty of Fredrikshamn, half the main territories of which had belonged to it for over six-hundred years. The fact that the matter was settled in the end without too much room for misunderstanding made it easier for the defeated Swedes, but for the recipient, Russia, it was all a matter of mere rhetoric. As we know, Russia compromised by guaranteeing exceptional privileges for Finland, a policy that for its part is indicative of the latter country's real significance.

Safeguarding the Status of Finns and Swedes and the Continuity of Economic Activity

The treaty safeguarded the status of Finns in Sweden and that of Swedes in Finland—after the treaty these distinctions became possible with the separation of the two halves of the Swedish realm. The treaty laid down that the exchange of prisoners of war should take place quickly, and that those persons who wished to return to their 'home country' could do so freely within three years of the ratification of the treaty. The essential point for Finland and the Finns was briefly mentioned in the sixth article, which stated that His Imperial Majesty the Tsar had already guaranteed 'the religion, rights of property and privileges' of his Finnish subjects, and that these matters did not need to be addressed in the treaty. Behind

Map 1. The Kingdom of Sweden, 1793. Source: Franz Ludwig Gussfeldt, *Charte über das Königreich Schweden* (Nürnberg, 1793). Photo: The Department of History and Ethnology, University of Jyväskylä, Eero and Erkki Fredrikson Map Collection.

all this was the fact that Tsar Alexander I, at the Diet of Porvoo (*Borgå landtdag*) half a year before the signing of the treaty, had already guaranteed the privileges of the Finnish estates together with other rights, 'constitutional laws' and religious freedom. The Swedes insisted that these should also be mentioned in the peace treaty, but the Russians refused to repeat the Emperor's promises.¹⁵

The treaty made careful provisions for the protection of private property, which was of crucial importance for both Sweden and Russia, especially with regard to the legitimacy of the administration, the pacification of society and the safeguarding of the infrastructure in both countries. These matters concerned the members of all four estates, but the Nobles and the Burghers in particular.

The continued functioning of the economy on both sides of the Gulf of Bothnia was secured by issuing very general but at the same time comprehensive regulations on how 'Finns' could continue to import ore from Sweden to supply the needs of their iron industry, and 'in general all other products of the Swedish realm'. The Swedes in turn had the right to conduct trade with the Finns in cattle, fish, grain, fine linen, tar, timber, and 'in general in all other products of the Grand Duchy'. In other words, at first everything was maintained just as it had been, until October 1811. The stipulated time period for the continuation of trade was eventually prolonged until 1817, although the trade preferences of both parties were progressively cut down. From 1818 onwards, Swedish customs policy grew considerably more stringent, the formerly important exportation of Finnish grain to Sweden, for instance, almost ceasing altogether. The Swedish Diet repeatedly discussed the special status of Finland in Swedish trade after the late 1810s, and the special arrangement between the countries was ended in the early 1840s. At the same time, another important reform not directly connected with this was implemented; the use of Swedish currency in Finland came to an end with the redemption of Swedish money in 1840. Only in northern Finland and in the regions ceded from Västerbotten to Finland was Swedish currency still valid.¹⁶

The Consequences of the Peace Treaty in Sweden and Finland

The signing of a peace treaty is naturally an important step when societies return to peace after a time of war. However, the restoration of peace cannot be dealt with only as a chronological series of events, nor can it be regarded as a clear-cut process. This is evidenced by the period after 1809 in Sweden and Finland, although the problems in their societies were in some respects quite different.

An apt concept to describe this peace restoration process is ‘the crisis of peace’, and all the Nordic countries experienced such a crisis around 1809. The concept describes the overall situation surrounding a society’s return from a state of war to one of peace. It is not possible in this text to analyze its full ramifications, and I shall deal with it on the general level of state power. In normative terms, one can discern numerous common problems caused by the resumption of peace, problems which present grave challenges to the ability of the state and society to function properly, and which indeed represent downright threats to them. The most important general problems caused by the post-war resumption of peace can be described in the following manner.¹⁷ Firstly, it involves the pacification of society: this includes measures for strengthening or re-instating the legitimacy of the government, the general demobilization of troops, the punishment of those who are to blame for the war—especially if it has been lost — and so on. Secondly, it is necessary to minimize the psychological trauma caused by war: this involves healing the mental state of the nation through the commemoration of the war in various ways.

In the ‘new Sweden’ around 1809, the most important of these problems, beyond the heavy losses experienced by the country, included the difficult question of the next ruler, issues relating to the legitimacy of the government, economic difficulties, internal unrest and the challenges the situation presented for the making of foreign policy.

In Finland, the problems were of a different kind. Finland had been extensively and effectively pacified by time of the Diet of Porvoo in the spring of 1809. The Finnish forces had been disbanded, which quickly defused any potential political crisis relating to the military situation. Furthermore, since Finland was granted an autonomous position within the Russian Empire only with regard to internal affairs, it was unaffected by any foreign policy problems. In terms of its customs and constitutional law, Finland continued to live according to the models of the Gustavian period. The central administration was created on the top of the old Swedish local and provincial administration. The Emperor had pledged to maintain the Lutheran faith in Finland, the existing rights and laws and the privileges of the estates, and relying on these undertakings the Finns proceeded to steer their way into the future.¹⁸

In Sweden, the main problem was how to re-establish the legitimacy of the government. As mentioned above, Gustavus IV Adolphus was deposed in March 1809, and thereafter the new rulers missed no occasion to emphasize his responsibility for the disastrous outcome of the war. These allegations were for a long time echoed not only by the king’s enemies, but also by other contemporaries in Sweden and Finland, as well as by historians. Consequently, the deposed king was

condemned as a kind of ‘war criminal’, and this was used to legitimate the changes that were implemented.¹⁹

Among the immediate consequences of the war were the changes made in the politics of different parts of the old realm after 1809. The Peace Treaty of Fredrikshamn sealed the fact that there were two different systems of government on the western and eastern sides of the Gulf of Bothnia. At the Diet of 1809 in Stockholm, a new Instrument of Government was enacted, repealing the constitutional laws of the Gustavian period. By contrast, although the Gustavian constitutional laws were not directly adopted at the Diet of Porvoo in Finland, which was held about the same time, in practice the new autonomous Grand Duchy willingly maintained and adhered to them to the letter.

To overstate the case slightly, the Diet of Stockholm in 1809 forcefully argued in favour of *change*, whereas in Porvoo the authorities fought tooth and nail to maintain the *old Gustavian order*. In Sweden, the new authorities used the political concepts of the monarchs of the Gustavian era, but gave them new meanings intended to legitimate the ‘new order’ and the power-seeking ambitions of its representatives. Especially interesting are the discourses employed during the enacting of the new Instrument of Government at the Diet held in the spring and early summer of 1809: the term ‘subject’ (*undersåtare*) was scarcely used, its place being taken by ‘citizen’ (*medborgare*) in roughly the same sense as it is understood today. The difference from the debates in Porvoo is considerable; there the authorities strictly refrained from using the word ‘citizen’ in its present sense. The discourse of ‘subject’ and other equivalent terms continued to be employed for a long time during the era of the Grand Duchy. The comparison with contemporary discussions held in Sweden, in what was in principle an equivalent forum of state legislation, reveals an interesting contrast in the approaches of the two countries to the same crisis.²⁰

The reformulation of key political concepts—or, correspondingly, keeping them exactly the same—was connected in general to the problem of legitimacy faced by the state and its ruler around 1809. The problem was much more serious on the Swedish side, since a coup carried out by the country’s own forces was something quite different from occupation by an alien army, as was the case in Finland. In Sweden, the coup in March 1809 had been a completely bloodless one. However, a coup is always a sensitive issue, irrespective of how ‘just’ or ‘right’ its causes may be. This explains the rather different tactics employed at the same time by the like-minded leaders of the ‘new Sweden’ and the ‘new Finland’ in order to re-establish and maintain the legitimacy of their respective state administrations. In Sweden, the leaders argued for *change*, while in Finland they sought to preserve *the old system*.²¹

The Peace Treaty of Fredrikshamn was the bottom-line for Sweden. In Finland, the situation was easier, for it seems that there were far fewer concrete problems there. One point of comparison is the treatment of the old power elites in the 'new Sweden' and the 'new Finland'. In Finland, the so-called Gustavian group—members of the elite gathered around Gustavus III—constituted the operative leadership of the country during the process of building the new state. In Sweden, the Gustavians were determinedly removed or otherwise deprived of power. This juncture is referred to in Sweden as the conflict between the old Gustavians and 'the men of 1809'.²²

The extent and gravity of the problems in Sweden are well illustrated by the fate of the man who was the second in rank after the king himself, Marshal of the Realm Axel von Fersen the Younger. He was killed in the streets of Stockholm about a year after the institution of the new form of government. Fersen's fate, together with the reactions of the soldiers who quite calmly watched him being killed, shows in its own way how the pacification of society took place. In Stockholm, it had long been customary to put down all sorts of unrest peacefully and without the use of the military. Thus what happened in the summer of 1810 in the capital was no exception to this convention. Naturally, this state of affairs was no consolation to the deceased marshal. At the same time, the lynching can be seen as the punishment of a 'war criminal' or 'war perpetrator', in much the same way Gustavus IV Adolphus was regarded as the culprit of the dissolution of the Swedish realm.²³ In Finland, conversely, the men who had been accused of cowardice for abandoning the fortresses of Sveaborg and Svartholm during the war were extremely unpopular after 1809, but they were not physically threatened. Nevertheless, the loss of honour of these officers and nobles meant that, in terms of social standing, they were to all extents and purposes dead.

After the restoration of peace, Sweden was restless for a long time. The Diet of 1810, for instance, was removed from Stockholm to Örebro in central Sweden. The following year, the peasants of Scania rebelled in protest against enlistment, but the uprising was ruthlessly put down.²⁴ In Finland, huge efforts were required in order to establish and develop a new administration. In this respect, the infrastructure was built on far less stable ground than in Sweden, albeit on quite a different level from that of 'under-governed' Russia. Certainly there were problems during the period of transition in Finland, too, not least of which was the integration of 'Old Finland' into the 'new Finland' soon after the peace treaty. The point here, as Max Engman has emphasized, is that territories which Russia had previously taken from 'Swedish Finland' were now restored to Finland, not the other way round.²⁵

The loss of Finland caused a crisis in Sweden. Immediately after the war, revanchism flared up, and there was a strong desire to get Finland back. These illusions evaporated, however, very soon after Napoleon's former marshal, Jean-Baptiste Bernadotte, was elected heir to the throne of Sweden in August 1810. When Bernadotte took power as crown prince, Sweden began to make approaches to Russia, and Finland, which according to the shrewd analysis of the crown prince was very difficult to defend, was removed from the strategic calculations of Sweden. In fact, Finland almost disappeared from public debate. Moreover, academics—professors of history in the forefront—aimed at erasing the eastern side of the Gulf of Bothnia from Swedish history and replacing it with Norway when Sweden and Norway formed a personal union in 1814.²⁶

In any case, both Sweden and Finland survived with relatively little damage; indeed, they emerged extremely well from a war which had ended in crushing defeat. This claim can be concretised by using Finland as an example: one can ask how many readers know of a region, country or state which suffered a crushing defeat in war, the forces of which surrendered, which was separated from its old mother state, which was occupied and subdued under foreign rule, but in which a functioning central administration was built almost from nothing by the nation's own hands within a couple of years, and which proved able to administer almost all of its own affairs? In pondering the answer, one should remember that the role of the Russian army is noteworthy because—unlike many other invaders and occupiers in later wars—it did not have to commit large forces to pacifying the country. It also showed the Russians' pragmatic attitude to organizing the administration in Finland because there the Russian state conglomeration was spared the kind of problems which haunted it in various other parts of the empire.²⁷

The most significant outcome of the Peace Treaty of Fredrikshamn was that it brought peace to the Nordic region. Sweden has enjoyed peace for almost two-hundred years. In Finland, a state of peace prevailed after 1809 almost without interruption for over one-hundred years, and again more recently over the last sixty years. Thus the long-term effects of the peace treaty have been significant.

Notes

1. See for instance Max Engman, *Pitkät jäähyväiset: Suomi Ruotsin ja Venäjän välissä vuoden 1809 jälkeen* (Juva, 2009), also in Swedish: *Ett långt farväl: Finland mellan Sverige och Ryssland efter 1809* (Stockholm, 2009).

2. Previous research on the Russo-Swedish War of 1808–1809 includes Martin Hårdstedt, *Finska kriget* (Stockholm, 2006), also in Finnish: *Suomen sota 1808–1809* (Juva, 2007); Jussi T. Lappalainen, Lars Ericson Wolke & Ali Pylkkänen, *Sota Suomesta: Suomen sota 1808–1809* (Hämeenlinna, 2007); Jussi T. Lappalainen, Lars Ericson Wolke & Ali Pylkkänen, *Suomen sodan historia* (Hämeenlinna, 2008). See also Nils Erik Villstrand, *Riksdelen: stormakt och riksprängning 1560–1812*. *Finlands svenska historia 2* (Jyväskylä, 2009), p. 265–278.
3. The classic accounts of the Peace Treaty of Fredrikshamn are Erik Hamnström, *Freden i Fredrikshamn* (Uppsala, 1902); Sam Clason, *Gustaf IV Adolf och den europeiska krisen under Napoleon* (Stockholm, 1913); Anders Grade, *Sverige och Tilsit-alliansen (1807–1810)* (Lund, 1913); Sten Carlsson has summarized the previous research and combined it with his own research on Gustavus IV Adolphus: (see his ‘1792–1810’, *Den svenska utrikespolitikens historia. III: 1* (Stockholm, 1954). The Russian point of view is analysed by Jyrki Paaskoski, ‘Venäjän keisarikunta ja Suomen suuriruhtinaskunnan synty 1808–1820’, in *Venäjän keisarikunta ja Suomen suuriruhtinaskunnan synty 1808–1820: Det ryska kejsardömet och tillkomsten av storfurstendömet i Finland 1808–1820* (s. l., s. a. [2008]), p. 42–46 (texts also in Swedish and Russian). Matti Klinge writes in a wider international context: see for instance his *Napoleonin varjo: Euroopan ja Suomen murros 1795–1815* (Keuruu, 2009), also in Swedish: *Napoleons skugga: baler, bataljer och Finlands tillkomst* (Helsingfors, 2009). See also Engman 2009, p. 66–67, 76–77, 142–143, and Jan Samuelson, *Eliter, riket och riksdelningen: sociala nätverk och geografiska mobilitet mellan Sverige och Finland 1720–1820*, SLS 705 (Helsingfors, 2008); Villstrand 2009, p. 297–301.
4. Hamnström 1902, p. 83–84, 87, 91; Clason 1913, p. 167–168, 171, 188, 198–224; Hårdstedt 2006, p. 374; Kari Tarkiainen, ‘Luonnollisten rajojen oppi ja David Alopauksen osuus Suomen suuriruhtinaskunnan rajojen synnyssä’, in *Historiallinen Aikakauskirja* 2009: 4, p. 285.
5. See for instance Mikael Alm, ‘Dynasty in the Making: A New King and His “Old” Men in Royal Ceremonies 1810–1844’, in *Scripts of Kingship: Essays on Bernadotte and Dynastic Formation in an Age of Revolution*, eds. Mikael Alm & Britt-Inger Johansson (Uppsala, 2008), p. 27–29.
6. Engman 2009, p. 80; Tarkiainen 2009, p. 292.
7. These ore deposits have been known at least since the 1770s, when a prominent Swedish geographer Eric Tuneld wrote about them in his *Geographie öfver konungariket Sverige samt därunder hörande länder I–III*, 7th ed. (Stockholm, 1793–1795), p. 228–229 (On line: http://rarapdf.ub.umu.se/pdf_books/900571_3.pdf, 28.12.2009); Hamnström 1902, p. 94; Tarkiainen 2009, p. 388–391.
8. On the various problems along the new frontier between Sweden and Russia, see for instance Eric Anthoni, ‘De västerbottniska områdenas förening med Finland’, in *Historisk Tidskrift för Finland* 1922; Engman 2009, p. 112. See also Maria Lähteenmäki, *The Peoples of Lapland: Boundary, Demarcations and Interaction in the North Calotte from 1808 to 1889* (Helsinki, 2006). On the short- and long-term effects of the Peace of Fredrikshamn in the North Calotte region see also the collection of articles *Fredens konsekvenser: sambällsförändringar i norr*

efter 1809, eds. Lars Elenius, Patrik Lantto & Matti Enbuske (Luleå, 2009), in particular the articles of Ritva Kylli, '1809 års gräns och dess inverkan på samerna', p. 153–160, and Martin Hårdstedt, 'De militärpolitiska konsekvenserna av freden 1809', p. 208–209; Tarkiainen 2009, p. 393–394.

9. Cf. the situation after the Great Northern War, on which see Petri Karonen, 'The Council of the Realm and the Quest for Peace in Sweden, 1718–1721', in *Hopes and Fears for the Future in Early Modern Sweden, 1500–1800*, ed. Petri Karonen (Tampere, 2009), p. 286–287.

10. See for instance Clason 1913, p. 209–210.

11. Fredrikshamn Peace Treaty, September 17, 1809. On line: <http://libris.kb.se/bib/11314550> (28.12.2009).

12. For examples of the economic relations between the Finns and the Swedes after 1809, see for instance Paavo Korpisaari, *Suomen ulkomaankaupasta vuosina 1812–25: Kauppahistoriallinen tutkimus* (Kotka, 1911); Kauko E. Joustela, *Suomen Venäjän-kauppa autonomian ajan alkupuoliskolla vv. 1809–1865*, *Historiallisia Tutkimuksia LXII* (Lahti, 1963), p. 32–33, 48–50, 72–75; Engman 2009, p. 149–150; Jouni Yrjänä, *Metsäpirulainen: Liikemies Erik Johan Längman (1799–1863) talousjärjestelmän murroksessa* (Helsinki, 2009). On line: (<https://oa.doria.fi/bitstream/handle/10024/46800/metsapir.pdf?sequence=1>).

13. There is lot of literature dealing with the status and place of Finland during the period from the fifteenth to the early nineteenth centuries. See for instance Petri Karonen, *Pohjoisen suurvalta: Ruotsi ja Suomi 1521–1809* (Juva, 2008); Petri Karonen, 'De finska borgarna och begreppet "Finland": om borgarståndet och dess krav på ständertidens riksdagar', in *Maktens mosaik: enhet, särart och självbild i det svenska riket*, eds. Max Engman & Nils Erik Villstrand (Helsingfors & Stockholm, 2008), p. 265–283, 464–472, and the literature mentioned therein. An interesting early analysis is Carl von Bonsdorff's 'Finlands inträde i ryska riket', in *Finsk tidskrift* 1922, p. 329–335. Cf. for instance Kari Tarkiainen, 'Hjärtat eller magen? Reaktionen efter riksdelningen', in *Stormvindar: en bok om ödesåret 1809*, ed. Ingvar von Malmborg, Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven 2009 (Växjö, 2009), p. 253–254; Klinge 2009, p. 205, 289, 290; Engman 2009, p. 20–22, 24–25, 162–163; Villstrand 2009, p. 299; Torkel Jansson, *Rikssprängningen som kom av sig: finsk-svenska gemenskaper efter 1809* (Malmö, 2009), p. 59, 337.

14. '[B]ör Ni förstå, att det gäller kejsarens ära att ej fordra en bit af Sverige. Det är nog, att Ni har tagit Finland', Hamnström 1902, p. 104; Tarkiainen 2009, p. 393.

15. Joh. Rich. Danielson, *Suomen yhdistäminen Venäjän valtakuntaan. K. Ordinin "Suomen valloitus" nimisen teoksen johdosta* (Porvoo, 1890), p. 177–179 (also in Swedish, Russian and French); Hamnström 1902, p. 104–105. On the ceremonies in Porvoo, see Henrika Tandefelt, *Borgå 1809: ceremoni och fest* (Tavastehus, 2009), also in Finnish: *Porvoo 1809: jublamenoja ja tanssiaisia* (Helsinki, 2009). The Russian pacification policy in Finland has been analysed frequently during the last few decades; see especially Aimo Halila, 'Porvoon valtiopäivät ja autonomian alkuaika', in *Suomen kansanedustuslaitoksen historia*, part 1 (Hel-

sinki, 1962); Osmo Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917* (Porvoo, 2004); Päiviö Tommila, *Suomen autonomian synty 1808–1819* (Helsinki, 2008), also in Swedish: *Det autonoma Finlands födelse 1808–1819* (Helsingfors, 2009); Lars Gabriel von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen i Finland, 1808–09* (Helsingfors, 1929); Nils Erik Villstrand, 'Från konungens undersåtar till kejsarens: Den ryska tro- och huldhetseden i Vasa län år 1808', in *Krig kring Kvarken: Finska kriget 1808–09 och slaget vid Oravais i ny belysning*, eds. Martin Hårdstedt & Göran Backman (Oravais, 1999); Nils Erik Villstrand, *Landet annorlunda: uppsatser om Österbottens historia* (Vasa, 2002); Villstrand 2009, p. 278–297. See also Petri Karonen, 'Introduction: Sweden, Russia and Finland 1808–1809', in *Monetary boundaries in Transition: A North European Economic History and the Finnish War 1808–1809*, eds. Cecilia von Heijne & Tuukka Talvio (Huskvarna, 2010), p. 9–19.

16. J. R. Danielson-Kalmari, *Suomen valtio- ja yhteiskuntaelämää 18:nnellä ja 19:nnellä vuosisadalla. Aleksanteri I:n aika. Ensimmäinen osa* (Porvoo, 1920), p. 89; Joustela 1963, p. 48, 61, 75; Antti Kuusterä, 'Valtio, talous ja valtionalous', in *Talous, valta, valtio: Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta*, ed. Pertti Haapala (Helsinki, 1990), p. 63–64, 67, 69, 72–73; Timo Myllyntaus, 'Suomen talouspolitiikka ja valtionalous 1809–1860', in *Suomen taloushistoria 1: Agraarinen Suomi*, eds. Eino Jutikkala, Yrjö Kaukiainen & Sven-Erik Åström (Helsinki, 1980), p. 340–341, 347–348.

17. Cf. Petri Karonen, 'Coping with Peace after a Debacle: the Crisis of the Transition to Peace in Sweden after the Great Northern War (1700–1721)', in *Scandinavian Journal of History* 2008: 3, p. 204–205, 208–217. For a general discussion of the problematics of returning to peace analogically considered in the light of the twentieth-century situation, see *Kun sota on obi: sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla*, Historiallinen Arkisto 124, eds. Petri Karonen & Kerttu Tarjamo (Helsinki, 2006) (Summary in English: When the war is over. Management of the aftermath of wars and models of solving post war challenges in the 20th century).

18. On the use of Swedish law in Finland after 1809, see for instance Jansson, *Rikssprängningen som kom av sig* (Malmö, 2009), chapter I, p. 330, 332.

19. On Gustavus IV Adolphus as a 'war perpetrator', see for instance Anders Sundin, 'Historia som politiskt vapen – att skapa ett nytt minne', in *Stormvindar*, p. 28–29; Carl Michael Raab, 'Det lossade samfundsbandet: Gustav IV Adolfs tid som fånge på Grips-holm', in *Stormvindar*, p. 70. See also Åke Sandström, 'Sverige 1809–1864', in *Det nya Norden efter Napoleon*, eds. Max Engman & Åke Sandström (Stockholm, 2004), p. 122. A historiographical overview of the problematics is given by Åke Sandström in 'Sveriges 1809: föreställningar om finska kriget under 200 år', in *Fänrikens marknadsminne: Finska kriget 1808–1809 och dess följder i eftervärldens ögon*, ed. Max Engman (Jyväskylä, 2009), p. 28–29, 45–46, 49, 52–54, 95.

20. On discussions of the 'subject–citizen' discourse, see for instance Charlotta Wolff, *Noble conceptions of politics in eighteenth-century Sweden (ca 1740–1790)* (Helsinki, 2008), chapter 3; Anders Sundin, *1809: statskuppen och regeringsformens tillkomst som tolkningsprocess* (Upp-

sala, 2006); Karonen 2008, p. 434–436; Pasi Ihalainen & Anders Sundin, 'The Swedish Riksdag and the Modernisation of Political Discourse, 1769–1818' (manuscript, forthcoming in 2011).

21. Karonen 2008, p. 435–436; Mats Berglund, *Massans röst: upplopp och gatubråk i Stockholm 1719–1848* (Stockholm, 2009), p. 252; Mats Hemström, *Marschen mot makten: västra arméns revolt och väg till Stockholm 1809* (Stockholm, 2005).

22. However, Mikael Alm has shown that many members of the Gustavian elite were also in power during the reign of King Charles XIV John. See Alm 2008, p. 31–36, 47.

23. Mats Berglund, 'Varför måste Fersen dö? Om mordet på Axel von Fersen den 20 juni 1810', in *Stormvindar*; Sundin 2006; Sundin 2009; Berglund 2009, p. 257–310.

24. Peter Ullgren, 'Så måste vi alla stupa utan nytta: bondemassakern i Klågerup 1811', in *Stormvindar*, p. 100, 102.

25. E. Nevanlinna, 'Suomen ja Venäjän välinen sotilaskorvauskysymys sata vuotta sitten: Historiallinen esitys erään venäläisen väitteen johdosta I–II', in *Aika* 1910, p. 721–733, 802–17; Raimo Savolainen (ed.), *Suomen keskusballinnon historia 1809–1996* (Helsinki, 1996); Paaskoski 2008; Engman 2009, p. 114–115; Tarkiainen 2009, p. 397–400.

26. Sandström 2004, p. 127, 131–132, Henrik Edgren, 'Nationell katastrof, glömska eller ointresse? Finland i Sverige efter rikssprängningen', in *Stormvindar*, p. 303, 307, 310; Villstrand 2009, p. 317–320.

27. On this see Petri Karonen, 'Vad vet vi i dag om året 1809?', in *Tidskriften Skärgård* 3/2007 (See also http://www.1809info.net/pdfs/pdf_20_1; http://www.1809info.net/pdfs/pdf_20_2) (28.12.2009).

Summary:

The Peace Treaty of Fredrikshamn and its Aftermath in Sweden and Finland

This article analyses the Peace Treaty of Fredrikshamn (Hamina in Finnish) and its consequences in Sweden and Finland. The Russians set strict preconditions for the commencement of peace negotiations with the Swedes in the summer of 1809. These conditions were realized almost *in toto* in the final peace treaty, which consisted of just twenty-one articles. In addition to regulations directly related to the ending of hostilities, the main provisions of the agreement entailed huge territorial losses for Sweden, strictly defining the regions it was to cede to Russia, the most important of which was Finland. Sweden was also enjoined to give up its alliance with Britain and to join the Continental Blockade. Furthermore, the peace treaty laid down provisions for securing the position of both Finns and Swedes as subjects in the new situation, defined measures to ensure the continued functioning of the economy, and stipulated strict provi-

sions for the protection of private property. The latter were very significant, especially with regard to the legitimacy of the administration, the pacification of society, and the safeguarding of the infrastructures in both Finland and Sweden. The post-war resumption of peace was not easy for either the Finns or the Swedes. However, the problems caused by the peace treaty were very different on the two sides of the Gulf of Bothnia. The problems in Finland were easier to solve because they were more concrete. The Grand Duchy of Finland, which was born out of the treaty, was permitted to maintain the existing Swedish legislative, social and local administrative framework, and a new central governmental machinery was created on top of it. In Sweden, the most important problems attending the return to peace (which could also be described as a 'crisis of peace') included the difficult question of the succession along with serious internal and economic issues. However, the most serious worry concerned the re-establishment and maintenance of the legitimacy of the government in the new situation.

Keywords: post-war society, Sweden, Russia, Finland, Aftermath of the Finnish War, Peace Treaty of Fredrikshamn.

Janicke Andersson, *Konsten att leva länge: föreställningar om livets förlängning i handböcker 1700–1930* (Stockholm: Carlssons, 2007). 282 s.

Boken har onekligen en lockande titel och borde sälja bra åtminstone hos en äldre publik. Den är ursprungligen en avhandling ventilerad i Linköping 2006 i Tema äldre och åldrande, och är upplagd i en prolog och två delar. Prologen anger frågor, diskuterar verktyg, resonerar om material och ger en vetenskapshistorisk bakgrund. Den första delen heter "Legender som förmedlar" och tar upp olika traditioner, syndaflokslegender, hyperborélegender och legender om ungdomens källa. Uppdelningen följer ett värdefullt arbete från 1966 av Gerald J. Gruman som kartlade detta idékomplex fram till år 1800. Den andra delen, "Råd för livet", går i ett par kapitel igenom de olika råd som givits för att uppnå hög ålder: skötsamhet, naturlighet, att vara aktiv och så vidare. Någon egentlig summering ingår inte och ges inte heller inte i denna anmälan, som nöjer sig med aspekter som rör 1700-talet.

Utän tvekan har Andersson hittat ett intresseväckande tema, som för första gången prövas på svenska och på ett svenskt material. Det ligger i gränslandet mellan medicin och livsstil och har en hög grad av aktualitet. Ämnet lånar sig både till allvar och en smula komik eftersom det gärna innehåller ett antal överbud, men också eftersom det är ett odiskutabelt faktum att mänskligheten faktiskt lyckats förlänga sin livslängd. Visserligen utan att bli så mycket nöjdare.

I enlighet med undertiteln är det bara handböcker som tas upp. Sammanlagt cirka 40 har identifierats från perioden 1700–1930 varav ett femtontal hör till 1700-talet, litet runt uppfattat. Viktigast är det arbete som

gett avhandlingen dess titel, den tyske läkaren Christoph Wilhelm Hufelands *Konsten att lefva länge*, utgivet precis vid sekelskiftet 1800. Ett arbete som dock saknas, om det är glömt eller faller utanför må vara osagt, är Christian Ernst Endters *Om orsakerna til menniskiones korta och långa lifstid* (Göteborg, 1750). Avgränsningen till handböcker betyder att offentliga påbud, läkarhandledningar, temat i skönlitteratur, eller åldrandet som generellt tema inte tas upp – detta av arbetsbesparande skäl. Det betyder också att handskrivet material utgår – om sådant finns; Danmark har uppenbarligen rika skatter härvidlag. Undersökningen begränsar sig alltså till svenskt material vilket i flertalet fall ändå innebär översättningar. Konkret betyder det att den medicinska utbildningen inte tas upp, inte heller den medicinska genre som prolongeviteten ingår i, alltså dietetiken. Det kan man sakna, liksom en tydligare plats för religiös litteratur. Allt detta kan på nytt försvaras med arbetstekniska skäl, men det begränsar trots allt bilden. Det finns onekligen andra vägar in i ämnet. Författarinnan hänvisar till exempel till Birgitta Odéns arbeten. Senare har också Pär Alexandersson disputerat i litteraturvetenskap på en mäktig avhandling, *Konsten att avstå: framställningar av åldrande och visdom i västeuropeisk litteratur från Cicero till Fredrika Bremer* (Uppsala, 2009), som ger plats för svenskt 1700-tal i form av till exempel Bellman och Leopold.

Kort om teknikaliteter: Titlarna återges ibland i förkortad form vilket skapar risker. De båda första orden i titeln på Johann Heinrich Cohausens arbete är sålunda *Hermippus redivivus* (1744) och an knyter till den grekiske författaren Hermippus, som ska ha blivit 115 år, ett inslag som naturligtvis appellerade till den tidens publik. Det medges att de långa

titlarna på äldre litteratur är besvärliga men de utgör en sorts kombinerad reklamtext och varudeklaration. Över huvud taget finns anledning att vara mer observant på det klassiska arvet och dess dåvarande betydelse (och nuvarande ringaktning). Framställningen är diskursanalytisk vilket gör kronologin ganska osynlig, men som har fördelen av vissa linjer framträder, som vilka långlivade som ofta återkommer (till exempel den berömda Thomas Parre som dog 152 år gammal 1635), vilka regler och dygder som premierats med livskraft, samt föryngringsrecept och Hufelands makrobiotik. Här finns alltså efterföljansvärda exempel, men också diskussionen om vilka samhällsgrupper som lever sunt och till samhällets bästa. Är det bonden eller studenten, måntro? Allt detta är intressant, samtidigt kan det vara svårt att få en klar bild av de enskilda verken, till exempel försvinner Hufelands viktiga arbete bland allt det övriga. I fråga om att använda begrepp kan en rubrik som "syndaflodslegender", Grumans "antediluvial legends" kännas fel. Det handlar ju om dem som uppnådde sin höga ålder genom att ha levat *före* syndafloden.

Språkligt är boken mindre lyckad. Här behövs inte lång exemplifiering, men ord förekommer helt enkelt felanvända: "För att ringa in prolongevitet som område formuleras förty [?] kriterier" (s. 55); "sentensen [sensmoralen?] av denna historia" (s. 93). Ett längre citat: "redan 1689 hade det i kyrkolagen införts ett förbud till [mot] äktenskap för de drabbade av smittsamma sjukdomar som exempel; spetälska och fallandesot, eller den som var vetlös eller hade vederstyggliga och stora fel och lyten. Steriliseringslagarna var ett radikalt försök att försöka bli av med dessa skrämmande sjukdomar och handikapp." (s. 177) Här hoppar framställningen inom samma mening från 1689 till steriliseringslagarna av 1934 och 1941 utan att det anges; tolkningen är dessutom tveksam. Någon borde alltså ha språkgranskat boken.

Ett generellt problem för akademikern av i dag är ambitionen att skriva trevligt. För att lyfta den akademiska prosan används ofta kneppet att så ofta som möjligt smyga in ett "jag". Sant är att forskningen är subjektiv, att den är en process där författaren tvingas ändra sig, men det kan bli för mycket. Mer gnäll från en äldre läsare som inte alltid vill föryngras: Varför låta historien bestå av obligatoriska årtal inom parentes när Rousseau eller vem det nu var levde? Är det för att ge sken av exakthet, i stället för att djupare förankra frågorna i historien? Varför har man här (liksom snart i hela den akademiska avhandlingsgenren) slopat den goda gamla vanan att ha register? Den detaljen förlänger livslängden på en bok med många år.

Gunnar Broberg

Ann-Sofie Arvidsson, *Makten och döden: stat och kyrka möter svenska efterlevande under ett långt 1700-tal* (Göteborg: Makadam, 2007). 360 s.

I en akademisk avhandling i historia, framlagd vid Stockholm universitet år 2007, har Ann-Sofie Arvidsson undersökt den mångfald av regler och förordningar som stat och kyrka i egenskap av världslig respektive andlig överhet utarbetade om i princip allt vad gällde att hantera dödsfall under tidigmodern tid. Vad var det stat respektive kyrka försökte göra i samband med dödsfall? Vad syftade normerna till?

Undersökningen omfattar "ett långt 1700-tal" eller mera exakt perioden 1686–1823. Begynnelseåret 1686 motiveras med att då fick Sverige en kyrkolag som innefattade begravningsriternas utformning. För den andra gränsen 1823 gäller att Kungl. Maj:t detta år upphävde förordningar som förbjöd alltför frikostiga begravingar. Avhandlingen behandlar inte en historisk händelseutveckling utan är till sin karaktär problemorienterad. Olika normativa problem behandlas.

Dödligheten under 1700-talet var hög beroende på återkommande tider av hungersnöd, epidemier, trångboddhet, dåliga bostäder och hygien. För kvinnor var barnafödandet utsatt för stora risker. Också de många krigen orsakade en ökad dödlighet, särskilt bland vuxna män. Medellivslängden var 37 år för kvinnor och 34 år för män.

Ann-Sofie Arvidsson konstaterar att i Sverige saknas i stort sett historisk forskning gällande den aktuella tidsperioden. Man får gå till andra discipliner som exempelvis folklivsforskningen för att finna något liknande. Historikerna har valt bort den normala döden och vanliga människors begravningar, som just är föremål för denna avhandling.

I den mån forskning bedrivits har den fokuserat på kungar, självmördare och mördare som behandlades efter ett annat normsystem. Men i Arvidssons arbete är det i stället vanliga människors död som undersöks. Hon har funnit inspiration i fransk och särskilt brittisk forskning. Här nämns bland annat den brittiske kyrkohistorikern John McManners bok *Death and the Enlightenment* (1981), samt antologierna *Death, Ritual, and Bereavement* (1989) och *Death in England* (2000). I dessa behandlas olika förhållanden till döden, begravningsritualer och sorg och hur dessa förhållanden förändrats i ett längre tidsperspektiv.

Till grund för undersökningen ligger framför allt officiella dokument, lagar, förordningar, kyrkoordning, kyrkohandböcker, psalmer, några likpredikningar, gravtal och en stor mängd sorgekorrespondens. Syftet har varit att komma åt vilka normer myndigheterna, det vill säga staten och kyrkan, formulerade för omhändertagandet av de döda. Vidare behandlas myndigheternas förhållningssätt gentemot de efterlevande. Hur såg myndigheterna på de efterlevande, hur förhöll de sig till dem. Tillhör de efterlevande en särskild grupp, med större behov än andra? Fanns det hjälp speciellt avsedd för dem och vad bestod den i så fall av, liksom vilka kunde få del av den? Vilka

förpliktelser hade myndigheterna gentemot de efterlevande och vilka var de efterlevandes förpliktelser?

Arvidsson lägger socialhistoriska perspektiv på döden. Undersökningen är en behandling på normativ nivå och normerna har tolkats i termer av stöd och krav. Dessa diskuteras sedan i termer av omsorg och fostran. I tolkningsramen likställs omsorg med stöd, och fostran likställs med krav. På så vis an knyter studien även till sociologisk och psykologisk forskning om socialt stöd. Arvidsson nämner särskilt David E. Jacobson som inspirerat till en indelning av stödet i en materiell (ekonomisk och praktiskt) och en immateriell (kognitiv och emotionell) del. Också kraven diskuteras i termer av materiella och immateriella.

För omhändertagande av en död människa fanns kyrkliga regler avseende dödsbädden, klockringning och tacksägelse, svepning, flyttning från hemmet till gravplatsen och själva gravsättningen. Instruktionerna handlade om hur den döende och sedan som död skulle omhändertas.

Arvidsson finner att både det kognitiva och det emotionella stöd som riterna för de olika momenten gav är exempel på immateriell hjälp. Att praktiskt ta hand om den döda var viktigt, men det var också viktigt att allt ansvar inte vilade på de anhöriga. Deras ansvar omfattade tiden tills kistan nått kyrkogården. Sedan övergick ansvaret på prästen att hålla jordfästning och gravsättning. Han ensam skulle se till att den döda kom i jorden på rätt sätt.

Arvidsson finner samtidigt att begravningsriterna inte enbart ska tolkas som stöd. Det fanns också krav eller "motkrav", som hon kallar det, på den döda. Om den döda inte fått prästens avlösning, det vill säga syndaförlåtelse, skulle frågan om begravning avgöras av världslig domstol. Samma sak gällde den som tagit sitt liv.

Prästens uppgift i samband med begravningen sammanfattas med begreppen; jorda, predika och trösta. De efterlevande skulle be-

mötas med tröst. Arvidsson har undersökt likpredikningar och gravtal som hölls vid graven. Likpredikan bestod av två delar, en biografisk som enligt kyrkolagen 1686 skulle spegla den dödes liv utan att försköna. Likpredikans andra del var en predikan med förmaningar om bot och bättring men samtidigt om tröst och tillförsikt. Möjligheten att återse den döda var också en viktig del av jordfästningens tröst. Historikern Kekke Stadin har uppmärksammat hur likpredikningarna spreds och lästes som uppbyggelselitteratur långt efter dödsfallet. Prästerna kunde på detta sätt sprida normer och dygder för människor. Arvidsson summerar att en av prästens mest centrala uppgifter var att förmedla tröst.

Jämfört med den i vår tid rådande ordningen med gravsättning som följer på jordfästning så var det på 1700-talet den omvända. Kistan ställdes vid graven när den kom till kyrkogården och först därefter skedde begravningsgudstjänsten. Arvidsson drar av detta slutsatsen att ritualen satte de efterlevande i fokus. Det var dem som fanns att tala till när den döda hade gravsatts.

Med analysbegreppen stöd och krav finner Arvidsson det tydligt att jordfästningen utgjorde ett immateriellt stöd. Prästens uppdrag var att trösta de efterlevande. Sorgen efter den döde övergick i längtan till återförening och försäkran om det eviga livet hos Gud. Det immateriella stödet var en kombination av kognitiva och emotionella delar, av kunskap och tröst.

Att jordfästningen också hade drag av materiellt stöd ger Arvidsson därefter exempel på. Prästen ansågs kunna binda den döde till jorden genom att uttala jordfästningsformeln. Det var viktigt i en tid då det fanns rädsla för gengångare och spöken. Ytterligare kan till materiellt stöd räknas att de efterlevande fick en fysisk plats i form av graven att gå till för att minnas. När Arvidsson diskuterar kraven konstateras att den officiella kyrkan inte krävde något personligt ställningstagande i trosav-

seende. Hon konstaterar att kraven är mindre framträdande än stödet.

Psalmboken år 1695 liksom senare psalmboken 1819 har i undersökningen visat på ett överväldigande antal exempel av begreppet tröst. Det är inte oväntat Gud som är den verkliga tröstaren i psalmerna. Trösten nämns vanligtvis i förbindelse med Jesus. Samtidigt som han var Guds Son levde han som människa fullt ut. Han dog men han hade också uppstått från de döda. Den världsliga trösten hade inte samma förmåga.

Arvidsson finner samtidigt att krav ställdes på den som efterfrågade tröst. Människan förutsattes ha en tro. I psalmerna uttrycktes detta med lydnad för Guds bud och en vilja att vända sig till honom. För den som saknade tro fanns ingen tröst. Budskapet var detsamma i båda psalmböckerna. I helvetet fanns ingen räddning eller tröst, men Arvidsson finner att betoningen i psalmerna ligger inte i att skrämna människor utan snarare på tillgången av tröst för alla så länge jordelivet varar. Innehållet i båda psalmböckerna var bestämda av både kyrka och stat och utgjorde på så sätt ett viktigt inslag i religionsutövningen. Psalmböckerna hörde till den mest spridda och använda litteraturen.

Avhandlingen andra del undersöker den världsliga makten. Det är fråga om kungliga förordningar som preciserade kyrkolagens (KL 1686) mera allmänt hållna instruktion. Arvidsson undersöker här hur Kungl. Maj:t och världsliga myndigheter påverkade omhändertagandet och avskedet när någon avlidit. Till de förordningar som särskilt undersöktes hör överflödsförordningarna. Dessa reglerade sociala former för umgänge vid trolovning, bröllop, dop, kyrkobesök och begravingar. Begravningsriterna skulle utformas i enlighet med stånd och rang i samhället. Det fanns bestämmelser om klockringningens längd och antal tillfällen, detaljerade bestämmelser för att begränsa kostnaderna kring svepning och kista, vaka vid kistläggning, bisättning, jord-

fästning och gravsättning. Gemensamt för dessa olika moment är att begränsa riternas omfång och på så sätt minska kostnaderna. Samtidigt skulle sociala skillnader upprätthållas och begravingarna utformas så att de döda hedrades i förhållande till den sociala status de haft under livet.

Till skillnad från kyrkans ordningar för omhändertagande vid jordfästning var de kungliga förordningarna inte avsedda att hjälpa enskilda människor. Motivet var ekonomiskt, men inte privatekonomiskt utan samhällsekonomiskt. Det handlade om statens finanser och inte den enskildes. Begravningsriterna och allt som hörde till dem fick inte vara tillfälle till slöseri. Staten förbjöd likvaker, bjudandet på konfekt, och begraving med öppet kistlock. Den som inte åtlodde förordningarna drabbades av böter, en given konsekvens av de restriktioner förordningarna lade på begravningsriterna. Budskapet från staten var att hedrandet av den döde skulle ske med modesta uttryck.

Arvidsson finner att förordningarna kan tolkas som ett immateriellt stöd. Att kostnader för mat och dryck till gäster, för exklusiva kistor och svepningar sparades in kunde ses som ett immateriellt stöd. Det var positivt med en maximigräns för begravingens fysiska gestaltning i relation till den dödes sociala status. Tolkningen som immateriellt stöd finner Arvidsson kan kopplas ihop med de ramar som det kyrkliga materialet gav för avskedet.

År 1823 upphävdes alla förbud kring begravingarna. Kungl. Maj:ts kungörelse tyder på att synen på begravingar förändrats. Begravingen sågs inte längre som ett tillfälle för överflöd och därför kunde begravningsarna avskaffas. Arvidsson har tolkat detta som en utveckling mot ökad liberalisering och ett ökat förtroende för att människor kunde ta ansvar.

Det sista kapitlet behandlar förutsättningar för de efterlevandes möjlighet till direkt ekonomisk hjälp och indirekt stöd. Statens

stöd visade sig vara begränsat. Det förutsattes att varje yrkeskår skulle ta hand om sina egna. Kungl. Maj:ts skyldighet att bistå gällde främst militärer, ämbets- och tjänstemän och präster. Och då handlade det om särskilt änkor, och barn som förlorat någon av sina föräldrar. Det var i egenskap av arbetsgivare för dessa personer i statens tjänst som Kungl. Maj:t gav ekonomiskt stöd.

Änklingar ansågs inte behöva samma stöd, eftersom de ofta gifte om sig. Änkan däremot hade oftast inte någon inkomst alls när mannen som varit hennes försörjare avlidit. De fattigas behov var mycket stort, och Arvidsson finner att Kungl. Maj:t aktivt verkade för att öka insamlingarna av fattigmedel.

En annan väg för staten att hjälpa de efterlevande var att begränsa hur mycket ersättning prästen och klockaren skulle ha. Dessa hade rätt till den så kallade likstolen, en avgift för begravingen. Denna avgift var noga reglerad i förhållande till den dödes kön, ålder och delvis rang. Enligt en förordning av Kungl. Maj:t från 1681 skulle sterbhusets förmögenhet avgöra vilken ersättning prästen fick kräva. Ägde familjen sex kor då bonden eller hustrun dog skulle prästen ha en. Hade de färre antal djur blev ersättningen i daler silvermynt. Arvidsson har funnit att denna förordning var i bruk ända in på 1850-talet. Om den döda var fattig gällde dock inte gängse avgifter. Prästen skulle begrava utan avgift, eller så skulle fattigvården stå för kostnaderna. På så sätt förhindrade staten oskäliga avgifter.

Arvidsson sammanfattar att källorna har visat att omhändertagandet av de döda ytterst syftade till att den döda skulle begravas och hedras. Dessutom skulle tacksägelse hållas i kyrkan, och information om dödsfallet skulle spridas till människorna i församlingen.

Avhandlingens uppdelning av myndigheterna i stat och kyrka, som Arvidsson bedrivit sitt arbete efter, är i många avseenden fiktiv, såtillvida som kyrkan vid denna tid var en del av staten. Arvidsson är själv medveten om det-

ta förhållande, men det fanns en skillnad i målgrupp. Kyrkan vände sig till hela befolkningen, medan staten särskilt vände sig till vad Arvidsson kallar "en elit", och då med syftet att för dem begränsa kostsamma traditioner som hade utvecklats kring dödsfall och begravning. De efterlevandes valfrihet och handlingsutrymme inskränktes.

Återkommande ställer Arvidsson frågan om de normer som myndigheterna föreskrev kan ses som försök till fostran och vilka spår som finns av omsorg. Tidigare forskning har hävdade att staten strävade efter att endast fostra befolkningen i olika avseenden, ett påstående som Arvidsson starkt ifrågasätter. Att det fanns ett syfte med normgivningen får anses självklart redan i och med det faktum att dödsfall hanterades med så stor uppmärksamhet. Logiskt är det också att all fostran i någon mening motiveras av omsorg. Avhandlingens resultat visar på att staten hade en medveten strävan efter omsorg. Arvidsson antar också, dock utan att kunna styrka det, att en viktig grund till omsorg kunde bero på svåra tider av svält, krig och fattigdom.

Arvidssons slutsatser blir att normerna kring omhändertagandet av de döda främst syftade till att få begravning med heder. Detta var uttryck för omsorg medan föreskrifterna för de efterlevande var mera komplexa. Graden av omsorg varierade beroende på om föreskrifterna hade religiös eller världslig bakgrund. Och i motsats till tidigare forskning som ensidigt betonat fostran finner Arvidsson att myndigheterna och då särskilt kyrkan drivits av omsorg.

Avhandlingen är som helhet välskriven, gedigen och genomarbetad. Det finns ett tydligt och klokt upplägg. De teoretiska resonemangen är väl integrerade med de empiriska iakttagelserna. Ibland förekommer upprepningar av resonemang och slutsatser som blir störande. Detta vägs emellertid upp av tydlighet när författaren diskuterar och förankrar sina slutsatser i källorna. Det är ett stort och relevant

källmaterial som behandlats, och de redovisade resultaten utgör ett viktigt bidrag till forskningsfältet.

Gunnar Granberg

Mats Berglund, *Massans röst: upplopp och gatubräk i Stockholm 1719–1848*, Studier i stads- och kommunhistoria 34 (Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet, 2009). 460 s.

Oroligheter och upplopp i urbana miljöer under 1800-talet har diskuterats med fokus på hungerupplopp, hantverkarens "bråkighet" och arbetarrörelsens tidiga formering. Det är ett utmärkt grepp att som i denna avhandling välja en tidigare utgångspunkt och ge en genomgång av upplopp, i Stockholm från frihetstidens inträde 1719 till och med det turbulenta året 1848.

I inledningen diskuteras upplopp som politisk interaktion, och här tas fasta på forskningstraditionen från Edward Palmer Thompson om upplopp som ett slags politisk teater med en underliggande rationalitet, och från Charles Tilly om hur den tidiga demokratiseringsprocessen visade sig i hur upplopp förändrades under 1800-talet i Storbritannien. Författaren anammar tesen att denna process visade sig i allt tydligare och utmanande politiska krav från nya grupper, där ett framväxande klassamhälle med en borgar- eller medelklass och en ny borgerlig offentlighet med pressens framväxt hade en drivande roll. Frågor om tryck-, mötes- och åsiktsfrihet kom i centrum. För att anpassa undersökningen till svenska förhållanden tar författaren upp tolkningen att Sverige kännetecknades av en specifik förhandlingskultur, en tentativ ansats lanserad av Eva Österberg och som har blivit ett bollplank i forskningen för att fördjupa diskussionen kring interaktion och repression under tidigmodern tid. Vidare diskuteras

också den "bråkiga kulturen" bland arbetare, hantverkare och soldater innan mer ordnade organisationsformer växte fram under senare delen av 1800-talet.

I undersökningen följer vi gatuoran i Stockholm, med fokus på de åtta fall av större kravaller och upplopp som kan återfinnas i främst rättsligt material. Antalet är förvånande litet i en internationell jämförelse. De tidigare oroligheterna dominerades av gesäller, tjänstefolk och inte minst soldater, och gränsen mellan mindre gatu- och krogbråk och upplopp är svår att dra. Våldet var snarare personligt än politiskt, riktades mot exempelvis bordeller, och hade inslag av plundring och hedersrelaterat våld. Södermalmsupploppet 1719 är det enda större exemplet på denna upploppstyp. Dalupproret 1743 avviker från de övriga, ett landsbygdsuppror som fick en ytterst våldsamt avslutning i Stockholm. Detta var knappast ett utslag av stadens politiska kultur, och bör i stället uppfattas som en krock mellan en landsbygdsresning och en orolig elit och ordningsmakt i huvudstaden. En avgörande vändning skedde i stället med oroligheterna 1788–1789 och inte minst med det Ebelska upploppet 1793, där den nya medelklassen började spela en drivande roll, och en bredare politisk kritik mot rättsväsendet och adelns ställning började lyftas fram. Franska revolutionen var utan tvekl närvarande i mångas sinnen och språkbruk, samtidigt som upploppen under sent 1700-tal inträffade i en kontext av krig och rikspolitiska spänningar. Medan tidigare upplopp med viss framgång hanterades av ordningsmakten med en förhandlingsstrategi kom efterhand denna strategi att kollapsa. Upploppen liksom ordningsmaktens svar på dem blev betydligt mer våldsamma med Fersenska mordet 1810, Crusenstolpesommaren 1838 och marsoroligheterna 1848. Utvecklingen är svåranalyserad, våldet tilltog, men de 20 åren som följde närmast efter 1789 var samtidigt förhållandevis lugna med tanke på de internationella strömningarna, och 1811–1838 rådde en lång frånvaro av upplopp.

Jag har inga invändningar mot den övergripande bilden, men några principiella frågor tränger sig på. Författaren utgår från en enkelriktad utveckling, en diffus bråkig oorganiserad opolitisk kultur går mot tydligare politiserade krav och en borgerlig offentlighet. Men om man vänder blicken till äldre tid framstår inte utvecklingen som lika entydig. Kollektivt politiserat, ibland våldsamt, agerande möter vi till exempel i många 1500-talsstäder, inte minst med reformationsrörelserna. Kan vi med 1600- och 1700-talen tala om en nedgång för protestyttringar i städerna? Man kan också fundera över att den borgerliga offentligheten faktiskt föregicks av alternativa typer av offentligheter, muntliga och skriftliga. Är kopplingen modernisering och politisering så enkel som här tas för givet? En svaghet när upploppen läggs i centrum är att de deltagandes drivkrafter delvis kommer i skymundan. Vart tog de lägre samhällsgrupperna vägen med sitt missnöje när medelklassgrupper delvis tog över "gatans parlament"? Avhandlingen hade vidare möjligen vunnit på en gruppsykologisk diskussion om upplopps ofta överskådliga och heterogena karaktär. Äventyrslystna ungdomar, vissa aktörer med tydlig politisk agenda, andra mer drivna av nyfikenhet, utgör en svåranalyserad grupp som lätt reifieras som "massan", med homogena politiska syften, och med ett rationellt (rituellt, symboliskt) våld. I sina detaljerade beskrivningar visar författaren på komplexiteten, men ett resonemang kring själva problemet hade varit tacknämligt. Ett intressant spår i avhandlingen är att upploppen diskuterades ingående i riksdag och domstolar in på 1840-talet i kombination med frågor kring statens våldsmakt och mötesfrihet. Vissa borgerligt demokratiska ideal förekom nu bland såväl de revolterande som inom etablissemangen.

I det stora hela är avhandlingen läsvärd och gedigen, den ligger nära källmaterialet vilket ger en påtaglig närvarokänsla. De ibland väl ingående fördjupningarna i rättsutredningar-

na, och i ordningsmaktens och rättsväsendets organisation, ger samtidigt användbara insikter i dåtidens samhälle. Tesen om moderniseringsprocessen är hårt driven och innebär vissa risktaganden, men framstår i grund och botten som bärkraftig.

Mathias Cederholm

Josef Eskhult, *Andreas Norrelius' Latin Translation of Johan Kemper's Hebrew Commentary on Matthew: Edited with Introduction and Philological Commentary*, Studia Latina Upsaliensia 32 (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2007). 568 pp.

This dissertation is a polyglot's dream. Written in English by a Swedish doctoral student, it is a philological study of a Latin translation of a commentary on Matthew that was originally written in Hebrew by an ex-rabbi who used the Syriac version (the Peshitta) of the Greek Gospel as the basis for his commentary.

Johan Christian Jacob Kemper (1670–1716) was born Moses Aaron to Jewish parents in the city of Kraków. As a young man he received a thorough training in Talmudic studies and went on to become a rabbi. His disappointment following a failed prophecy that the Messiah would arrive on earth in 1695 led to a spiritual crisis for the young rabbi and a year later he converted to Lutheranism, was baptised, and renamed. For a short time thereafter he taught at the University of Altdorf in Bavaria where he came into contact with students from Sweden. He eventually moved there and in 1701 began to teach Hebrew at Uppsala University. Much of Kemper's scholarship centered around the Kabbalah and he wrote several commentaries on the Zohar. In 1702 he produced a Hebrew translation of Matthew, the synoptic Gospel with the most references to the Old Testament, along with a commen-

tary a year later entitled *Me'irat 'Enayim* ('Enlightenment of the Eyes').

Eskult's dissertation makes a strong case that this last work deserves to be set in a number of larger contexts such as post-Reformation rabbinical studies, the history of the Kabbalah, Pietistic interest in the conversion of the Jews, 'philosemitism' in the Baroque period, and the rich tradition of Hebrew philology at Lutheran universities. It is a fascinating work. Kemper combines traditional Jewish exegetical techniques such as *gematria* and *notarikon* with the traditional Kabbalistic emphasis on levels of meaning and Christological hermeneutical principles. Along with Abraham Calov, for example, Kemper interprets many of the Psalms, including Psalm 72, as direct and literal Messianic prophecies *sine typo*, that is to say, without allegory and without any more immediate historical application (p. 79–80). Of special interest are his frequent references to the Targumim, Jewish prayer books, and the Talmud to illustrate Judaic elements in the Gospel of Matthew such as the parables and proverbs.

Kemper's commentary was translated into Latin as *Illuminatio oculorum* by one of his students, Andreas Norrelius (1679–1749). Norrelius grew up in the parish of Norrby (the origin of his Latinised surname), where his father, Olof Kråke, was a Lutheran clergyman. He enrolled at the University of Uppsala where he studied Latin, Greek, and Hebrew and wrote a dissertation on early Jewish schools. After graduating with a Master's degree in 1710 and pursuing further studies in the Netherlands, Norrelius returned to Uppsala to teach in the Faculty of Philosophy. In the following years, he applied several times without success for a professorship at the same university, and was finally appointed chief librarian in 1735. Sometime after 1747 the now elderly Norrelius completed his Latin version of his late teacher's unusual scholarly undertaking. Whether his translation of a Hebrew commen-

tary on Matthew merits a dissertation of this size and scope, or whether this is an exercise in what Ludwig Hatvany has dismissively described as 'Die Wissenschaft des nicht Wissenswertes', is a judgment that will depend to some extent on the reader's inherent interest in Neo-Latin philology.

For of all of the languages mentioned in the first paragraph of this review, it is Latin, to be precise, Neo-Latin, that is this dissertation's real subject. Once Renaissance humanists began to return *ad fontes*, that is to say to the great wellsprings of Latinity (Cicero, Virgil, Horace, Quintilian, et al.), they began to distinguish their own Latin prose and verse from the kind of Latin that had characterised the preceding centuries (variously described as 'vulgar', 'medieval', or 'ecclesiastical'). The result was a new kind of Latin, classical in its clarity and succinctness but adapted for modern use. Well into the eighteenth century, Neo-Latin continued to prove its utility for serious international communication. For scholars, theologians, and scientists from countries like Sweden and others whose vernacular languages were not widely known outside national boundaries, Neo-Latin proved to be especially valuable.

Unlike the Ciceronian purists of the Renaissance for whom the great Roman orator was not just a *lumen* (light) but a *numen* (divinity), Norrelius followed the lead of patristic Latin authors like Lactantius and Augustine who appreciated the lofty achievements of classical Latinity but were unafraid to adopt neologisms as needed (p. 181). Norrelius uses the technical word *concionator*, for instance, in his translation of Matthew's description of John the Baptist's ministry in the wilderness: *Vox concionatoris est in deserto*. In ancient Latin usage the word appears only rarely (Cicero uses it to refer to a demagogue), but the word's semantic range was extended during the medieval period and by the sixteenth century it began to be used almost exclusively to refer to the

office and function of the Protestant preacher (p. 445).

Matthew's Gospel was heavily influenced by the paratactic structure of the Hebrew language, a style that is reflected in many biblical translations over the centuries, including the Vulgate. Jerome believed that even the word order of the original Scriptures was divinely inspired (p. 273). While respecting the distinctive nature of scriptural vocabulary and style, Norrelius' biblical translations, by contrast, tend to be more classicising than Jerome's. He freely disregards Hebraic word order, avoids verbal repetition, and not infrequently chooses to employ a poetic or even an archaic Latin word instead of a simpler, more common one. To analyse in detail the vocabulary, syntax, and style of this Neo-Latin work, synchronically and diachronically, is the main object and achievement of Eskhult's dissertation.

Neo-Latin is a relatively new field of research and as a discipline it continues to mature. While there has been some scholarly research into the Latin works of such well-known poets as Petrarch, Helius Eobanus Hessus, and John Milton, its sophistication and extent comes nowhere close to matching the scholarship devoted to the Latin poets of the Augustan period or even the so-called Silver Age. The voluminous Latin prose that was produced during the early modern period, much of it fairly sophisticated or even technical in nature, has been even less thoroughly studied than the poetry. The Latin works of historical celebrities from Erasmus and Martin Luther to Emanuel Swedenborg and Carl Linnaeus have attracted some scholarly attention, but there are thousands of less illustrious authors from this same period whose potentially important contributions to the European cultural tradition remain shrouded in the regrettable obscurity of the Latin language. Like Homer's 'strengthless dead', these authors and their works await the painstaking administrations

of philologists like the renowned Neo-Latin scholar Hans Helander who directed this dissertation, and dedicated graduate students like Josef Eskhult to animate them sufficiently to take their rightful place in the cultural continuum to which they belong.

Carl P. E. Springer

Andreas Hellerstedt, *Ödets teater: ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början* (Lund: Nordic Academic Press, 2009). 264 s.

Fortuna står och balanserar på ett ostadigt klot, lyckohjulet snurrar, ödet är nyckfullt och förunderligt. I Andreas Hellerstedts avhandling, framlagd våren 2009 vid avdelningen för idéhistoria vid Stockholms universitet, diskuteras och tolkas sådana föreställningar om öde, försyn och lycka i Sverige i början av 1700-talet, vilka på ett genomgripande sätt hade en stor betydelse för den tidigmoderna människans förståelse av sin tillvaro. Undersökningen avgränsas till framför allt perioden 1700–1721, tiden för Karl XII:s regering, det stora nordiska kriget och stormaktstidens sammanbrott. Det var en orolig tid brännmärkt av förödande krig, missväxt, svält, pestepidemier och ekonomisk nedgång. Men det var samtidigt också en idéhistoriskt spännande tid med förändringar i tanken, nya strömningar inom religion och filosofi, och intressanta ansatser till en naturvetenskaplig uppblomstring.

Tankar kring ödet, försynen och lyckan var centrala i tiden. Avhandlingens mål sägs delvis vara att just visa att så var fallet. Föreställningar om ödet, lyckan och försynen skapade mening, de var centrala filosofiska begrepp, ingick som en del av metafysiken, och var oundgängliga inom moralfilosofin och den politiska filosofin. Ödet diskuterades i den lärda världen, inom teologi och filosofi, men ödesföreställningar var också viktiga för den enskilda män-

niskan i hennes förståelsen av sitt eget livsöde. I inledningen skriver Hellerstedt: "Att studera begreppen försyn, öde och lycka innebär för mig att ta historien på allvar." (s. 12) Det var ämnen som betydde mycket för dåtidens människor. Hellerstedt försöker förstå varför de var betydelsefulla, vilken funktion de hade i deras samhälle, som ett led i en strävan efter att förstå en tid på dess egna villkor. Det är en sympatisk hållning som med intresse uppmärksammar vad de människor som då levde tänkte, och som inte är ute efter att pådyvla dem vår tids dom, vår tids uppfattningar.

Hellerstedts avhandling kan delvis sägas utgöra en begreppshistoria. Han studerar vilka betydelser människor har lagt i begreppen, varifrån de har hämtat dem och hur de har använt dem. Vidare undersöker han i vilka sammanhang dessa begrepp tillämpades och varför de var användbara och vanligt förekommande. De begrepp som står i fokus för Hellerstedts framställning är närmare bestämt *försyn*, *öde* och *lycka* som går tillbaka på latinets *providentia*, *fatum* och *fortuna*. Även slumpen, *casus*, tillhör denna grupp av begrepp. Med samlingsbeteckningen *ödesföreställningar* betecknar han de begrepp som används för att beskriva något som styr världen och människorna. Frågan gäller nu hur och varför dessa begrepp användes under den period som studeras. Hellerstedt försöker med andra ord förklara det tidiga 1700-talets användning av begreppen, särskilt i fråga om ödesföreställningars roll i krig, politik och samhällstänkande. Fyra frågor ställer han till materialet: huruvida ödet eller lyckan användes som en syndabock då Gud inte kunde hållas ansvarig; hur stormaktens sammanbrott hantades, förklarades och gjordes meningsfull genom föreställningar om ödet; vilka möjligheter man ansåg att den enskilda människan hade att påverka sin egen situation; och slutligen vilka ödesföreställningar som ansågs felaktiga och varför de ansågs vara det.

Om man ska försöka formulera kärnan i den problematik som Hellerstedt ger sig i kast

med kan man göra det på följande sätt. Till att börja med har vi två kristna trossatser som vår förståelse av alla händelser i verkligheten måste vila på: för det första att Guds försyn verkar i världen och för det andra att människan har en fri vilja. Men så finner vi ondska i världen, att saker och ting går fel. Hur kan detta komma sig om Gud har ordnat världen och skapat människan? På detta dilemma finns det flera svar, som i sin tur kan ge upphov till nya problem. Teodicéproblemet, så formulerat, inkluderar därigenom sådant som livsöde, slump, lycka, determinism med mera, det vill säga det som är i blickpunkten för Hellerstedts studie.

Avhandlingen, skriven av en driven empiriker, bygger på ett brett spektrum av källmaterial. Man finner bland annat doktrinärt material som handlar om vad ödet är, och i brev, memoarer, dagböcker etc. finner man spår av hur ödet verkar. Särskilt noggrant har Hellerstedt plöjt igenom ett antal källserier som dissertationer vid svenska universitet, *Karolinska krigares dagböcker*, dagböcker och brev publicerade i *Karolinska förbundets årsbok* samt dagböcker publicerade i *Historiska handlingar*. Inte minst Hellerstedts användning av dissertationer för att komma åt tidens ödesföreställningar är ett betydande tillskott till forskningen, ett material som sällan eller aldrig har utnyttjats för frågor av detta slag. Han har också funnit två svenska teologiska verk som får en särskilt viktig roll i hans framställning. Det är dels ett verk som behandlar kriget utifrån en teologisk synvinkel, Simon Isogaeus *Carla Seger-Skiöld* (1714), dels ett verk som aldrig tidigare har analyserats, men som visar sig ha inneburit en guldgruva för Hellerstedt i hans studie av ödesföreställningarna i början av 1700-talet, Henning Johann Gerdes *Theatrum Fati Svetici* (1725). Materialbehandlingen och uppsökandet av källor är några av avhandlingens stora förtjänster. Hellerstedt läser texter som ingen tidigare har studerat, läser dem noggrant, stannar upp inför ord och uttryckssätt som andra

har förbigått. Och han tar de historiska människorna på allvar, sätter ödesföreställningarna i sitt sammanhang och förklarar deras funktion. I den tidigare forskningen kan han utgå från bland andra liro Kajanto, Bo Lindberg och Boel Westerberg, men Hellerstedt tillför en hel del genom ett rikare källmaterial och en mer specifik frågeställning.

Förutom inledning och avslutning består Hellerstedts avhandling av fyra tematiska kapitel. Kapitlet "De rörliga tingens ordning" undersöker om det är så att ödesföreställningarna användes som en sorts syndabocker i de situationer då Gud eller den gudomliga överheten inte kunde hållas för ansvarig. Efterföljande kapitel, "Genom ett öde", går in på hur den svenska stormaktens sammanbrott hanterades, förklarades och gavs mening genom ödesföreställningarna. Kapitlet "Dygdens svärd" är en undersökning av de dåtida människornas tankar om i vilken mån de kunde påverka sin egen situation inom politiken eller det samhälliga livet, det vill säga om människans möjligheter att betvinga ödet. Man beskrev ofta detta som ett samspel mellan människans fria vilja och Guds nåd, eller som ett samspel mellan dygden (*virtus*) och lyckan (*fortuna*). Det sista tematiska kapitlet, "Att kryssa mellan Scylla och Charybdis", fokuserar på hur man försökte navigera mellan felaktiga uppfattningar. Det var svårt att hitta rätt och farligt att hamna fel. Den rätta vägen är en smal farled mellan tankens monstruösa misstag.

Det är en rik avhandling, trots sitt relativt modesta omfång – själva bröddtexten omfattar mindre än 200 sidor – och det finns mycket som man skulle kunna ta fram i närmare beskådande. Avhandlingen blottlägger många aspekter på ödesföreställningarna i det tidiga svenska 1700-talet, och speglar dessa mot den klassiska och kristna traditionen. Men den är inte en receptions historia av klassiskt slag, där några senantika idéer utgör en bakgrund och inledning till det som senare ska komma, och hur dessa antika idéer kan återfinnas i det

svenska materialet från stormaktstiden. I stället lyckas Hellerstedt integrera det antika arvet med den tids tänkande som är föremålet för hans studie. I fokus är förståelsen av de människor som levde under de två första årtiondena av 1700-talet, hur de försökte förstå sin samtid, och hur de använde sig av antika föreställningar om öde, *fortuna* och lycka i en ny kontext.

Under antiken förstods ödet (*fatum*) som gudarnas vilja eller beslut. Begreppet fick en funktion i stoikernas världsbild och etik. Med den tidiga kristendomen kom de antika begreppen om ödet att inläsas i en kristen tolkningsram. Särskilt viktiga i detta sammanhang blev Augustinus och Boethius. Augustinus tog Guds försyn som något givet. Frågan var inte om den fanns, utan hur den fungerade. Boethius i sin tur, med sitt verk *Filosofins tröst*, inordnade *fatum* och *fortuna* med den kristna teologin varvid lyckan och ödet ställdes under försynen (*providentia*).

Den klassiska bilden av fru Fortuna finns väl representerad i det svenska materialet. Den fanns inom den politiska doktrinen vid universitetet, inom den praktiska teologin, och tillämpades av maktavarna. Antikens och renässansens bilder av Fortuna, det personifierade ödet, slumpen, lyckan eller turen och hennes förhållande till den manliga dygden, *virtus*, satte spår i det tidiga 1700-talets tänkande. Ett centralt tema för Hellerstedts avhandling är just förhållandet mellan lycka och dygd, *fortuna* och *virtus*. Den obeständiga lyckan, Fortunans klot, ställdes mot den stadiga, beständiga dygden, den orörliga, fast förankrade kuben.

De historiska exemplen skulle vägleda människan i moraliska och politiska frågor. Ett av de främsta historiska exemplen var Alexander den store. Den i Sverige mest lästa versionen av denne makedoniers öde var Quintus Curtius Rufus skildring. Alexander kännetecknades av en osviktig *fortuna*, men berättelsen handlar också om en man som fördärvas av sin *fortuna*. Under renässansen finner vi Machiavellis tanke

om att människan har kontrollen över hälften av sitt liv, medan Fortuna härskar över den andra delen. I den tidigmoderna världen lästes de klassiska historierna på ett nytt sätt, i en kristen läsart där *fortuna*, som hos Boethius, i själva verket inte är något annat än Guds försyn.

De frågor som säkert många svenskar ställde sig var: hur kunde Gud låta den orättfärdige fienden segra? Borde de inte straffas i stället? Hur ska detta förklaras? Mot bakgrund av de historiska händelser som drabbade människorna i det tidiga 1700-talets Sverige fick *fortuna* delvis också en pedagogisk roll, och fungerade som tröstande och förklarande av vad som hände omkring dem. Men orsaken till Sveriges olyckor kunde inte alltid beskyllas ödet, *fortuna* eller Gud, utan den fanns inom människan själv. En vanlig förklaring var att olyckorna i början av 1700-talet var Guds straff för det svenska folkets syndiga leverne. Kriget var ett syndastraff, och för seger krävdes gudfruktighet och moraliskt leverne.

En föreställning som Hellerstedt intresserar sig för är den att världens nationer har instiftats av Gud, och att deras öden styrs av hans försyn. Här är Sverige det nya Israel, Guds utvalda folk. Ett exempel på hur dessa idéer gestaltades finner man i Isogaeus teologiska verk, *Carla Seger-Skiöld*, där Guds försyn styr krig och politik. En vanlig föreställning som tillämpades på Karl XII var att se kungen som innehavare av Guds stöd, att kungen var ett Guds redskap.

Hellerstedt breddar vidare sin studie genom att ta i beaktande dissertationer vid svenska universitet, ett material som sällan används inom studier av den politiska historien. Här kan nämnas till exempel två avhandlingar under Claes Arrhenius: Olaus Schroderus avhandling om den försiktige befälhavaren från 1673 och Daniel Sedelius om Alexander den stores krigslycka från 1693. I den sistnämnda beskrivs Fortuna som en grym och obeständig kvinna som det krävs en mans *virtus* ifall man ska kunna dra nytta av henne. Dissertationerna

utmärker sig genom en tidstypisk eklektisk stil där man lägger samman de olika antika författarnas uppfattningar om Alexander, i stället för att avgöra vem som har rätt. De två dissertationerna om Alexanders *fortuna* innehåller den klassiska bilden av *fortuna*, men inramas i ett kristet sammanhang. Där finns element av den Lutherska dogmatikens lära om den naturliga religionen och åtskillnaden mellan tro och den samhälliga moralen, likaså har den stoiska filosofin lämnat viktiga bidrag. Christian Groots dissertation, *Faber suae fortunae* (Sin egen lyckas smed), framlagd 1713 under Johannes Uppmarck, är i stället ett försök att förena den etablerade uppfattningen om *fortuna* med den moderna metafysiken såsom man kunde finna den i Descartes mekanistiska filosofi och Gasendis epikureism. Groots resonemang leder fram till den stora frågan, om *fortuna* är mäktigare än dygden och fliten, *virtus* och *industria*.

Även fatalismen, som de flesta tog avstånd från, behandlas i Hellerstedts avhandling. Isogaeus argumenterade till exempel mot fatalismen: vi kan inte vara bundna av ödet, eftersom vi har en fri vilja. I stället intar Isogaeus en aktivistisk hållning. Gud älskar den som hjälper sig själv. På liknande sätt argumenterade Josias Cederhielm. Den som är feg löper större risk att råka illa ut. Andra förkastliga läror var epikureismen och stoicismen, som enligt Isogaeus utgjorde två farliga klippor. Antingen hemföll man åt deterministisk övertro på försynen som stoikerns tro på en oundviklig orsakskedja, eller till en materialistisk epikureism. Gerdes i sin tur beskrev mekanisterna som dansande marionettdockor, vars spelman var Thomas Hobbes. Determinismen gjorde människorna viljelösa, som slavar under ödet, som maskiner utan själ. Gerdes förknippade stoikerna med de reformertas determinism. Men allra värst ansåg han Spinoza vara, varmed människan blev en maskin och till och med Gud underkastades den mekaniska nödvändigheten. En som ibland har beskrivits som fatalist är Karl XII. Hellerstedt tillbakavisar dock detta anta-

gande. Karl XII kombinerade i stället en aktivism i Machiavellis efterföljd med en fast tro på försynen. Det fanns egentligen inte någon motsägelse mellan tilltro till försynen och vilja och handlingskraft. Ständigt varnande prästerskapet för den farliga fatalismen, och få skulle bekänna sig till en sådan ödestro. Inget heller tyder på att Karl XII var fatalist.

Med all tydlighet visar Hellerstedt att försyn, öde och lycka spelade en betydelsefull roll i svenskars sätt att förstå världen i början av 1700-talet. Försynen stod för det välordnade, medan ödet var det oundvikliga, nödvändiga. Men ödet kunde inte inkräkta på Guds eller människans frihet. Tidens svenska lutheraner försvarade kraftfullt den fria viljan. Läran om ödet, lyckan och försynen präglades av kyrkans fasta lutherska dogmer, men var till sin filosofi också eklektisk. Historien användes inom moralfilosofin som en samling pedagogiska exemplar på ödets växlingar och människans förhållande till det. Guds ständiga närvaro förklarade att händelser inte alltid är fullständigt lagbundna. Fortuna fyllde en funktion i beskrivningen av världen som obeständig och nyckfull. Fortuna var det oförutsägbara. Det vi inte kan kontrollera. Hon var motsatsen till allt rättvist och förnuftigt.

I *Ödets teater* finner man en ovanligt stark empirisk ådra, som vittnar om en talang för att ur historiens mörker hitta och plocka fram förbisedda källor. Behandlingen av och koncentration på källorna är berömvärd. I avhandlingen har använts en hel del material som lite eller aldrig tidigare varit föremål för forskning, men den innefattar även en nyläsning av tidigare kända historiska källor. Själva tankeinnehållet finns hela tiden i centrum, samtidigt som idéerna placeras in i tiden och deras materiella, politiska förutsättningarna. Författaren har verkligen bemödat sig att närma sig tidens människor, och har inte fastnat vid utanverket, utan har i stället hörsamt lyssnat på vad de ville säga. Detta i kombination med klarsynta iakttagelser, en mycket god förmåga

att tolka och förstå tidens idéer i en noggrann läsning av texter av de mest skilda slag, genom en begreppsanalytisk metod vända ut och in på dem, lyckas han i dialog med tidigare forskning locka fram ny kunskap om det förflutna. Om denna boks vidare öden kan man bara sja, men är forskarvärlden inrättad efter någon sorts vishet, och om det finns någon rättvisa här i världen, kommer den bli läst och ge upphov till ny forskning. Avhandlingen har kryssat mellan Scylla och Charybdis utan att fastna på tänkandets blindskär.

David Dunér

Ann Ighe, *Ifaderns ställe: genus, ekonomisk förändring och den svenska förmyndarinstitutionen ca 1700–1860* (Göteborg: Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet, 2007). 280 s.

För ett antal år sedan stötte jag i ett arkiv på en ansökan från 1788 om kunglig dispens för myndighet gällande ett par ogifta adliga systers i fyrtiofemårsåldern. Ansökan var författad av en bror, undertecknad av systerarna. Tre manliga släktingar och ytterligare tjugo andra bemärkta och adliga män intygade de båda systerarnas heder med mera. Ansökan beviljades, men vad den innebar för dessa medelålders kvinnor kunde jag inte utröna. De fortsatte att hushålla hos sina släktingar i södra Dalarna till sin död. Den gången hade jag ingen anledning att följa spåret längre, trots att jag minns att arkivfyndet rubbade vad jag då lärt mig att kvinnor blev myndiga först som änkor och att Fredrika Bremer under 1800-talet drev frågan om ogifta kvinnors myndighet. Nu vet jag bättre.

Om detta och mycket mer skriver Ann Ighe i sin avhandling i ekonomisk historia, *Ifaderns ställe* (2007). Även för henne är det dock fortfarande oklart när rätten att ansöka om dispens för ogifta kvinnor och ännu inte – på grund av

ålder – myndiga män började praktiseras. Den innebar inte heller samma myndighet för kvinnor som för män, till exempel kunde de inte vara förmyndare. Över huvud taget är frågan om myndighet och förmyndarskap ett mer invecklat eller diversifierat kapitel i förhållande till genus än man kanske kunde tro. Enligt Ighe är förmyndarinstitutionen också föga utforskad i jämförelse med äktenskapet trots att den är en slags ersättningsinstitution – nödvändig i ett samhälle där man måste räkna med att människor dör och att alla inte gifter sig.

Ighes avhandling är ett gott exempel på hur ett könsteoretiskt perspektiv kombinerat med ett avgränsat historiskt fenomen ger rika och grundläggande resultat i betraktandet av ekonomisk och social förändring över en längre tidsperiod. Förmyndarinstitutionen är en "seg" institution med rötter i de medeltida landskapslagarna som sträcker sig till de viktiga kvinnoemancipatoriska reformerna 1858, då ogifta kvinnor kunde ansöka om att bli myndiga, och år 1863 då ogifta kvinnor från 25 års ålder gavs generell myndighet. Ann Ighe tar sig an förmyndarinstitutionen fram till dessa årtal, men understryker att ogifta kvinnors myndighet genomfördes också med andra skäl än demokratiska och emancipatoriska.

Ighe undersöker hur förmyndarskapet fungerade i praktiken och belyser dess ekonomiska och sociala funktioner, både den omyndigas relation till sin förmyndare, och dessa båda i förhållande till samhället. Hon använder olika typer av material: lagmaterial från äldre tid, fallstudier inklusive förmyndarskapsärenden från Göteborgs rådhusrätt från 1770- respektive 1850-talet, material från riksdagsdebatten 1809 till 1850-tal, liksom underlag från lagutskottet. På det viset tecknas en lagändringsprocess och fram träder en historia där samhällets struktur, med Karl Polanyis term, först ses som *inbäddad* i släkt- och familjerelationer som sedan löses upp och ersätts i ett mer modernt samhälle, med minskade kollektiva inslag. Det sker en slags "dis-

embeddning”, frikoppling eller utskiljande av olika sfärer från varandra i samklang med genus. Ighe betraktar dessa institutionella förändringar som en del av moderniseringen och hon menar att avhandlingen kan ses som en fallstudie av genus och egendomsrätt i förhållande till ett framväxande marknadskapitalistiskt system.

Förmyndarinstitutionen rymmer både omsorg och förvaltning – den handlar om att barn har rätt till försörjning, om de minderårigas både uppfostran och arv. Liksom äktenskapet handlar den i hög grad om att reglera ekonomiska förhållanden, där olika släktlinjers intressen försvarades och olika egendomsrelationer skulle hållas isär. En grundläggande funktion är att upprätthålla auktoritets- och beroenderelationer genom att placera någon i faderns ställe. Förmyndaren – utsedd av den äldre generationen – förvaltar och förräntar den yngre generationens arv. Lagstiftningens syfte är att upprätthålla den patriarkala ordningen, omsorgs- och förvaltningsrelationer ses som inbäddade i varandra. Omyndiga var naturligtvis alla barn, men medan pojkar som tilldelats förmyndare när fadern dött uppnådde myndighet vid en viss ålder – 1721 höjdes den från 15 till 21 år – måste kvinnor behålla sina förmyndare så länge de förblev ogifta. Grundläggande är också den genusbestämda skillnaden mellan att äga och kontrollera egendom. Ogifta kvinnor hade, i inledningen av perioden, en självklar plats i försörjning och arbete. De kunde också genom arv inneha egendom, däremot var de enligt lagen inte bemyndigade att förfoga över den.

Förmyndarinstitutionen hörde till ett av de första områden som fick en riksomfattande reglering på 1660-talet – drivkraften fanns hos adeln vars intressen var att förvalta fast egendom. Förmyndaren var alltså ställföreträdare för andras egendom. För vuxna ogifta kvinnor agerade han delvis i en makes ställe. Det gjorde att han fick ansvar för mer egendom än han själv ägde och att han kunde disponera kapitalet

genom att använda eller låna ut det. Det blir en del av kreditmängden i samhället och förmyndarskapet kan beskrivas som att det är en del av en lokal kreditmarknad som hålls ihop av ekonomiska och sociala relationer, eller som ett halvoftentligt ämbete för manliga stadsborgare i lokalsamhället. Trots att förmyndaren tar på sig kostnader för sin myndling kan hans ansvarstagande föra med sig sociala vinster. Han får bekräftelse på sin medborgerliga tillhörighet och därigenom ett förtroendekapital som bekräftar hans ställning i samhället.

Men dessa ”inbäddade” egendomsrelationer passade illa ihop med de nya ekonomiska krav på större rörlighet som 1800-talets borgerliga samhälle utvecklade. Och i riksdagsdebatten var det inte nödvändigtvis kvinnornas emancipation som stod på programmet när förändringen av det patriarkala förmyndarsvaret diskuterades. Problemen var dels kvantitativa. Ett ökande antal ogifta kvinnor utanför föräldrars eller släktingars hushåll ledde till ett större behov av och därmed större svårighet att rekrytera förmyndare. Detta ledde till att änkors myndighet utvidgades till att kunna omfatta också förmyndarskap. När sedan bankerna i allt högre utsträckning tog hand om kreditgivningen förändrades förmyndarnas roll. Dessa såg med misstro på förmyndarna som förvaltare.

I sin avhandling visar Ighe tydligt med förmyndarinstitutionen som exempel hur genus är en grundläggande organisationsprincip i ett samhälle. Ett råd till läsaren är dock att läsa slutsatserna först – då blir de tunga empiriska kapitlen spännande läsning om hur olika överväganden ställs mot varandra i en fortlöpande historisk process. Till slut ”kostade” det mer att inte skriva om lagen gällande ogifta kvinnors myndighet än att göra det. Att det sedan dröjde till rösträttens införande innan kvinnor också inom äktenskapet blev myndiga är nästa kapitel.

Agneta Helmius

Roger Jacobsson, *Typographic man: medielandskap i förändring – studier i provinsens tryckkultur*, Kungl. Skytteanska samfundets handlingar 64 och Etnologiska skrifter från Umeå universitet 48 (Stockholm: Carlsson, 2009). 353 s.

Tryckkulturens etablering i provinsen är ämnet för etnologen och mediehistorikern Roger Jacobssons avhandling, som han disputerade på i Umeå 2009. Arbetet har föregåtts av tidigare publicerade skrifter såsom *Boklig kultur i Umeå före 1850* (1995), *På bokhistoriskt vis* (1998) och *Medierad kultur* (2001). Nu har författarens mångåriga utforskande av den norrländska bokhistorien fått en ny skepnad och ska bedömas utifrån det sammanhang som en avhandling ingår i. För denna publikations läsare är rötterna i 1700-talet av störst intresse, men faktum är att det är bokmarknadens förändringar under 1800-talet som mer explicit står i centrum. Utgångspunkten är 1830-talet i den impressionistiskt hållna inledningen. Detta skapar en kontrastverkan gentemot den situation som rådde i slutet av 1700-talet. Avgränsningen för studien är slutet av 1790-talet fram till 1843 – det år då Svenska Förlagsföreningen bildades.

Studien är en bastant volym med vacker typografi. Jacobsson har velat göra en riktig bok av sin avhandling och medvetet valt att skriva lättläst och medryckande. Texten disponeras i åtta huvudblock, varav den egentliga undersökningen utgör ungefär hälften. Inledningsvis får läsaren bekanta sig med det mesta som rört sig inom forskningen när det gäller tryckkultur, bokhistoria, mediehistoria, kulturkommunikation och etnologi. Mångfalden är charmfull, men också problematisk. Vår ligger tyngdpunkten?

Den teoretiska och metodiska pluralismen (Jacobsson kallar det själv för en mångvetenskaplig karaktär) kan givetvis diskuteras. Problemet är nog mer av pedagogisk och retorisk art. Jacobssons djupa kunskaper och det angelägna ämnet tenderar att skymmas av preludier.

Som läsare längtar man efter att den egentliga framställningen av Norrlands tryckerihistoria ska ta sin början. En avhandlings huvudsyfte är trots allt att utföra en självständig analys inom ett avgränsat sakområde.

Men det bör också sägas att läsaren kan lära sig mycket på vägen av redovisningen av tidigare forskning. Den ger utblickar och väcker idéer. Forskningsfältet bokhistoria kan utformas på olika sätt beroende på akademisk ämnesshemvist. I Sverige har bok- och bibliotekshistoria sitt institutionella säte i Lund dit avhandlingsarbetet har vissa kopplingar. Jacobsson har emellertid valt att utforma sin egen variant och förenar intresset för trycksaker med ett etnologiskt perspektiv där det egentligen är människorna som aktörer och nätverksbyggare som är huvudsaken. Avhandlingen hade vunnit på att slipas ytterligare i denna argumentering.

Om vi granskar arbetets titel – *Typographic man* – är detta ett begrepp som lanserades redan 1962 i undertiteln till Marshall McLuhans verk *The Gutenberg Galaxy*. MacLuhans hävdar här, enligt Jacobsson, att det tryckta ordet i samspel med industrialismen och massmarknaderna utvecklade nationer och nationell identitet i modern mening. Denna process stärkte även den norrländska provinsen i sitt identitetsskapande. Att det oftast var män som stod i spetsen för de teknologiska förändringarna kan inte förnekas. Men "man" skulle också ha kunnat översättas (som det faktiskt gör i den svenska översättningen från 1969) till "människa" och det hade vidgat resonemangen betydligt.

Etableringen av tryckerier i Norrland och den förbättrade bokförmedlingen ökade möjligheterna att kommunicera och sprida trycksaker från provinsen till centrum (och även inom provinsen kan man tillägga). Kyrkan började därigenom tappa greppet om sitt monopol på att förmedla information och kunskap. Nya institutioner och personer kunde skapa sina arenor. Två huvudfrågor blir därför centrala

för Jacobsson: vilka människor, inrättningar och institutioner agerade i medielandskapet och vilka trycksaker spreds och hur brukades de?

Det tog mer än 350 år för boktryckarkonsten att nå Norrland, hävdar Jacobsson. Men det etablerades trots allt redan på 1760-talet ett första tryckeri i Gävle. Härnösand följde efter omkring år 1800 medan Umeå och Sundsvall dröjde till 1840. Jacobsson framhåller tryckeriernas trycklistor som källmaterial. Tyvärr utnyttjar han inte detta på något systematiskt sätt. En bearbetning av de norrländska tryckalstrens fördelning på olika ämnesråden i form av tabeller hade varit värdefull. Jacobsson diskuterar "luckan" eller SB17, den svenska bibliografin över trycket 1700–1829, och påpekar att sådant som skillingtryck, tillfällstryck och visst provinsialt tryck saknas. Denna brist kan endast korrigeras genom väldokumenterade analyser.

Vilken ny kunskap kan utvinnas ur Jacobssons olika delundersökningar? De tyngre empiriska kapitlen handlar om läsare, läskultur, läsesällskap, lärdomsstadens tryckkultur, lärdomsstadens omland och landsortsstadens tryckkultur. Här hade positionsbestämningar i rubriksättningen behövts. Det är ett känt faktum att en avhandling oftare används som uppslagsbok och källa till sakuppgifter än att den blir föremål för en samlad läsning. Ortterna Härnösand, Skellefteå, Själevad, Vasa och Umeå kunde gott ha nämnts i rubrikerna till gagn för lokalhistoriskt intresserade. De omfattande kapitlen "Lärdomsstadens tryckkultur" och "Landsortsstadens tryckkultur" behandlar exempelvis Härnösand respektive Umeå, vilket inte framgår av vare sig huvudrubriker eller underrubriker (på ett undantag när).

Invändningarna till trots bör det framhållas att Jacobsson tecknar en rad intressanta och väl avvägda personporträtt. Författaren diskuterar svårigheterna med att komma aktörerna och deras tryckprodukter nära på

grund av ett ofta otillräckligt källmaterial. Särskilt fäster man sig vid den läsande pottasketillverkaren Abraham Haeggström utanför Skellefteå, den intellektuellt isolerade provinsialläkaren Daniel Erik Naezén i Umeå och hans läsesällskap, prosten Carl Johan Holm i Själevad och hans kraftfulla insatser för tryckkulturen, och boksmugglaren Pehr Magnus Lundberg som etablerade det första tryckeriet i Umeå 1840. Lundberg återvände dock till sitt ursprung i Vasa. Kontakterna över Bottenviken mellan Sverige och Finland är väsentliga – särskilt med tanke på att undersökningsperioden sammanfaller med riksprängningen 1809. Utbytet mellan de två rikena skymtar ideligen i Jacobssons arbete. Likaså förs intressanta resonemang omushållnings-sällskapens och läsesällskapens betydelse i den sköra borgerliga offentlighet som etablerades i provinserna.

Regelverket kring tryckerietableringar och bokhandel satte sin prägel på maktförhållandena mellan centrum och provins. Hur medielandskapet fungerade i den provinsiella praktiken framstår därför som angeläget att utreda. Skildringen av de begränsade förutsättningarna i det nordligare Sverige blir i långa stycken en historia om pionjärer som arbetade i motvind. Och Jacobsson lyckas levandegöra denna process med alla sina komplikationer. Alldeles givet ingår detta utforskande av provinsens tryckkultur i det sammanhang av insatser som gjorts kring serien Norrlands kulturhistoria och *Norrländsk uppslagsbok*. Man kan inte låta bli att också starkt associera till Åke Åbergs avhandling om Västerås bokliga kultur, *Västerås mellan Kellgren och Onkel Adam: studier i provinsens litterära villkor och system* (1987). I ljuset av Jacobssons och Åbergs gedigna insatser står det klart att studierna av provinsernas kulturliv bara har börjat. Jacobssons studie kan i sin rikedom på uppslag och idéer locka till fortsatt forskning i arkiven och biblioteken.

Gunnel Furuland

Jan Mispelaere, *Guldmynt eller äpple: straffrättsligt ansvar för barn och ungdomar i Sverige och Nederländerna 1590–1800*, Studia historica Upsaliensia 237 (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2009). 360 sidor.

Den tämligen omfattande historiska forskningen som under senare år bedrivits – både internationellt och nationellt – kring brott och brottslingar har ägnat relativt liten uppmärksamhet åt ungdomsbrottslighet. Den bild som framträtt när det gäller barns och ungdomars brottslighet i det svenska tidigmoderna samhället har följaktligen varit tämligen fragmentarisk. Detta konstaterande är inte förvånande med tanke på de många svårösta – inte minst källmässiga – problem som är förknippade med att studera barns och ungdomars brottslighet i äldre tid. I avhandlingen *Guldmynt eller äpple: straffrättsligt ansvar för barn och ungdomar i Sverige och Nederländerna 1590–1800* har dock Uppsalahistorikern Jan Mispelaere presterat ett arbete som på en rad punkter berikar vår kunskap kring detta problem. Det ska redan från början sägas att den något rättsvetenskapligt klingande undertiteln långt ifrån gör avhandlingens innehåll rättvisa i det att författaren diskuterar barns och ungdomars brottslighet på ett betydligt bredare sätt än denna antyder. Syftet med komparationen mellan det agrart dominerade Sverige och de urbaniserade och merkantilt dominerade Nederländerna är att undersöka hur hanteringen av brottsliga barn och ungdomar påverkades av de stora sociala och ekonomiska skillnaderna som fanns mellan områdena. I detta ligger också ett antagande om ett "friare" och mer individualiserat socialt och ekonomiskt liv i Nederländerna än i det svenska ståndssamhället.

Att det redan i äldre tid togs hänsyn till lagöverträdarens ålder har naturligtvis länge varit känt. Mer djupgående och systematisk forskning har emellertid för svenskt vidkommande saknats. Eftersom barns och ungdomars

straffansvar endast till mindre del reglerades i lagar och förordningar kom åtgärderna ofta att bestämmas av den praxis som växte fram. Detta är alltså denna som står i fokus för Mispelaeres undersökning.

Vissa åldersgränser framstår som centrala när det gällde behandlingen av unga lagöverträdare. Oftast framstod 15 år som en viktig åldersgräns när det gällde fullt straffrättsligt ansvar medan 7 år innebar ett visst begränsat ansvar. Dessa åldersangivelser var dock i princip alltid arbiträra och det förekom till och med att barn under 7 år i vissa fall kunde anses ha ett visst straffrättsligt ansvar liksom att brott begångna av ungdomar upp i 18–19-årsåldern kunde behandlas med relativt överseende. Förutom frågan om straffrättsligt ansvar undersöks hur valet av påföljder motiverades liksom vilken betydelse kön och social position hade i sammanhanget. Materialet består huvudsakligen av olika typer av rättsliga handlingar, framför allt domböcker av olika slag, men även kyrkligt material har delvis använts som komplettering. Sammanlagt har under perioden drygt 800 unga lagöverträdare identifierats i det svenska materialet och mer än 1 300 i det nederländska. Dessa siffror skall naturligtvis inte på något sätt ses som ett mått på barns och ungdomars faktiska brottslighet. Med undantag för den allra grövsta brottsligheten kom med största sannolikhet endast en liten andel av barns och ungdomars lagöverträdelser till rättsväsendets kännedom.

Först och främst visar Mispelaeres undersökning betydande likheter när det gällde hur de båda rättssystemen hanterade unga lagöverträdare. Barn och ungdomar behandlades så gott som aldrig på samma sätt som vuxna. Generellt var det ansvar som unga ansågs besitta för sina brottsliga handlingar mycket mer långtgående än i dag. Det framgår av undersökningen tydligt hur barns och ungdomars ansvar föll ut efter en åldersmässigt glidande skala från "barn" till "ungdom" och

slutligen "vuxen" där ansvaret generellt ökade i omfattning för varje ålderskategori. Det förekom dock i båda länderna att även mycket unga ställdes inför rätta och även dömdes till förhållandevis stränga straff, som framför allt aga. Likaså var de bevekelsegrunder som domstolarna tog hänsyn till till stor del desamma; förståndsutveckling, graden av uppsåt, förutsättningarna för förbättring samt olika former av förmildrande omständigheter som att den unge var "förledd", "tvingad" eller på något sätt i beroendeställning till vuxna eller äldre anstiftare/medgärningsmän. Samtidigt visar Mispelaere att frågan om barns och ungdomars straffansvar och vidare behandling av rättsväsendet var både mångfasetterad och komplex och ofta föremål för omfattande juridiska överväganden.

Det ansvar som barn och ungdomar ansågs ha varierade mycket beroende på vilken typ av brott det rörde sig om. Således ansågs det att även mycket unga, till och med små barn, borde förstå att man inte fick stjäla och således kunde straffas för detta brott. För många våldsbrott liksom för andra handlingar som medförde skador på människor framstod ansvaret ofta som mindre. Den punkt där frågan om ansvaret låg längst ifrån de synsätt som dominerar i dag var dock sexualbrotten. Här tilldelades ofta även förhållandevis unga ett inte obetydligt ansvar.

En rik repertoar av åtgärder stod till domstolarnas förfogande när det gällde unga lagöverträdare, från varningar, reprimander och uppmaningar till föräldrarna att ta större ansvar till mycket stränga straff som offentligt spöstraff, i vissa fall till och med avrättning. Endast en liten grupp av de unga lagöverträdarna ansågs så förhärdade och bortom all bättring att de straffades på samma sätt som vuxna. Det handlade nästan alltid om litet äldre ungdomar från 16 år och uppåt som begått upprepade eller särskilt allvarliga brott. Mispelaere har emellertid funnit mer än hundra rättsfall i Sverige där unga dömdes

till döden. Många av dessa var mycket unga, 14- eller 15-åringar som avrättades var inte helt ovanligt. De två yngsta var endast 11 år gamla. Dödsdomarna var dock aldrig resultatet av rutinmässigt exekverade rättsprocesser utan föregicks alltid av ytterst noggranna juridiska överväganden. Strängheten i behandlingen av unga lagöverträdare måste förstås utifrån den historiska och juridiska kontexten. Hårda straff, även dödsstraff, sågs som ett både rimligt och rättvist straff för ett antal grova brott mot bakgrund av de doktriner om oskadliggörande, avskräckning och försorning som dominerade strafftänkandet under tidigmodern tid. De vanligaste formerna av stränga straff för ungdomar var i Sverige fästningsarbete eller offentliga spöstraff, i Nederländerna inspärning på tukthus under långa tider.

Resultaten pekar på att domstolarna i både Sverige och i Nederländerna behandlade pojkar något strängare än flickor. Skillnaderna var dock inte särskilt stora. Däremot menar Mispelaere att det inte fanns några tydliga skillnader i behandling när det gällde social position. Ett intressant resultat som framkommer är att straffen i båda länderna var som hårdast i mitten av undersökningsperioden, under senare delen av 1600-talet i Sverige och i början av 1700-talet i Nederländerna. Det rör sig alltså inte om någon enkel process av avtagande hårdhet i de straff som utdömdes. Gentemot den tidigare forskning som hävdade att äldre tiders rättssystem ofta var "blint" för dem som drabbades av brott, framför allt när det gällde kvinnor och barn, menar författaren att detta inte stämmer beträffande den senare gruppen. Mispelaere har funnit en rad rättsfall där det framgår tydligt att domarna hade blick för, och tog hänsyn till, offrens utsatta position. Skall någon mer generell slutsats dras beträffande skillnader mellan Sverige och det nederländska området är denna att barns straffrättsliga ansvar sågs som mer omfattande i Sverige. Ansvaret sträckte sig också lägre ner i åldrarna i

Sverige. Detta ledde också till att de åtgärder och straff som utdömdes blev något hårdare i Sverige.

Mispelaere har gjort ett imponerande arbete i genomgången och analysen av ett omfattande och svårbearbetat källmaterial. En mängd intressanta resultat redovisas som gett en stabil grund för vidare forskning om synen på och behandlingen av unga lagöverträdare i historien. Avhandlingen är mer problematisk när det kommer till frågan om hur man i djupare mening skall förstå den praxis som utvecklades i dessa båda rättssystem. Mispelaere motiverar den långa undersökningsperioden med att denna ger möjlighet att urskilja förändringar i rättspraxis som eventuellt kan kopplas till större sociala, ekonomiska och kulturella förändringar i de båda samhällena. Denna målsättning uppfylls dock endast i begränsad grad. Den teoriram författaren valt är alltför outvecklad för att denna målsättning ska kunna uppfyllas och består huvudsakligen av en beskrivning av de sociala och ekonomiska skillnader som anses ha förelegat mellan Sverige och Nederländerna. Mispelaere har valt att inte använda sig av något av de senaste decenniernas mest använda teorikomplex när det gäller forskning kring historisk kriminalitet vilka förenklats kan beskrivas som civilisationsperspektivet (Elias) respektive disciplineringsperspektivet (Foucault). Andra tänkbara och intressanta möjligheter hade varit att knyta an till teorier kring statsmaktens framväxt och förändring, till mer explicita genusteoretiska resonemang eller att explicit konfrontera undersökningen med rättsvetenskapliga forskares tolkningar. Inget av detta har dock författaren gjort. Det må så vara om man kan visa att de teorier eller perspektiv man valt i stället är mer fruktbara. Detta lyckas dock knappast författaren med. Vad värre är, genom att inte gå i dialog med eller låta sig inspireras av dylika teorier placerar sig författaren delvis utanför den livliga forskningsdiskussion som förevarit på områ-

det under de senaste decennierna. Frågor om hur författarens nya resultat förhåller sig till de tolkningar av den tidigmoderna rättvisan som dominerat forskningen förblir till stor del obesvarad.

Problemen visar sig i avslutningen när undersökningen skall knytas samman. De tämligen vaga teoretiska redskap Mispelaere använder sig av ger endast begränsade möjligheter att i djupare mening förstå skeendet eller tolka de skillnader som fanns mellan länderna liksom de förändringar som skedde. I avslutningen prövas eller lanseras också en del andra mer *ad hoc*-artade förklaringar som att bemötandet av flickor påverkades av kvinnoideal där svaghet och ömtålighet betonades eller att den strängare praxis som kan iakttas i slutet av 1600-talet skall förstås i termer av ökad betoning på moralisk skolning bland ungdomarna. Denna typ av förklaringar framstår i sammanhanget som tämligen svagt underbyggda. Genom att låta sina, utan tvekan viktiga, slutsatser relateras till de tolkningar som gjorts utifrån ovanstående teoretiska perspektiv hade mycket kunnat vinnas.

Allvarliga brott förövade av unga gärningsmän väcker i dag stor uppmärksamhet. I vårt samhälle finns en stark föreställning om den unge som oskyldig och sårbar, om att den unge är en individ som tack vare just sin ungdom inte kan hållas fullt ansvarig för sina handlingar. Denna föreställning är så stark, så internaliserad i tankar och förhållningssätt, i regler och lagar, att vi ofta inte är medvetna om att den är *kulturellt* skapad. Genom djupgående studier av andra samhällen i tid och rum – samhällen som inte omfattar eller omfattade vår tids dominerande tankemönster – kan vi också bättre förstå vår samtid. På denna punkt är Mispelaeres undersökning ett viktigt bidrag.

Roddy Nilsson

Mathias Persson, *Det nära främmande: svensk lärdom och politik i en tysk tidning, 1753–1792*, Uppsala Studies in History of Ideas 40 (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2009). 296 s.

Mathias Perssons avhandling kan ses som ett inslag i kartläggningen av hur Sverige uppfattades på andra sidan Östersjön, i detta fall under 1700-talets senare hälft. Det är här inte fråga om något regelrätt projekt, men det har på senare tid tillkommit en rad avhandlingar och andra studier med liknande ambitioner. Perssons tillskott blir ett tungt vägande bidrag, inte minst för att han som sitt grundmaterial valt den väl renommerade tidskriften och recensionsorganet *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen* (i fortsättningen endast *Anzeigen*) som utgavs av Göttingens vetenskaps-societet, Königliche Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen (1751). I denna stad fanns också det nystartade (1737) och från 1750-talet mycket framgångsrika och framstegsvänliga Georgia Augusta-universitetet, vars professorer befolkade Vetenskaps-societeten och därmed också lånade sina pennor till dess tidskrift. Perssons metod går ut på att göra en närläsning och en idéhistorisk analys av *Anzeigens* rapportering om Sverige. Det gäller i första hand recensioner som återfinns under rubriker med svenska ortnamn som Uppsala, Stockholm och Åbo. Under rubriken Göttingen påträffas också en myckenhet svenskt stoff. Här diskuteras mycket hemvant svenskar och deras arbeten. Det är fråga om hundratals recensioner, textpassager och satser, författade av ett dussintal recensenter.

Att det tidigt fanns förbindelser och inarbetade nätverk mellan svenska vetenskapsmän och Göttingens lärde är känt, men hur stor den svenska representationen i *Anzeigen* var, är kanske inte lika bekant. Nu ges den i Perssons avhandling en ingående granskning. Det var dessutom lätt att skapa nätverk med Göttingen, där många av professorerna talade svenska, reste till Sverige och ägnade sig åt

översättning av svenska skrifter. Trafiken i motsatt riktning var också avsevärd. Det var framför allt vetenskapsmän som tillhörde de båda systerinstitutionerna Vetenskapsakademien och Königliche Gesellschaft som hade det flitigaste utbytet.

Avhandlingen är noggrant genomförd, inte minst har det krävts åtskilliga värderingar och definitioner kring det till synes enkla källmaterialet. De kan gälla frågan om recensionernas värde som källmaterial, ifrågasatt av till exempel Robert Darnton, eller hur de sinsemellan olika kritikerna och recensionerna, som ofta kommer med divergerande värderingar och åsikter, skall behandlas. Persson har valt att behandla dem som en kollektiv personlighet för att göra mångfalden överblickbar. Visserligen blir då homogeniteten överdriven, men, som författaren framhåller, varje recension måste underkastas en flerdimensionell och kodriktig bedömning för att sedan jämföras med de övriga recensionerna.

Det finns dock några viktiga och eklatanta undantag. De gäller den till synes märkligt negativa attityd som *Anzeigen* visar för Linné. Här var det fråga om vetenskaplig konkurrens, och i detta fall måste ett enskilt namn visas fram. Tidningens förste redaktör var nämligen den berömda botanisten med mera Albrecht von Haller, som ständigt kritiserade och underkände Linné. Haller kunde varken förlika sig med dennes system eller nomenklatur. Barskt framställs Linné som högdragen, inskränkt och småaktig. Han var helt enkelt en klåpare inom vetenskapen. Även sedan Haller flyttat till sin hemstad Bern (1753) behöll han uppsikten över Linné-litteraturen. Först efter hans död 1777 övertogs hans position av Johann Andreas Murray, botanist, läkare och linnélärling. Han utgjorde för övrigt en viktig länk i Linnés omfattande nätverk, inte minst genom en sextonårig korrespondens. Genom Murray kom Linné att framstå som en obestridlig auktoritet även av *Anzeigen*, som helt tycktes ha glömt sin förre redaktör.

Avhandlingens övergripande tema är som titeln anger "Det nära främmande". I relationen stater emellan kunde man förhålla sig på olika sätt. Storbritannien till exempel stärkte sin identitet genom att se sig som överlägset de kontinentala staterna under 1700-talet. Otaliga brittiska resenärer vittnar i sina reseskildringar om detta. Man kunde också se andra länder som modellstater värda att efterlikna. I Perssons avhandling är det fråga om det utländska "andra" som en spegel för "självet". Detta är inte så lätt att få fram, då det rymmer åtskillig problematik. Det behövs kniviga definitioner och distinktioner för att reda ut begreppen, eftersom *Anzeigens* nyhetsförmedling kännetecknas av en sammansatt och dynamisk blandning av de tre dikotomier Persson vill avhandla: "självet" och "det andra", patriotism och kosmopolitism (vetenskapsmännen tillhörde ju de lärdas republik) samt slutenhet och öppenhet.

Vad säger då tidningen om de svenska vetenskapsmännen? Det är mest naturforskare, kemister och läkare som behandlas, men även historiker som Lagerbring och den från *Anzeigens* sida mycket uppskattade publicisten Carl Christoffer Gjörwell. Om den sistnämnde har det sagts att om man bara förlitade sig på hans tidningar, skulle man lätt få intrycket att man levde i en tysk provins. I *Anzeigen* möter en unison lovsång med ytterst få dissonanser. De flesta svenska vetenskapsmän framhålls som berömda och stora, flitiga, nyttiga, kompetenta, dygdiga, naturälskare, patrioter och kosmopoliter. Den eventuella kritik som förekommer är synnerligen förbindlig. Hade man dessutom en kritisk inställning till något franskt var det en favör. Det fanns nämligen i *Anzeigen* en stark animositet mot allt franskt, som i mycket berodde på landets katolicism. Det som mest slog an och var av stort värde var kombinationen av patriotism och kosmopolitism. Den tycks ha varit något av en överideologi för tidningens transnationella strävanden. En vetenskapsman fick gärna vara patriot och tjäna sitt eget land, bara han samtidigt gav sina

resultat en större räckvidd så att han därmed tjänade hela mänskligheten. Enligt den stora franska Encyklopedien utförde man då en "patriotisme universel". Patriotismens antites var egoismen och likgiltigheten för det allmänna. *Anzeigen* uppfattade sig som en nod, som förde ut de svenska rönen till framför allt de andra tyska staterna.

Ett annat förhållande som livligt uppskattades av *Anzeigen* var överhetens positiva intresse för vetenskap och näringar. Så var det i Tyskland, inte minst i Hannover, där Haller och andra framförde den ständeruppflysta åsikten att lärda akademier inte kunde fungera optimalt utan överhetens protektion. Med tillfredsställelse konstaterade tidningen därför hur högt uppsatta politiker som von Höpken, Ekeblad och Tessin deltog i den svenska Vetenskapsakademiens arbete. De vetenskaper som hade högsta prioritet var de praktiskt tillämpade, de som var nyttiga och gynnsamma för lantbruk och näringar. *Anzeigen* stod bakom hattarna och deras ekonomiska politik, präglad av merkantilism och satsning på manufakturer. Mössorna representeras knappast alls i tidningen. Men det räckte inte med utilism, merkantilism, patriotism, gynnsam politik och ständerupplysning. Det som fattades för att göra samsynen nära nog total var den protestantiska tron och antikatholicismen. Att katolicismen hade haft en förödande verkan på vetenskap och näringsliv och stått för vidskepelse och maktlystnad uttrycktes klart i *Anzeigen* och hade då och då även hörts inom den svenska Vetenskapsakademiens väggar. Reformationen hade skingrat mörkret på alla plan var den gemensamma uppfattningen.

Detta var helt kort de uppfattningar tidningen hade om svensk vetenskap. Här tyckte sig *Anzeigen* och Göttingens lärda värld se sig i en spegel – här fanns det samma, det nära främmande med i stort sett samma ideal. Det utländska "andra" blir ett "nära främmande", och Sverige ses nära nog som en tysk provins. Det var naturligtvis en sovrande process av

den information man fick om Sverige. Med Sverige avsågs för övrigt inte Finland eller de tyska Östersjöprovinserna Svenska Pommern och Wismar, som tidningen faktiskt såg som tyska provinser, om än under svenskt välde. Det fanns dock ett "andra" och främmande Sverige. Något som uppfattades som hotande var den svenska historiska traditionen i form av göticismen. Den hörde förvisso 1600-talet till, men rönte ändå kritisk uppmärksamhet från *Anzeigens* sida, och varje drag av götisk yverborenhet på 1700-talet bemöttes med skärpa. Det tycks som om den väckt anstöt, då dess idéinnehåll krockade med den tyska historiepatriotiska traditionen. Också den hade sina goter och germaner och här fanns också tanken på ett forntida Storgermanien, ett Germania Magna, ur vilket de europeiska rikena uppstått. *Anzeigen* vill gärna se tyskarna som den aktiva och givande parten i umgänget med Sverige. Detta framkommer vid flera tillfällen, trots den påstådda likheten. En viss främmande exotism vilade också över Sverige, som gällde vintern, den stränga kylan (som sågs som något negativt) och en nordlig befolkning, lapparna, som uppfattades som ytterst sällsamma, och vars lycka och levnad fann representationer i *Anzeigen*. Det fanns också några svenska teologer som fick nedgörande kritik, så teologen och wolffianen Nils Wallerius som lyckades få ett av Göttingenprofessorn Michaelis arbeten förbjudet i Sverige. De positiva sidorna och därmed den egna identiteten var dock i klar majoritet.

När det gäller den svenska politiken var, som vi sett, *Anzeigen* hattvänlig (en tysk översättning av hattorganet *En ärlig svensk* gavs goda vitsord) och hyllade dessutom det svenska frihetstida statsskicket, även om man tyckte att riksdagsmännen var för mutbara. Att kungen hade en tillbakadragen roll ansågs positivt. Det är dock märkligt hur lätt tidningen byter åsikt när Gustav III genomfört sin stadskupp. Utan problem upprepar tidningen den gustavianska propagandan och anser att kungen

nu brutit dödläget mellan stånden. Nu ses partisplittringen som något ont. Det snabba åsiktsbytet ser Persson som ett utslag av tidningens överhetsvänlighet. Det var inte heller professorerna som hade makten vid universitetet och Vetenskaps societeten, utan de mäktiga geheimeråden, som kunde gå in och peta i recensionerna och väl inte ville stöta sig med Gustav III. Den nya konstitutionen sågs av *Anzeigen* som en kompromiss mellan envælde och demokrati. Man ansåg till och med att konstitutionen överensstämde med den naturliga rätten och att den därmed var att betrakta som universell.

Avhandlingen är tematiskt anlagd, vilket nog är den bästa formen, även om en del upprepningar inte går att undvika. Det gäller de omfattande kapitlen "Lärdomslandet" och "Nytt nationen", som ibland kan gå in i varandra. Intressant skulle det också ha varit att få se flera uppgifter om de omtalade nätverken och de personliga besöken vid de respektive akademierna. Det hör visserligen inte till avhandlingens syften och Persson anser att det är omöjligt, men något mera hade nog inte varit ur vägen.

Mina invändningar inför denna intressanta avhandling är ytterst få. Det var överraskande att se hur man från *Anzeigens* sida hade så initierade kunskaper om Sverige, och Persson har tagit vara på möjligheterna. De ger ju en ny infallsvinkel på den svenska historien. Hans inläsning av bakgrundsmaterial är omfattande, den empiriska behandlingen är utförd med noggrannhet. Relevanta frågor ställs och besvaras, och de generösa sammanfattningarna bistår läsaren genom myllret av fakta. I ett slutkapitel lägger han också fram en teori baserad på vad som framkommit i avhandlingen om det "nära främmandes" funktion i olika historiska sammanhang. Den återges här i en kort version: "När det nära främmande utgör ett *alter ego*, en projektionsyta för det egna samhället och ett föremål för identifikation, sätts betraktaren i stånd att tillägna sig dess politis-

ka, ekonomiska och sociala förhållanden i sitt hemland, inte minst genom uppställanden av implicita och explicita exempel.” Jo, visst kan det vara så, men det låter aningen trivialt och självskrivet som en användbar teori. Dessutom var det ju så, vilket Persson också antyder i fallet med *Anzeigen*, att tidningens bild av Sverige är ganska skev. Mycket sållades av allt att döma bort för att inte sprickorna i självbilden skulle bli synliga. Detta skall dock inte skymma det faktum att Mathias Perssons avhandling är en välgjord och lärorik presentation av det slutande 1700-talets Sverige som det nära främmande.

Nils Eriksson

Päivi Maria Pihlaja, *Tiedettä pohjantähdän alla: pohjoisen tutkimus ja Ruotsin tiedeseurojen subteet Ranskan 1700-luvulla* (Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten, 2009). 306 s.

Svensk vetenskapspraktik och vetenskapspolitik på 1700-talet är ett väletablerat forskningsfält med både långa traditioner och en rik flora av nyare forskning. Därför väcker varje ny undersökning frågan om vad den möjligen kan tillföra redan befintlig forskning. Päivi Pihlajas doktorsavhandling på finska, *Tiedettä pohjantähdän alla: Pohjoisen tutkimus ja Ruotsin tiedeseurojen subteet Ranskan 1700-luvulla* (Vetenskap under polstjärnan: forskningen om det nordliga väderstrecket och de svenska vetenskapsakademiernas kontakter med Frankrike under 1700-talet), behandlar 1700-talets vetenskapliga intresse för nordliga fenomen både i ett svensknationellt och i ett internationellt perspektiv, och då med speciell hänvisning till epokens stormakt Frankrike.

Uppkomsten av vetenskapsakademier under 1700-talet skapade ett internationellt forum för utbyte av information och, som Pihlaja visar, även ett slags arbetsfördelning.

Grundandet av Kungliga Svenska Vetenskapsakademien 1739 förde effektivare in de svenska vetenskapsmännen i dessa nätverk och gav också utrymme för en nationell strategi för att hävda Sveriges betydelse inom det europeiska vetenskapssamfundet. I 1700-talets Europa fanns det ett intresse för det extremt nordliga. Kölden, isen, midnattssolen och vintermörkret uppfattades som ett slags absoluta enheter som gjorde området till ett potentiellt laboratorium för vetenskapen. Det är detta laboratorium – som i praktiken främst kom att vara Tornedalen – som var objektet för de svensk-franska kontakterna, kunskapsutbytet och omförhandlingarna av bilden av det nordliga och Sverige.

Det centrala källmaterialet för studien är Franska vetenskapsakademins, *Académie Royale des Sciences*, samt övriga Parisiska vetenskapsamfundets handlingar. Med hjälp av källmaterialet visar författaren vilken roll det nordliga hade då man från svenskt håll aktivt ville etablera kontakter till den franska akademien, som i hög grad hade tjänat som förebild då Svenska Vetenskapsakademien grundades. Studiens tidsramar är valda och motiverade ur ett svenskt perspektiv, med början i 1710-talet och grundandet av *Collegium Curiosorum* i Uppsala. Studien sträcker sig kronologiskt fram till tidigt 1770-tal som enligt författaren inte bara markerar ett inrikespolitiskt, utan också ett vetenskapspolitiskt brott i Sverige. Man riktade efter detta inte lika stor uppmärksamhet på naturvetenskaperna, utan tyngdpunkten försköts mera mot de sköna konsterna och den litterära vitterheten. Tiden som avgränsas sammanfaller med tiden för hattpartiets franskvänliga politik och är på så sätt ganska naturlig då man undersöker svensk-franska relationer.

I det inledande kapitlet undersöker författaren de strategier som man från svenskt håll begagnade för att skapa kontakter med sina franska kolleger. Dels synar Pihlaja interna svenska diskussioner och dels har hon gjort en

systematisk genomgång av korrespondensen med utländska kolleger. Här är det vetenskapsmännen som är aktörerna och deras skriftliga vittnesmål som är basen för återskapandet av historien om hur de svenska vetenskapsmännen blir en del av den europeiska litterära offentligheten, eller "republiken". Författaren skapar en bild av förutsättningarna för de svenska vetenskapsmännens internationella verksamhet, och vilar här givetvis på redan befintlig forskning i ämnet från Sten Lindroth till Sverker Sörlin och många andra. Den etablerade bilden av Sverige återskapas som en rik kontextualiserande fond som ger logik och mening åt de särskilda fallen som lyfts upp ur källmaterialet. I det andra kapitlet vänds perspektivet mot det franska, och frågeställningen lyder: hur använde de franska vetenskapsmännen informationen om Sverige och dess nordliga regioner? Förutom den rent konkreta informationsgången – franska översättningar av svenska texter och expeditionerna med Maupertuis berömda resa i Lappland i spetsen som etablerade det franska Nordenintresset inom 1700-talets vetenskap – analyserar författaren vilka nordliga teman, ämnen eller frågeställningar som kom att bli en del av det vetenskapliga paradigmat. Pihlaja konstaterar att kolden och snön var ett "hett debattämne inom vetenskaps societeterna". En central fråga var om kolden kunde vara ett medel för att förlänga levande organismers livslängd. Fokus är här rätt strikt på skriftligt material om hur experiment i praktiken utfördes och annat som kan klassas som vetenskap, även om intressanta hänvisningar görs till en mera allmän litterär tidsatmosfär.

Med bakgrund i de två nämnda kapitlen presenterar författaren i det tredje huvudkapitlet en analys av hur Sverige och de svenska vetenskapsmännen positionerade sig i 1700-talets europeiska vetenskapsamfund. Hon visar vilken information som nådde ut till Paris och vidare, och hur den svenska vetenskapsakademien erbjöd nya möjligheter för svenska vetenskapsmän att delta och påverka den in-

ternationella debatten. Här är det tydligt att det inte är frågan om någon ensidig konstellation centrum—periferi, utan att överföringen av kunskap – *transfers* – var ett mera komplext och dubbelriktat fenomen. De svenska vetenskapsmännen stod inte enbart värdar för franska expeditioner, utan var en viktig del av ett europeiskt vetenskapligt nätverk där svenskarnas uppgift var att bistå med data om nordliga fenomen. Själva uppfattade de sig ofta som ett slags vetenskapens hantverkare i ett större sammanhang. Det faktum att man i norra Sverige kunde utföra experiment i en kyla som överträffade den man kunde skapa i konstgjorda laboratorieförhållanden – som ofta var jordkällare – i Frankrike, betydde att det svenska rikets norra regioner hade en viktig plats i upplysningens vetenskapliga praktik. Klimatlärens starka position under 1700-talet var givetvis också en bidragande faktor till att man ansåg att det var viktigt att utföra experiment i så skiftande klimatförhållanden som möjligt.

Klimatfrågan hade en vidare betydelse för 1700-talets världsbild, och Pihlaja hänvisar här till Carl Frängsmyrs avhandling om klimatet och karaktärens sammanlänkning. Hon bidrar själv till detta forskningsfält genom en förtjänstfull undersökning om "den 'glaciära zonens' politiska filosofi", vilket också är huvudrubriken för det fjärde huvudkapitlet i avhandlingen. Författaren lyfter här fram hur just "Lappland" – *Laponie* – får en särskild status i 1700-talets lärda republik. Området uppgraderas och särskiljs från andra svenska perifera områden, som exempelvis "Karelen" eller "Finland". Detta "Lappland", som i praktiken var Tornedalen, blev ett instrument för svenska vetenskapsmän och i vidare mening för Sverige att uppgradera sitt anseende på kontinenten. Päivi Pihlaja visar hur den reella platsen fick en litterär dimension och uppstod som en imagologisk plats, som producerades i en uppsjö texter som vida överskred antalet reella besök av faktiska resenärer. Sveriges nordliga

kvaliteter var positiva byggstenar i skapandet av bilden av Sverige som ett land av upplysning och framsteg. Under 1700-talet skedde en förändring i den kontinentala bilden av den skandinaviska halvön och Lappland. Från att ha varit föremål för halv-mytiska paradisföreställningar, blev det med tiden en plats för Europas mest avancerade vetenskap. Norr blev framstegets väderstreck (vid sidan om väster) för Europas lärda.

Päivi Pihlajas studie baserar sig på omfattande forskning i franska källor och en solid kännedom om aktuell forskning i ämnet. I studien kombineras en mera klassisk idé- och vetenskapshistorisk analys med nätverksforskning och *imagologi*, eller så kallad bildforskning. Det handlar inte enbart om vetenskapspraktik, utan också om hur bilden av Sverige, både den självproducerade och den utifrån uppfattade, förändrades som en följd av nya intressen och värderingar inom det internationella vetenskapsamfundet inför det nordliga. Nyttotänkandet etablerade de nordliga regionerna som en plats där människan genom vetenskapliga experiment kunde utveckla sin kunskap om naturen och på så sätt också sin civilisation. Studien är en omfattande undersökning i hur denna nya Nordenbild artikulerades och hur dessa idéer förmedlades. Förhoppningsvis kommer avhandlingen sinomtid i sin helhet eller i artiklar att bli tillgänglig också för en läsekrets som inte läser finska.

Peter Stadius

Anna-Maria Rimm, *Elsa Fougt, Kungl. boktryckare: aktör i det litterära systemet ca 1780–1810*, Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 59 (Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 2009). 59+28+18+47+95+34+16 s.

Elsa Fougt, Kungl. boktryckare är något så ovanligt inom humanistisk forskning som en sammanläggningsavhandling. De artiklar som publiceras häri har alltså redan tidigare varit i tryck. Till antalet är de fem stycken: "Den kungliga boktryckaren, del 1" publicerad i tidskriften *Biblis* 2005:30; "Den kungliga boktryckaren, del 2", *Biblis* 2005:31; "Elsa Fougt som Kungl. boktryckare", *Sammlaren* 2007; "Elsa Fougt som förläggare", *Litteratur och sambälle* 39:1 (2009); och "Elsa Fougt som internationell bokhandlare", *Biblis* 2009:47. Till dessa kommer ett inledande kapitel, som är det verkligen värdefulla om man redan har hunnit bekanta sig med de övriga texterna.

Förutom metod- och teoridiskussion, forskningsöversikt etc. sammanfattar inledningskapitlet de fem artiklarna och för med dessa som grund en mer övergripande diskussion av Elsa Fougt och hennes plats i det slutande 1700-talets litterära system, dels som maka till Kungl. boktryckare Henrik Fougt, dels som dennes änka och efterträdare till titeln. Vilka förutsättningar hade Elsa Fougt som boktryckare, förläggare och bokhandlare och vilka strategier och metoder tillämpade hon för att så framgångsrikt som möjligt försöka driva sitt företag? Vad var hennes drivkrafter och påverkade hennes kön i någon mån yrkesrollen?

Anna-Maria Rimm kan presentera en rad intressanta resultat utifrån sina studier. Bland annat finner hon att privilegiet på det offentliga trycket, som tillkom den Kungl. boktryckaren, inte alls var så okomplicerat som tidigare hävdats, utan i allra högsta grad var ett privilegium med modifikationer. Hela det artonde seklet präglades av osäkerheter och förändringar i synen på vad som ingick i det offentliga trycket och det förekom också att andra boktryckare nappade åt sig privilegier på sådant tryck som normalt skulle ha tillhört den kungliga. Vidare visar Rimm att Elsa Fougt med all sannolikhet var yrkesverksam redan innan hon gick in i änkeståndet. För det

första ger Fougt själv uttryck för detta, och för det andra, menar Rimm med stöd i bland annat ekonomisk-historisk forskning, bör en inrättning som det Kungl. boktryckeriet inte ses som ett individuellt prerogativ utan som knutet till hushållet i stort. Elsa Fougt var till yttermera visso ägare till hälften av företaget, lagstadgat i giftermålsbalken, ett faktum som undgått tidigare forskning. Makarna Fougt torde därför *båda* ha spelat en aktiv och viktig roll i företagets framgångsrika drift.

Ingen förfördelning tycks heller ha drabbat Elsa Fougt som änka, åtminstone inte på grund av att hon var kvinna. Elsa Fougt tog självklart plats som en jämbördig i Boktryckerisocieteten, den tidens arbetsgivarorgan inom yrket, och satte inte sitt ljus under skäppan vare sig som boktryckare, förläggare, stilgjuteriägarinna eller bokhandlare. Hennes ställning gentemot myndigheter och andra tycks ha varit starkare och hennes förhandlingsutrymme i vissa avseenden vidare än hennes manliga föregångares. När hon ingick kompanjonskap med bokhandlaren Carl Gottlieb Ulff för att bedriva köpenskap med utländska böcker var det hon som agerade i de viktigaste positionerna. Han var mer av ett biträde än en partner på lika villkor, framhåller Rimm. Fler intressanta rön skulle kunna framhållas, Fougt förhållandevis moderna organisation av förlagsverksamheten till exempel, men de får för tillfället lämnas till den hugade läsaren att själv göra sig viss om.

Man kan ha vissa invändningar mot sammanläggningsavhandlingen som form. Den tenderar till exempel ofta att inte bli ett lika gjutet helt som monografen. Hos Rimm märks detta bland annat i att den traditionella synen på Elsa Fougt, som egentligen inte involverad i tryckeriverksamheten medan hennes make var i livet, präglar de två första artiklarna – något som Rimm själv tar upp – medan bilden av

Fougt som högst aktiv maka först i den tredje etableras. Med den mer hushållsbaserade än individuella uppfattningen av Kungl. boktryckerämbetet hade dessa första två artiklar förmodligen sett något annorlunda ut, något som dock inte står att ändra i en avhandling av denna typ, mer än genom en anmärkning i inledningen. Sammanläggningsavhandlingar vidhäftas vidare av en viss redundans som naturligtvis är nödvändig och ofrånkomlig när artiklarna trycks fristående på olika håll, men som för den som läser igenom alla i ett sträck kan tyckas onödig.

Ett annat problem som uppstått i föreliggande fall är att reproduktionen av artiklarna till avhandlingsupplagan i flera fall inte blivit särskilt lyckad. Det gäller särskilt artiklarna publicerade i *Biblis*, där stilgraden blivit oangenämt liten och tröttande för ögat. I de två första artiklarna har satsytan dessutom hamnat oproportionerligt långt ner på sidan och illustrationen av Peter Momma, Elsas far, ("Den kungliga boktryckaren, del I", s. 10) har fått allt för stor kontrast för att den skall vara uttydbar. Det är synd i en avhandling vars ämne är en person känd för sitt goda tryck. *Biblis*-artiklarna rekommenderas därför att om möjligt läsas i sin första publicerade form.

Innehållsmässigt finns dock inte mycket att anmärka på Anna-Maria Rimms utmärkta avhandling, som plöjer en hittills obrukad teg: den svenska kvinnan i bokhistorien, en teg som man hoppas att fler forskare skall sätta spaden i. För här finns betydligt mer intressant att hämta. Det visar Rimm tydligt och det hör kanske till avhandlingens främsta företrädan, att den tydligt öppnar upp nya perspektiv i svensk bokhistorisk forskning och banar väg för vidare studier.

Rikard Wingård

David Denis Aldridge, *Admiral Sir John Norris and the British Naval Expeditions to the Baltic Sea 1715–1727*, Forum Navales skriftserie 37 (Lund: Nordic Academic Press, 2009). 381 s.

Den marina sidan av det stora nordiska kriget 1700–1721 har traditionellt sett behandlats styvmoderligt av svenska historiker. Medan det regelbundet utkommer nya arbeten om kriget till lands, enskilda fältslag och högre officerare eller ämbetsmän råder det näst intill total stiltje på det sjöhistoriska området. Den stora *Svenska flottans historia* (1942–1949) är snart 70 år gammal och de nu närmast antika biografierna över ledande svenska sjömilitärer kan räknas på den ena handens fingrar. När Sjöhistoriska samfundet nu presenterar ett vetenskapligt bidrag inom området är det därför symptomatiskt att det rör sig om en brittisk doktorsavhandling från 1971.

Boken behandlar amiralen John Norris (1670/71–1749) och hans roll som ledare för de brittiska sjöexpeditionerna till Östersjön under det stora nordiska krigets slutskede. Dessa var av växlande karaktär. Inledningsvis spelade kommersiella överväganden en stor roll, men den nytillträdde Georg I gjorde också sitt bästa för att utnyttja den brittiska flottan för hannoveranska intressen. Detta ledde till den egendomliga situationen att fartyg från det formellt neutrala Storbritannien mer eller mindre öppet understödde mot Sverige riktade operationer och 1717 rentav råkade i häftig strid med en svensk fregatt. Från 1719 kom den förändrade politiska situationen att leda till en total omkastning i förhållandet och amiral Norris fick därefter i stället i uppgift att samverka med svenskarna. På ledande håll i Sverige hade många stora förhoppningar på att samverkan med britterna skulle vara ett första

steg i bildandet av en stor anti-rysk koalition, vilken snart skulle tvinga tsar Peter att kraftigt dämpa sina fordringar på massiva svenska landavträdelser. Hur energiskt Norris genomförde sitt uppdrag har varit omdiskuterat och vissa äldre forskare har rentav antytt att amiralen tog ryska mutor. Klart är i alla fall att det slutliga utfallet av det svensk-brittiska samarbetet inte motsvarade de storslagna svenska förhoppningarna.

Ämnet är ingalunda nytt, redan den brittiske historikern James Frederick Chance publicerade för mer än hundra år sedan en rad artiklar och en bok om förhållandet mellan Storbritannien och Sverige under Georg I:s regeringstid. Den stora skillnaden mellan Aldridge och hans föregångare är bredden i källmaterialet. Medan Chance nästan undantagslöst byggde sin skildring på brittiska källor har Aldridge utfört arkivforskningar i flera länder och kan på det sättet presentera en betydligt mer allsidig bild. Att den norskfödda historikern Ragnhild Hatton, en av sin tids främsta kännare av det tidiga 1700-talet europeiska storpolitik, kom att bli hans handledare betydde säkert också mycket i detta sammanhang. I ett långt, av stor beundran och tacksamhet präglat förord framgår tydligt att Hatton var en krävande lärare som inte lät sig nöja med forskningsmässiga halvmesyrier.

Aldridges arbete ställer mycket stora krav på läsaren. Den som inte känner till namn som till exempel Orford, Stanhope, Bothmer, Bernstorff och Mediger kommer att få det synnerligen besvärligt. Det skulle ha underlättat högst betydligt om boken försetts med ett kommenterat personregister. Det hade också varit önskvärt att titeln tydligare återspeglade bokens innehåll. I realiteten avslutas nämligen skildringen med amiral Norris hemfärd senhösten

1719 och expeditionen 1717 berörs nästan inte alls eftersom den leddes av George Byng.

Dessa smärre anmärkningar förtar dock inte det positiva helhetsintrycket. Aldridge har gett ett värdefullt bidrag till forskningen om det stora nordiska krigets marina sida. Särskilt glädjande är att studien bygger såväl på omfattande arkivforskningar i Storbritannien, Sverige, Danmark och Österrike som på en omfattande litteratur. Naturligtvis är det en smula beklagligt att författaren inte har använt ryskt material i någon nämnvärd omfattning, men det är begripligt om han ställde inför en väldig uppgift ryggade för att ge sig i kast med ännu ett främmande språk. En av bokens absoluta styrkor ligger i den kommenterade käll- och litteraturförteckningen och i författarens presentation (s. 23–29) av viktiga arbeten utgivna efter färdigställandet av avhandlingen 1971. Även den som saknar omfattande kunskaper om det stora nordiska krigets marina sida kan här få många tips och uppslag.

Sjöhistoriska samfundet är värt mycket beröm för att ha rott det säkerligen besvärliga projektet i land. Det kan inte ha varit en enkel uppgift att med varsam hand redigera en nästan fyrtioårig otröckt avhandling. Det är att beklaga att vare sig Aldridge eller initiativtagaren Jan Glete fick se slutresultatet.

Förhoppningsvis kan erfarenheterna utnyttjas för någon form av uppföljare, gärna med fokus på den ryska flottan och tsar Peters dispositioner åren 1719–1721. Detta område är, trots allt det som i Sverige har skrivits om härjningarna på östkusten och den legendomspunna striden vid Stäket, fortfarande något av ett forskningsmässigt Terra incognita. Vår för inte ett gemensamt svenskt-ryskt projekt? I dessa år av ständiga 300-årsjubileer borde det inte vara svårt att finna intresserade samarbetspartners borta i öster.

Bengt Nilsson

Håkon With Andersen, Brita Brenna, Magne Njåstad & Astrid Wale, *Aemula Lauri: The Royal Norwegian Society of Science and Letters, 1760–2010* (Sagamore Beach, MA: Science History Publications, 2009). 400 s.

Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab ble stiftet i Trondheim i 1760 av biskop Johan Ernst Gunnerus, rektor Gerhard Schøning og historiker Peter Frederik Suhm. Dette var Norges første, og i femti år eneste, vitenskapelige institusjon. I anledning 250-årsjubileet i 2010 har selskapet utgitt et gedigent verk om sin egen historie, *Aemula Lauri: The Royal Norwegian Society of Science and Letters, 1760–2010*. Verket har en tiltalende layout, det er på 400 tettskrevne sider, har 867 fotnoter og holder en upåklagelig vitenskapelig standard. Det supplerer og viderefører professor Hans Midbøes tobindsverk til 200-årsjubileet, *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs historie 1760–1960*. Men siden den er skrevet på engelsk, henvender *Aemula Lauri* seg også til det internasjonale fagmiljøet.

Boken er anlagt som et *team-work*, hvor fire erfarne historikere tar for seg hver sin bolk av selskapets historie. Den fortøner seg som en lang serie av metamorfoser og overlevelsestrategier. Brita Brenna behandler etableringen av selskapet i 1760, dets fruktbare pionertid og dets vanskeligere situasjon i århundrets siste kvartal. Magne Njåstad skriver om selskapets utvikling i årene fra 1805 til 1870 i lys av de betydelige politiske og institusjonelle endringer som fant sted i Norge, først og fremst i forbindelse med universitetets opprettelse i Christiania i 1811. Håkon With Andersen skildrer selskapets utvikling fra 1870 til 1960. Omkring 1870 får selskapet sterkere preg av å være en forskningsbasert museums- og samlingsinstitusjon. Denne blir utfordret i 1911, da Norges Tekniske Høyskole legges til Trondheim. I 1926 delte selskapet seg i to: museum og bibliotek på den ene siden, og vitenskaps-selskap på den andre. I hovedsak ble denne strukturen fastholdt gjennom hele århundret.

Astrid Wales kapittel er nyplyyd mark. Hun behandler de siste femti årene av selskapets historie, og viser hvordan det har greid å tilpasse og fornye seg i en tid preget av dype og relativt hyppige strukturendringer innenfor universitets- og høyskolesektoren.

Aemula Lauri fremstår først og fremst som en norsk institusjonshistorie, men verket tar sikte på – og lykkes også med – å være et bidrag til en felleseuropisk vitenskapshistorie. Selskapet var en norsk manifestasjon av de sivile vitenskapselskapene i Europa i opplysningstiden, og dets bestrebelser blir gjennom hele verket fremstilt i lys av ideer og lærdommer fra den store verden utenfor – likevel uten at det lokale perspektivet tapes av syne. Det nasjonale, regionale og spesifikt trønderske i selskapshistorien er fint ivaretatt, og det gjør tidvis boken til underholdende lesning. Det mest interessante i denne 250-årige historien er selve dannelsen av selskapet og de personene som dannet det. Om dette skriver Brita Brenna, og jeg vil gå nærmere inn på hennes bidrag.

I fire solide kapitler tar hun for seg selskapets første 50 år og skildrer en fascinerende historie om vekst og fall. Hun gjør utmerket rede for selskapets forankring i opplysningstidens generelle etiske og pedagogiske ideer og for epokens empiriske studier i naturvitenskap. Her sto selskapet på linje med utenlandske lærdomsmiljøer. Det særegne ved selskapet i Trondheim var imidlertid den prominente plassen som teologien inntok. Brenna kaster lys over dette forholdet, blant annet ved ta utgangspunkt i Gunnerus' hyrdebrev av 1758, hvor han legger frem programmet for det vitenskapelige selskap som skulle realiseres to år senere. I hyrdebrevet oppfordrer han til studier på mange felter – poesi, historie, fysikk, men ikke minst i "de naturlige Tings Hensikt og Guddommelige Øjemerke." For Gunnerus var det intet skisma mellom teologi og naturvitenskap. Han gjorde nitide studier i naturens store system og så i dets minste detaljer beviser for Guds visdom og hensikt. Her var

han for øvrig på linje med sin store læremester, Carl von Linné, som var selskapets mest heder-skronte medlem.

I opplysningens ånd ville Gunnerus at de vitenskapelige resultatene skulle populariseres og meddeles på "en smuk og behagelig Maade" og slik at de ikke overgikk folks forstand (s. 12). Selskapet utga sine *Skrifter* på det danske morsmålet, noe som var forholdsvis radikalt i samtiden, da vitenskapelige tekster gjerne ble forfattet på latin. Brenna vier skriftene velfortjent oppmerksomhet og gir en systematisk gjennomgang av innhold og utgivertakt. Selskapets glanstid falt sammen med Gunnerus' virketid. Etter hans død i 1773 inntreffer et vakuum. Ingen står klar til å føre hans vitenskapelige arbeid videre, og skriftserien stopper opp i mange år. Brenna analyserer forfallet i selskapet i århundrets siste kvartal med vekt på flere aspekter. Etter Guldbergs maktovertakelse i 1784 blir nyttetenkningen nærmest enerådende på vitenskapens områder, ikke minst på naturforskningens. Premiene som utdeles er ikke primært for vitenskapelig innsats, men for praktiske tiltak innenfor landbruk og næring. Med dette viser Brenna hvordan selskapet dreies i det hun kaller en patriotisk retning.

Etter mitt skjønn gir hun dette begrepet et for snevert og for pragmatisk innhold. I denne epoken omfattet patriotisme også den sterke litterære og historiske interessen for Norge i "oldtiden" som var felles for aktørene i selskapet. Brenna går i liten grad inn på litterære forhold – Schönings innflytelsesrike norgeshistorie nevnes bare så vidt og Suhms "oldtidsdiktning" ikke i det hele tatt.

Umiddelbart virker det overraskende at Brenna avslutter fremstillingen i det lite signifikante året 1805 – hvorfor ikke 1811 eller 1814? Det blir først klart i den neste hovedbolken, forfattet av Njåstad, som viser at året har sin betydning for selskapets indre liv: I 1805 får det nye statutter og legger kursen om i retning av en konsolidering av samlinger og bibliotek (s. 108). Dette er et eksempel

på at visse redaksjonelle grep kunne ha vært gjort for å få samordnet de fire hoveddelene bedre, dette gjelder særlig de to første. Fremstillingen har lett for å hoppe for mye frem og tilbake, og her er det også en tendens til overlappinger og unødvendige gjentakelser, fra tid til annen nesten ordrette. Slik kan det by på en viss anstrengelse å lese hele verket som en sammenhengende historie.

For hele verkets vedkommende virker den engelske språkdrakten korrekt, men ikke alltid velsittende, ofte er språkføringen i tyngste laget. Man stusser litt ved tittelen: *Aemula Lauri* (rival[isering] om laurbær). Det lyder som et motto. Det er hentet fra selskapets segl, som pryder verkets forside. Uttrykket kan tolkes som at vitenskapselskapet melder seg som en konkurrent om laurbærkransen, altså heder og ære. Men er dette uttrykket tilstrekkelig kjent? Med forbehold om manglende kunnskaper virker det på meg noe søkt som tittel. Man kan også spørre seg om boken kan falle mellom to stoler. For norske og skandinaviske lesere med alminnelige historiekunnskaper kan det bli for mye historisk skolelærdom, og for utenlandske lesere kanskje i overkant med lokale petiteser. Disse innvendigene har imidlertid lite å si når det gjelder verkets kvalitet og vitenskapelige verdi. *Aemula Lauri* er et verk som lenge har vært savnet, og det vil bli mottatt med glede og interesse av forskere på tvers av ulike fag- og landegrenser.

Liv Bliksrud

Gudrun Andersson, *Stadens dignitärer: den lokale elitens status og maktmanifestasjon i Arboga 1650–1770* (Stockholm: Atlantis, 2009). 385 s.

Staden Arboga, som i dag kanskje bara förefaller vara en idyllisk småstad, var under 1600- och 1700-talen en viktig handelsstad, en av de viktigaste i hela svenska riket. Dess läge vid

Arbogaån i Mälardalen var strategiskt för järnhandeln och gjorde staden till en betydelsefull handelsplats mellan bergslagera och Stockholm.

Handelsstaden Arboga styrdes av borgarståndets maktägande elit. Arboga är scenen och de som tillhörde denna styrande elit i staden är aktörerna i docent Gudrun Anderssons bok *Stadens dignitärer*. Andersson koncentrerar sig på den lokala nivån, men relaterar den ständigt med riksnivån. Det är den lokala borgerliga elitens status- och maktmanifestation som är undersökningens ämne. Boken har sprungit ur de senaste decenniernas livaktiga forskning om eliter, makt, konsumtion och livsstil under tidigmodern tid. Anderssons studie handlar om en urban elit, dess politiska och ekonomiska ställning i staden, dess sätt att manifestera sin status i hemmet och i offentligheten, på gatan och i kyrkan.

Gudrun Andersson delar in sitt verk i tre delar. Kapitlet "Den lokala eliten" presenterar och definierar Arbogaeliten. I kapitlet "Eliten i egna rum" analyserar Andersson hur denna elit manifesterade sin status genom husägande, boende, inredning och personliga attribut som klädsel, smycken och annat så kallad nipper. Kapitlet "Eliten i offentliga rum" belyser elitens förhållande till de offentliga delarna av staden och möjligheten till maktmanifestationen på gator, i rådhus eller kyrka. Boken innehåller flera tablåer, tabeller och bilagor som alla stöder och klargör brödtextens information. Det är ett bra sätt att presentera materialet, för informationen är så mångfasetterad att läsaren gärna dyker ner i bilagor för att se vilka familjer som hör till vilka elitgrupper, eller vilka och hur många möbler eller föremål de har ägt, eller till vilket värde dessa föremål har värderats i bouppteckningar.

Att definiera och lokalisera eliten – eller snarare eliterna – är ingen lätt uppgift och Gudrun Andersson har valt två goda kategorier inom borgarståndet i 1600- och 1700-talens Sverige: den politiska eliten och den ekono-

miska eliten. Dessa glider in i varandra så att en del personer, familjer och bredare kretsar i Arboga hör till bägge kategorier. Den politiska eliten är en lokal elit och består av rådmännen och borgmästarna i magistraten. En del av rådmännen representerade borgarståndet på riksnivån på riksdagarna, men deras elitställning har sin grund i Arboga. Den ekonomiska eliten har Andersson definierat som de mest förmögna borgarna i Arboga. I taxeringslängderna har hon urskiljt de ekonomiskt mest välbeställda borgarna.

Även om både rådmän, borgmästare och skattebetalare var män, analyserar Andersson hela familjer. Inom familjen rymdes make och maka samt barn, syskon och andra släktingar. Genom att lyfta fram och analysera både män och kvinnor, oftast som gifta par, får Anderssons analys en större djup. Likväl skulle denna första del av boken ha vunnit på en större förtydning. Jämfört med övriga delar utgör kapitlet en bakgrundsteckning som resten bygger på.

Andra och tredje delen, "Eliten i egna rum" och "Eliten i offentliga rum", var för mig de mest givande delarna. Här analyserar Andersson Arbogaeliternas statusmanifestationer och materiella kultur samt de nya vanor som bredde ut sig i hela Europa. Hon utgår här från Erving Goffmans (*The Presentation of Self in Everyday Life*, 1959) tanke att individen i sin verksamhet presenterar sig själv på en scen inför andra. Goffman delar scenen i två delar, en främre (*front stage*) och en bakre (*back stage*) del. Dessa begrepp passar bra för den tidigmoderna tiden då skillnader mellan det offentliga och det privata inte var lika tydliga som under de borgerliga 1800- och 1900-talen, som Andersson mycket riktigt påpekar. De ger även bra möjligheter att studera Anderssons nyckelfrågor. Att bygga ett hus, inreda det och traktera gäster eller donera en nattvardskalk, ett par ljusstakar eller ett dopfat i silver till stadskyrkan – vad annat skulle det ha varit än borgarelitens maktmanifestation på den lokala

scenen i Arboga, frågar sig Andersson – handlingar och gåvor som gjorts inför en tänkt publik i samtid och eftervärld.

Med hjälp av ett omfattande bouppteckningsmaterial visar Andersson hur den ekonomiska och den politiska eliten levde i Arboga. Hon skildrar hurudana hem och vilka möbler de hade, om de hade speglar, glas, porslin och klockor, hur de klädde sig och hurudana kulturella intressen de hade i form av böcker, konstverk eller musikinstrument. Bouppteckningarna säger dock inte allt. Andersson påpekar att avsaknaden av böcker i en bouppteckning inte nödvändigtvis betydde att familjen inte hade möjlighet eller intresse för att läsa. Böcker cirkulerade och man kunde låna böcker man ville läsa. Samma sak gällde faktiskt även porslin, glas, ljusstakar eller till och med juveler som kunde lånas eller hyras för stora middagar och fester eller andra sammanhang då det krävdes representation. Att göra så var vanligt lika väl i Stockholm som i London och i mindre städer. Sannolikt var det gängse också i Arboga. Det kunde också förekomma att människor före sin död gav bort eller sålde dyrbara föremål som juveler, dosor, kläder eller dyra möbler. Den här problematiken kunde ha givits mera plats i Anderssons diskussion om bouppteckningsmaterialet.

Konsekvent jämför Andersson Arbogaelitens beteende och ägande med motsvarande eliter i övriga Europa. I varje nytt kapitel flätar hon smidigt in bakgrundsinformation om tidigare forskning kring eliter, makt, status och konsumtion. Detta ger en skenbart lätt struktur åt boken, som visar att Andersson känner sitt ämne och inte behöver briljera med sin kunskap. Varje nytt tema kontextualiseras när det presenteras. Den källkritiska diskussionen kring bouppteckningar är placerad i den delen av boken som handlar om inredningen och föremål där Andersson har använt i hög grad just bouppteckningar som källa, inte i början av hela boken. Själv tycker jag att denna disposition passar mycket bra för en studie som

har så många inspirationskällor och som hela tiden diskuterar både med källorna och med den tidigare forskningen. Denna lösning gör boken lätt att läsa även för en bredare publik. Andersson har förmågan att beskriva också komplicerade frågor på ett lättfattligt sätt.

Gudrun Andersson har skrivit en läsvärd bok om en stads dignitärer och deras sätt att skapa, manifesteras och stärka sin position, status och makt inom den viktiga handelsstaden Arboga. Hon skildrar borgarfamiljernas boende, hem, sällskapsliv, nya konsumtionsvanor, kläder och roll som kyrkans välgörare samt annat som hörde till statusmanifestationen under 1600- och 1700-talet. De dödas epitafier och gravar, som i ännu högre grad var manifestationer för evigheten, ges också sin plats och betydelse i denna helgjutna och välskrivna bok.

Johanna Ilmakunnas

Carin Bergström, *Stina Piper: grevinna i 1700-talets Sverige* (Stockholm: Atlantis, 2007). 264 s.

Carin Bergström disputerade 1991 i ämnet historia på en avhandling om lantprästens nya roll som folkupplysare under 1700-talet. Hon har också skrivit böcker om så kallade skolmostrar och läsmästare (2000) och om socknens betydelse (1992). Med sin bok om Stina Piper (2007) har hon tagit steget från den agrara och kyrkliga kulturen rakt in i 1700-talets högsta adelsfamiljer. Flera år som chef för Skokloster har gett Carin Bergström en god utgångspunkt för att ge spännande inblickar i de högadliga kretsar där Stina Piper hade en självklar hemortsrätt.

Stina Piper föddes den 27 januari 1734 i Stockholm. Samma dag döptes hon i Riddarholmens församling till Christina Charlotta. Flickebarnet var dotter till kammarrådet

greve Carl Fredrik Piper och hans maka Ulrika, född Mörner. Genom modern kunde Stina Piper räkna nära släktskap med både Bielke- och Brahe-släakterna. Högre upp på rangskalan kunde man knappast komma. Båda föräldrarna tillhörde högadeln, en liten krets som beräknats till en halv procent av landets befolkning, och som via inbördes släktband bildade den självklara kärnan i landets politiska och kulturella elit. Stina Pipers liv var både händelserikt och oväntat fritt men utspelade sig inom denna elit. Det är om dess manliga hälft som den traditionella och nationella historien handlar, den där kungar, krig och patriarkal makt aldrig ifrågasattes. Men med fokuseringen på en kvinnlig familjemedlem blir historien annorlunda. Här tillförs det storpolitiska skeendet en ny dimension när perspektivet vidgas till den reproduktiva kvinnliga sfären.

Den Piperska familjen rörde sig över stora delar av Sverige. Den ägde gods och mark i Skåne och runt Mälaren. I Stockholm bodde familjen i det Piperska palatset i Gamla Stan. Omgiven av en här av tjänstefolk växte Stina Piper upp omväxlande i Stockholm, på Ängsö vid Mälaren och i Skåne.

Blott 20 år gammal ingick Stina Piper äktenskap med sin släkting på mödernet, Erik Brahe, som hade blivit änkling med fyra små barn. Denne var Brahe-ättens äldste manlige medlem, "rikets förste greve". Erik Brahe var en av ledarna för den misslyckade hovkuppen 1756. Han kunde ha flytt, men stannade kvar i Stockholm och arresterades när oroligheterna bröt ut och folket på gatorna krävde mer makt åt kungen. Erik Brahe avrättades den 23 juli 1756.

Brahes hustru, Stina Piper, företog, som Bergström skriver, en Golgatavandring för att rädda sin make. Laddade scener målas upp. Hon tvingades förödmjuka sig, hon bad knäfallande om nåd hos hattpolitikern Axel von Fersen, men avvisades vart hon än kom. Detta avsnitt ger en gripande och smärtsam påminnelse om hur politiska maktstrider, vars bety-

delse och följer för det offentliga livet ständigt på nytt analyserats av historiker, också får tragiska konsekvenser på det vi brukar kalla "det mänskliga planet". När man, som Carin Bergström, också ser till den sfär där kvinnor och barn befann sig blir det uppenbart hur storpolitiken kan lägga en förlamande hand också över dem vars namn inte levt vidare till eftervärlden.

Grevinnan Brahe blev änkegrevinnan Brahe. Christina Pipers utgångsläge var inte det bästa. Hon var mycket ung, 22 år, hon hade ansvar för Erik Brahes son Per och hon var gravid i sjunde månaden. Men hon stod för den skull inte helt allena i världen, Carin Bergström talar om Stina Pipers självklara "position vid maktens boningar" (s. 235). Hon ingick fortfarande i rikets förnämsta nätverk. Hon hade föräldrar och syskon i livet och hon tillhörde Brahesläkten. På sina gods hade hon stora tjänarstabbar. Från Skåne till slotten runt Mälaren fanns de viktiga förvaltarna, som var ekonomiskt ansvariga. Men huvudansvaret föll på Stina Piper. Inte blev det lättare av att de Braheska tillgångarna redan befann sig på tillbakagång.

Kapitlet "Kärlekskaruseller" har nyheter att bjuda. Carin Bergström har lyckats frilägga ett parti av Stina Pipers liv som hittills bara varit omtalat i kryptiska ordalag. Författaren har nystat upp trådarna till några syrliga kommentarer om änkegrevinnans dåliga leverne fällda av Gustaf Johan Ehrensvärd och skalden Johan Gabriel Oxenstierna. En skvalterkrönikör vid namn Paul Meijer-Granqvist (med pseudonymen Lazarus Rothschild), som var verksam vid sekelskiftet 1900, gav Bergström några värdefulla ledtrådar i sin bok *Svenska grevar och baroner* (1900). Bergström kan verifiera att Stina Piper, under den tid då hon officiellt var änkegrevinnan Brahe, födde tre barn. Fadern till barnen var hennes kusin Carl Ribbing. Fria förbindelser var nu inte något helt unikt under 1700-talet. Inte för inte brukar detta sekel förknippas med

läftsinnighet och lös moral, men förbindelsen med kusinen där tre barn föds kan nog snarare ses som ett modernt samboförhållande än som uttryck för erotisk vidlyftighet. Bergström står förbluffad inför sin egen upptäckt och finner ingen riktigt övertygande förklaring till att förbindelsen aldrig legaliserades. Det blir en del spekulationer om att "Stina ville [...] leva sitt eget liv [...]". Hon ville inte för evigt framleva sina dagar som den olycklige greve Brahes änka" (s. 144). Uppgifter som att Carl Ribbing både hade dålig ekonomi (s. 145) och, skriver Bergström i förbigående, "varit sjuk en längre tid" (s. 151) när han 1773 skrev sitt testamente, skulle ju kunna ge en mer trovärdig förklaring till att tre av Stina Pipers barn växte upp utan att bli erkända av sina föräldrar.

Det märkligaste kan vi tycka är att Stina Piper Brahe år 1773 gifte sig med riksrådet Ulrik Scheffer, en man som tillhörde hattpartiet och därigenom kunde anses ha haft delaktighet i Erik Brahes dödsdom. Stina Piper titulerades därefter riksrådinna och fick en tydligare roll i det Bergström kallar hovmaskineriet. Sina sista år kom Stina Piper Scheffer att tillbringa på makens gods Stora Ek i Västergötland. När Scheffer till sist lyckades frigöra sig från sina uppdrag till rikets nytta blev makarna lantbor för gott. Där levde de ett provinsialt högreståndsliv med höga gäster – kungen gästade godset vid två tillfällen – och besök på de stora godsen runt omkring. I mars 1799 dog Scheffer och knappt ett år senare avled Stina Piper sextiosex år gammal. Hennes liv hade varit omväxlande: där fattades varken spänning, djup tragik eller, får man förmoda, ett visst mått av lycka. Men om de lyckliga stunderna är dokumenten sällan särskilt informativa.

Carin Bergström är en erfaren historiker som effektivt hanterar sitt stora källmaterial. I denna studie är det dels traditionellt arkivmaterial som mantals- och kyrkoböcker som har fått ge basfakta, dels är det ett stort antal

godsarkiv från de olika Piperska och Braheska egendomarna som flitigt utnyttjats.

I sin inledning förklarar Bergström vad hon tänker sig att en levnadsbeskrivning kan ge utöver själva rekonstruktionen av händelser. Hon nämner den personliga anknytning som ligger bakom. Under sin tid som museichef på Skokloster ordnade Carin Bergström 1999 en utställning om kunglig vänskap. I utställningen ingick ett porträtt som föreställer grevinnan Christina Piper. Författarens nyfikenhet väcktes och en forskningsprocedur inleddes. Bergström ställde sig frågan: hur klarar en människa att leva vidare efter att hennes make avrättats. Men författaren funderar också på hur representativ Stina Piper är för den högadliga kvinnan under andra hälften av 1700-talet. En annan drivkraft för Bergström är att hon ville bidra till utforskningen av Skoklosters slott. Hon hyser förhoppningar om att knyta olika föremål i slottets samlingar till Stina Piper.

Även om källäget är förhållandevis gott kan det vara svårt att avlocka de bevarade dokumenten sådana psykologiska inblickar som vi i dag är vana att få ta del av inte minst i den biografiska och självbiografiska genren. Vi vill gärna förstå inte bara hur enskilda individer tänkte utan också hur de kände. Så hur gör Carin Bergström?

Som redan framskyttat är Carin Bergströms studie inte en internt akademisk studie, ändå vilar den på vetenskaplig grund och forskningsmomenten har utförts enligt traditionellt vetenskaplig norm. Men när det kommer till redovisningen tillåter sig Bergström att fylla i och måla ut där dokumenten tiger. "Stina Piper tycks ha haft en lycklig barndom", skriver Bergström men så ställer hon sig genast frågan "Kan jag verkligen dra en sådan slutsats utifrån de piperska hovräkenskaperna?" Bergström har läst kassaböckerna och två utgiftsposter för julgåvor till barnen menar hon "andas omtanke och kärlek". Det kan naturligtvis diskuteras om dessa två kassaboknoteringar

räcker till för sådana slutsatser men det är ovedersägligt att Bergström hjälper läsaren att leva sig in i känslor och stämningar. Hennes strävan är tydlig; hon vill levandegöra det historiska förloppet. Bergström går dock aldrig så långt som till ren fikcionalisering även om man kan ställa sig frågande inför omdömen som: "Stina ville uppenbarligen skapa sig ett eget liv och inte bara vara en del av ätten Brahe. Hon ville inte heller falla tillbaka på sin egen familj och återigen bli familjen Pipers lydiga dotter." (s. 117) Föreställningen att varje människa har ett livsprojekt att genomföra och att det bör bygga på individuella val tycks vara kär för Bergström men det förefaller mig djärvt i överkant att applicera den så förbehållslöst på en gången tids kvinnor oavsett rang!

Bergström kan konsten att krydda sin framställning med ljud och lukter som när hon beskriver miljön i det Piperska palatset. Vagnar knirkar och gnisslar, hon funderar över hur stalldofter måste ha trängt upp i fastighetens bostadsdelar. Hon drar sig inte för att leva sig in i det hon skildrar utan ger plats för såväl känslor som sinnesintryck. Bergström blir i dessa sammanhang i god mening populärhistoriker och hon närmar sig den gestaltande skönlitterära prosan. Jag vet inte om Bergström även har litterära ambitioner men kan konstatera att hon lyckas väl med att levandegöra sitt stoff. På det sättet kan man säga att hon placerar sig i samma fåra som en Peter Englund eller en Maja Hagerman. Boken om Stina Piper får härigenom speciella kvaliteter som gör att den kan jämföras med de mest framgångsrika bästsäljarna i genren populärhistoria.

Men Carin Bergström tillför ytterligare en dimension till sin berättelse om Stina Pipers liv och det är berättelsen om Carin Bergströms forskning om Stina Pipers liv. Hon inleder första kapitlet med hur hon går uppför de 110 trappstegen till Stockholms stadsarkiv högst upp på Kungsklippan. Bergström gör läsaren delaktig i själva forskningsprocessen. Det är ett effektfullt drag som når sin klimax

i samband med avslöjandet av Stina Pipers tre illegitima barn. Där får läsaren följa de överraskande etapperna i en lång och vindlande räckta av källor, som till sist har lett fram till att hon med säkerhet har kunnat fastställa de tre barnens identitet. Det började med en svårbegriplig anmärkning hos memoarförfattaren Gustav Johan Ehrensvärd som antydde att Stina Piper fört ett moraliskt förkastligt leverne, och fortsatte med en notis av skvalterförfattare från 1900-talets början för att utmytna i ett fynd i ett godsarkiv deponerat i en sörmländsk hembygdsgård som kunde ge fastare kontur åt ett fritt förhållande som frambragt tre barn vars identitet dolts bakom konstruerade familjenamn. Det är spännande läsning och på ett pedagogisk föredömligt sätt friläggs forskarens villkor.

Kanske är Carin Bergströms forskningsredovisning ännu ett tecken på vår tids gränslösa aptit på det dokumentära. Man kan jämföra med raden av dokumentärer från berömda regissörers filminspelningar, regiarbete med teater och opera. Kanske kan också denna iscensättning av arkivforskarens eget arbete – i detta fall med framgångsrikt resultat – öppna läsarens ögon för dess karaktär: ofta ganska trivialt, men också fullt av överraskningar.

Genom att arbeta med tre nivåer ger Bergström sin berättelse en verkningsfull dynamik. Med vetenskaplig seriositet paras populärhistorisk inlevelse och gestaltning allt medan själva framställningen interfolieras med berättelsen om forskarens vedermödor.

Efterfrågan på och behovet av ett kvinnoperspektiv på den traditionella historien fortsätter att vara stark. Med en huvudperson som rörde sig i det dåtida samhällets absoluta toppskikt får boken självklart en publik som kan lockas av nya perspektiv på den "officiella" historien. Stina Piper får visa att 1700-talets högadliga kvinnor varken levde segregerade från männen eller var verksamma på arenor helt identiska med männens. Under hennes levnad skiftade hennes verksamhetsradie, men

hon var aldrig helt instängd i en kvinnovärld. Genom att visa upp den mångfasetterade värld som var Stina Pipers bidrar Bergström till att fylla i den kvinnohistoria som ännu är långt ifrån färdigskriven.

Boken om Stina Piper ger ytterligare insikter i hur kvinnor levde under förgången tid. Luckor i vårt vetande fylls sakta ut alltefter som fler kvinnocentrerade studier publiceras. Stina Pipers sociala miljö gör henne extra intressant. Närheten till makten skiljer henne från de lägre klassernas kvinnor. Runt Stina Piper figurerade både kungligheter och rikets styresmän, och som representant för det vittra Sverige fanns Olof von Dalin tillstädes i sin egenskap av huspoet på familjen Pipers Ängsö. Carin Bergström har åstadkommit en tilltalande och lättillgänglig bok som hon riktar mer mot den historieintresserade allmänheten än mot sina forskarkolleger. Utifrån ett inomakademiskt perspektiv skulle man kunna efterlysa en bättre anknytning till tidigare forskning. När till exempel Bergström apropå Stina Pipers brev formulerar hypotesen "kanske lärdes kvinnorna upp i en annan skrivtradition än männen" (s. 200), ger hon visserligen i en not hänvisningar till några studier som behandlar kvinnors skrivande men det förblir oklart om hon själv konsulterat dessa, eftersom hennes fråga aldrig får något svar. Tyvärr kom Marie Löwendahls avhandling *Min allra bästa och ämmaste vän! Kvinnors brevskrivning under svenskt 1700-tal* (2007) för sent för att kunna åberopas i Piper-studien, men den hade onekligen kunnat ge värdefullt jämförelsematerial, allra helst som även där en högadlig kvinna, Hedda De la Gardie, presenteras utifrån de brev hon skrev till sin make Gustaf Mauritz Armfelt.

Det är också förvånande att finna att ett arbete som är försett med notapparat, litteraturlista och personregister saknar förteckning över otryckta källor. Är det en slump att just de otryckta källorna inte fått en egen redovisning? Det kan tyckas som en bagatell, det går ju att dra fram källorna ur noterna, men det är

ändå olyckligt. För det är de otryckta källorna som har gett struktur och stomme åt studien, och en lista över dem skulle genast visa vilket stort och beundransvärt arkivarbete som författaren Carin Bergström lagt ner för att lyfta fram Stina Piper ur de bortglömdas skara. Dagens historieintresse är stort och uppsvinget kan i inte ringa mån knytas till den oerhört populära släktforskningen. Inget kan väl vara mer värdefullt för släktforskare, redan verksamma och potentiella, än att begrunda en uppställning som visar arkivens resurser.

Bergströms språk är lätt, ibland väl lätt, då och då anakronistiskt. Erik Brahe "läste i Uppsala" (s. 68), Stina Piper och hennes andre man Ulrik Scheffer "pensionerade sig" (s. 194) och om sonen Magnus Fredrik sägs det att han "kanske också tyckte det var pinsamt med en 'lättfärdig' mor" (s. 161). Efter dessa kritiska anmärkningar vill jag ändå framhålla att Carin Bergström lyckats forska fram och redogöra för ett spännande, stundtals ohyggligt, men hela tiden fascinerande kvinnoöde.

Margareta Björkman

Victor Edman, *Sjuttonhundratalet som svenskt ideal: moderna rekonstruktioner av historiska miljöer* (Stockholm: Nordiska museet, 2008). 240 s.

1700-talet har länge haft en särställning i den svenska historien – vilket inte minst denna årsskrift vittnar om – och dess byggnadskonst betraktas som en omistlig del av vårt kulturarv. Det typiskt svenska formspråket brukar härledas till epokens estetiska yttringar och fortsätter än i dag att fascinera konsthistoriker, arkitekter och formgivare. Kring sekelskiftet 1900 vaknade intresset på allvar för 1700-talets bebyggelse. De flesta miljöer från detta sekel hade emellertid genomgått stora förändringar, såsom ombyggnader, moderniseringar och nya inredningar, och det fanns mycket litet bevarat

i ursprungligt skick. Intresset förde med sig en strävan att bevara och återskapa byggnaderna och dess interiörer. Vid den här tiden var det dock långt ifrån en självklarhet att återskapa detaljrika, historiska miljöer mot bakgrund av sekelskiftets radikala restaureringsdebatt som fördömt rekonstruktioner av stilhistoriskt enhetliga interiörer.

I boken *Sjuttonhundratalet som svenskt ideal: moderna rekonstruktioner av historiska miljöer* visar Victor Edman, docent i arkitekturhistoria vid KTH, hur bilden av det svenska 1700-talet skapats genom olika slags rekonstruktioner under 1900-talets första årtionden. En rad intressanta spörsmål, som autenticitet, källkritik och historieskrivning, vidrörs när Edman diskuterar gestaltandet av detta svenska kulturarv. Han understryker att många av de miljöer vi i dag betraktar som autentiska i själva verket är resultatet av ett medvetet rekonstruktionsarbete, vilket i sin tur influerat den moderna föreställningen om 1700-talet.

Skiftande restaureringsideologier hade under 1800- och 1900-talen präglat synen på byggnadsvård, vilken Edman belyste i sin doktorsavhandling *En svensk restaureringstradition: tre arkitekter gestaltat 1900-talets historiesyn* (1999). Ett centralt tema i avhandlingen är arkitekternas historiesyn och föreställningsvärld i relation till samtida arkitekturteoretiska och ideologiska strömningar. Med denna utgångspunkt behandlas Sigurd Curman, Erik Lundberg och Ove Hidemark – tre centrala gestalter inom svensk restaureringstradition.

I föreliggande bok, *Sjuttonhundratalet som svenskt ideal*, fortsätter Edman att studera förhållningssättet till restaureringar och rekonstruktioner. Flera professionella fält bidrog till sättet att hantera 1700-talets fragmentariskt bevarade miljöer. Det var inte sällan representanter för de kulturhistoriska museerna, exempelvis Nordiska museet och Skansen, som initierade olika restaureringsprojekt. Från att mest ha intresserat sig för allmogekulturen, vilken ansågs vara hotad av den moderna

samhällsutvecklingen, hade man även börjat rikta blicken mot högreståndskulturen. Den konsthistoriska forskningen och dess företrädare fick också avgörande betydelse för hur 1700-talets miljöer kom att gestaltas under 1900-talets första decennier. Under ämnets pionjärtid fanns ett ansenligt intresse för att inventera och dokumentera den äldre svenska bebyggelsen och stora kunskaper förvärvades. De akademiskt utbildade konst- och arkitekturhistorikerna blev därför viktiga aktörer i olika restaureringsprojekt. Kulturminnesvården, som växte fram som en egen disciplin åren kring 1900, spelade givetvis också en avgörande roll i återskapandet av epoken.

Allmogekulturen betraktades som relativt tidlös och regionalt förankrad, medan elitens konstyttringar skrevs in i en internationell och nationell stilhistorisk utveckling – något som tydligt avspeglas i det tidiga 1900-talets historieforskning och restaureringspraktik. Den stora vurmen för kulturarvet handlade inte minst om ett sökande efter en identitet, där konsten och dess stilperioder tolkades som uttryck för den svenska mentaliteten. I stället för att betrakta de inhemska interiörerna som undermåliga kopior av de mer utsirade utländska förebilderna lyfte man fram den avskalade enkelheten som ett särdrag i positiv bemärkelse.

Bokens tre fallstudier utgörs av Skogaholms herrgård på Skansen, Carl von Linnés bostadshus i Uppsala och Gustav III:s paviljong på Haga. Victor Edman gör, med hjälp av ett påfallande rikt källmaterial, utförliga beskrivningar av restaureringsprojekten och dess aktörer i en kulturell och idémässig kontext. Gemensamt för dessa byggnader är, utöver att de ursprungligen uppfördes på 1700-talet, att de under 1930-talet färdigställdes som museimiljöer av professionella medarbetare. Målet var framförallt att ge besökarna en helhetsupplevelse och en illusion av en tid som flytt, vilket visar på genombrottet för en mer pragmatisk hållning gentemot historiska rekonstruktioner. De restaurerade

byggnaderna spänner från ett borgerligt, akademiskt hem i en universitetsstad respektive en adelsfamiljs herrgård på landsbygden till den kungliga elitens lustslott strax utanför huvudstaden. Ur ett stilhistoriskt perspektiv visar de tre projekten på olika riktningar – Skogaholms herrgård representerar framförallt den karolinska epoken, medan Linnés bostadshus främst har drag från rokokoperioden och Hagapaviljongen har ett renodlat sengustavianskt uttryck.

Sammanfattningsvis bidrar Victor Edman med *Sjuttonhundratalet som svensk ideal* till en fördjupad förståelse för hur historieforskningen, kulturminnesvården och den museala praktiken samverkade i skapandet av ett svenskt kulturarv som införlivats i historieskrivningen utan någon särskiljning mellan fakta och fiktion. Den välskrivna boken visar på ett gediget och angeläget forskningsarbete – att den dessutom är vackert formgiven med utmärkt återgivna illustrationer är en bonus.

Anna Ingemark Milos

Nils Eriksson, *"Icke har jag varit överksam": en biografi över Martin Georg Wallenstråle* (Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället, 2009). 420 s.

Martin Georg Wallenstråle var en exemplarisk 1700-talsgestalt i så måtto att han speglar en rad av tidens egenheter. Han är ett gott val för en levnadsteckning eftersom en sådan saknas – den litteratur som finns betecknar Nils Eriksson som "ofta usel". Därtill föreligger ett splittrat men sammantaget rikt material efter honom som täcker hela livsspannet.

Som biskopsson var han född till adelskap och hade det relativt väl förspänt. (Nåja, ekonomin var ett ständigt problem.) Vi får följa honom genom skolåren, det obligatoriska disputerandet, en kort resa till Danmark. Den

följdes upp av inte mindre än en femårig vistelse ute i världen (1761–1766) varom det långa första kapitlet om *La grand tour* handlar. Det ger ett panorama över Europa vid mitten av 1700-talet och hur man rörde sig över kontinenten. Dessa resenärer har flera gånger skildrats av lärdomshistoriker, till exempel Lars Lindholm, Sven Rydberg, Pär Eliasson och andra. Wallenstråles resa går att följa eftersom han lämnat efter sig en utförlig reseberättelse. Det betyder att vi delges detaljer om resandets villkor, ekonomi och upplevelser. Han vistas i Holland, upplysningens mönsterland, och i Frankrike. Han besöker Bastiljen och orienterar sig i världens huvudstad. Sedan reser han till England, ”denna fria nation”, och vistas förutom i London, i Bath, Bristol och Oxford, han hör Händels Messias, ”en dråpelig musique”, mycket annat att förtiga. Vidare till Tyskland, Dresden och Leipzig – 1700-talsakademikern var en allätare – besöker gruvorna i Freiberg och iakttar alla ekonomiska inrättningar. Som teolog besöker han förstas kyrkor men också Fredrik den stores Potsdam, liksom tidigare Versailles – onekligen en sevärdhet. Här fördjupas bilden av tidens syn på utbildning och bildning, på framsteg och ”tillväxt”. Intressant är den eviga mätningen mellan det egna hemlandet och de kulturer som möter på resan, vilket leder och förleder till folkpsykologiska spekulationer. Resedagboken trycktes som brev i olika samtida publikationer, men kunde kanske ges ut i sin egen rätt. Någon gång.

Göteborg med 10 000 inneånare, en gång på tal som universitetsstad, residensstad med flera tidningar, fläktad av vindar från Ostindien, hade ett starkt gymnasium. Där trängdes inte mindre än fem teologie doktorer, som alla aspirerade på lektorat och tillhörande fett pastorat: Roemke, Rosén, Beyer, Kullin och Wallenstråle. Två var swedenborgare och därmed ur leken. Kullin tog hem spelet, men Wallenstråle som hade sina förespråkare fick i alla fall sitt prebende. Sådana här affärer visar hur samhäl-

let fungerade då, och med vissa förändringar också nu. En del syntes i pressen. Tidningarna *Hwad Nytt*, *Spionen* och *Göteborgs Allehanda* debatterade och informerade, till exempel Rosén var hetlevrad och skarp. Och så skrev man poesi i parti och minut, särskilt Wallenstråle, skicklig i att svara till kungahyllningar och begravningsverser också över personer som han troligen inte kände. Vi får en sakkunnig lektion i litteraturens dåvarande funktioner.

Wallenstråle bidrog aktivt med att göra Göteborg till ett Helikon genom sin aktiva roll vid stiftandet av stadens Vetenskaps- och Vitterhets-samhälle, en kombination av Vetenskaps- och vitterhetsakademierna i huvudstaden. Om detta har Eriksson skrivit förut, men det finns detaljer som fortfarande överraskar. Anna Maria Lenngren, än så länge Malmstedt, invaldes i Samhället vid blott 22 års ålder 1776. Sådant händer inte dag. (Men så fick samhället år 1778 kungliga stadgar varefter inval av kvinnor upphörde för 125 år.) Wallenstråles samhälle är också flersidigt i tidens anda, både vittert och vetenskapligt, en butik för både fisk och poesi. Så här gick det till på 1700-talet, mer eller mindre, också på andra håll. Så här tänkte, talade och umgicks man.

Och så befordran – till Kumla, dit för övrigt ett annat biskopsämne något senare transporterades, Frans Michael Franzén. Efter några år utnämndes Wallenstråle av Gustav III till biskop i Kalmar (vars högt uppsatta predikstol gav honom svindel) och en mångårig verksamhet som ledare av konsistoriet, som inspektör av gymnasium – vars bibliotek han byggde upp inte bara med böcker utan också mynt och naturalier (en sköldpadda, en bit av svepningen till en egyptisk mumie), allt uttryck för tidens samlarkultur. Som nitisk stiftschef syntes han på resa i bygderna. Eriksson är på bästa humör när han har fått gräva i protokoll och brevväxlingar för att fiska upp det för verksamheten karaktäristiska, vad som verkligen gällde. Det är idéhistoria i praktiken och mycket lärorikt. Wallenstråle får också visa sig från sina bäs-

ta sidor, som typisk anhängare av alla tidens nyttigheter och som intresserad av topografi. Gärna fattade han pennan med syftet att skriva en beskrivning över Öland.

Wallenstråle var vältalare snarare än föreläsare. Någon djupborrande teolog var han knappast, det antikatomiska temat kan tolkas som ett ortodox drag men också ses som uttryck för upplysningsmannen. Wallenstråle hör till en generation biskopar som tillsattes under ganska korrupta förhållanden, men som ändå visade sig dugliga. Tre biskops-W:n, Wallenstråle, Wingård och Wallquist, var ömsom konkurrenter och öppen hjärtiga korrespondenter. Men när det bränns undviker Wallenstråle klara ställningstaganden och nöjer sig med att sköta sitt stift eller att dricka brunn. Naturligtvis var han religiös, för honom "gällde bibelordet och reformationens grundsanningar". Detta innebar tillsammans med erfarenheter från egen tidigare gärning ett starkt intresse för utbildningsfrågor, vad som måste sägas visa biskopens vackraste sida, hur han ville gynna bibliotek och skola och främja studiebegävningsfrågor där sådana fanns.

Boken ger en bred skildring med många av 1700-talets märkesmän på scenen. Någon kommer in och visar upp sig för att sedan följas av nästa. Persongalleriet är rikt och varierar tidens egenskaper: intresset för dygd och ekonomi, poesi och jordbruk, religion och vetenskap, vänskap och intrig. Eriksson är generös med utblickar. Det betyder att det är en biografi över en tid. Wallenstråle visar inga "uttryck för hjärtats oro." Skriver han dikt så är det enligt strikta regler och för att visa vad han kan. Det är därför meningslöst att kalla den "dålig" – och versen flyter väl. Han var en leebeman med rondeur och hög ansiktsfärg, som tyckte om livets goda och som därför var i ständigt behov av pengar. Karriären tog stor plats i hans liv liksom den tar i denna biografi. Helt lyckosam var han inte. Det var långt till Stockholm och den egentliga makten. Man kan sakna något om huvudpersonens känsloliv,

förhållandet till hustru, till barn och till världens elände. Särskilt märkligt är att familjeliv så gott som helt saknas. Eller också ville han inte att eftervärlden skulle få veta något om det. Men det är kanske också en poäng: vissa människor gömmer sig i offentligheten.

Nils Erikssons levnadsteckning är en förstående skildring som varken moraliserar eller glorifierar. Den berättar lugnt och reflekterat i full behärskning av såväl källor som litteratur. Wallenstråle genomlysas utan att upplösas eller blekas. "Icke har jag varit överksam" gäller också hans biograf.

Gunnar Broberg

Nicole Eustace, *Passion is the Gale: Emotion, Power, and the Coming of the American Revolution* (Chapel Hill, NC: The University of North Carolina Press, 2008). 613 s.

Det är svårt att inte utbrista i ett äntligen inför Nicole Eustaces omfattande och omfångsrika bok. Historisk forskning om emotioner har de senaste åren varit livaktig och resultaten börjar ge sig till känna. Emotionernas historiska värde har omvärderats och tillerkänts numera stor betydelse för sociala och politiska skeenden. Det har gjorts gällande att det i ett samhälle föreligger ett emotionellt system som innehåller normer för vad som emotionellt får uttryckas. Forskning är en långsam process vilket kan förklara att en omfattande undersökning inom detta område låtit vänta på sig. Med sin bok skriver Eustace in sig inom detta forskningsområde men boken utgör också, mig veterligen, den första omfattande empiriska undersökningen. Med övertygelse visar hon på emotioners sprängkraft i ett politiskt historiskt skeende.

Eustace, lektor i historia vid universitetet i New York, har i sin bok undersökt emotioners betydelse för utformandet av den brittisk-ame-

rikanska kolonin Pennsylvania under 1700-talet. Hon redogör för hur synen på emotioner förändrats under perioden, från att ha ansetts vara syndfulla till att accepteras som drivkraften till allt mänskligt handlande.

Vi får följa Pennsylvanias historia genom ett stort källmaterial av varierande karaktär. Det utgörs av brev mellan familjemedlemmar, vänner och affärskontakter samt dagböcker. Eustace använder sig också av predikningar, politiska pamfletter och Pennsylvanias lokala tidning *Pennsylvania Gazette*. I sin analys har hon haft för avsikt att omkullkasta en uppdelning i det privata och politiska. Därför behandlar hon individens emotionella dagliga yttringar och filosofiska utläggningar om emotioner likvärdigt. Synen på jaget, menar Eustace, präglades av två konkurrerande uppfattningar under 1700-talet. Den ena uppfattningen baserades på ett äldre tankesätt där jaget ansågs vara en del av ett kommunalt helt. Den andra uppfattningen baserades på ett nytt tankesätt där jaget ansågs vara individuellt och autonomt. Eustace visar hur dessa två konkurrerande uppfattningar skapade en dynamik i människors handlande och resonemang som fick betydelse för synen på emotioner.

Kolonin Pennsylvania grundlades av kväkarna, men andra religiösa grupperingar såsom presbyterianer och medlemmar i den anglikanska kyrkan kom att stå för en allt större del av befolkningen. Till en början präglades grupperingarna av olika uppfattningar om emotioners betydelse. Framförallt utmärktes diskussionen kring huruvida egenlystiga passioner var av ondo eller godo. Kväkarna, som var pacifister och emot slaveriet, argumenterade för att endast Guds kärlek skulle bejakas under det att andra emotioner skulle negligeras. Jaget sågs av kväkarna som en del av en större helhet. Medlemmarna i de andra grupperingarna menade att Guds kärlek balanserades av vrede. Om Gud kunde straffa de som begick onda handlingar så kunde människan följa hans exempel. De var av uppfattningen att bejakandet av det egna jaget

kunde leda till socialt gott. I otaliga exempel redovisar Eustace dessa uppfattningar. Dock närmade sig de olika företrädarnas åsikter med tiden varandra för att slutligen mynna ut i en gemensam tro på medlidandets och sympatis undergörande verkan. Att känna sympati för andra människor blev en ledande doktrin som förmodades vara ett fulländat fundament i det sociala kontraktet. Därmed hade den enskilda individen ett idealt emotionellt förhållningssätt att sträva efter. Det kom också att präglade hur officiella förhandlingar och ceremonier utformades. Att lyckas bemästra ett sympatiskt förhållningssätt blev också ett kännetecken för att kunna särskilja de rättfärdiga från de orättfärdiga. Slutligen argumenterar Eustace för att betoningen på sympati var en nödvändig förutsättning för att de amerikanska kolonierna skulle kunna samlas kring en identitet, trots sociala och regionala markanta skillnader, och genomföra revolutionen.

För Eustace utgör det emotionella språket en nyckel för att förstå och tolka social kommunikation och socialt strävande. Emotionella yttringar innebär olika deklamationer av status och är därför länkade med makt. Den sociala statusen för invånarna i 1700-talets Pennsylvania var högst osäker. Få människor tillhörde eliten kunde känna sig trygga i sin ställning och än värre var det för de underordnade.

Betydande emotionella statusyttringar som Eustace tillägnar olika kapitel är kärlek, affektion, ilska samt sorg. Utifrån dessa teman redovisar hon hur olika grupper och individer förhåller sig till varandra, hur makt och underordning legitimeras. Särskilt intressant blir det då hon klagar hur slavar ömsom beskrivs som varelser i avsaknad av emotioner och ömsom som varelser med alltför starka primitiva emotioner. Medlidande och sympati användes även i retoriken mot slaveriet. Intressant är också exemplet då Eustace visar hur förhandlingar mellan brittisk-amerikaner och infödda amerikaner kunde ta sig uttryck. Att tillägna sig den andra gruppens sorgeprocedurer visade

sig vara ett förtjänstfullt verktyg i överläggningar.

Mycket är fortfarande öppet för diskussion inom den historiska forskningen kring emotioner. Eustace bok kan ligga till grund för en sådan fortsatt diskussion. Det är dock Eustaces övertygande framställning av emotioners betydelse för sociala och politiska historiska skeenden jag önskar lyfta fram. Hon ger prov på att de senaste årens forskning har stor bäring. Efter att ha läst Eustaces bok står det nämligen fullständigt klart för läsaren att det inte går att förbise emotionella aspekter i historieskrivningen. Det finns dock mycket kvar att göra inom detta område, både ny forskning att skriva och revidering av den tidigare.

Eva Joelsson

Julie Candler Hayes, *Translation, Subjectivity, and Culture in France and England, 1600–1800* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2009). x + 321 s.

Föremål för denna studie är översättningar och deras paratexter, texter kring texten, från 1600- och 1700-talen då *les belles infidèles* – Gilles Ménages kvicka karakteristik av översättningarna i *Huit oraisons de Ciceron* som sedermera kom att användas om periodens alla översättningar – stod i zenit i Frankrike och England. De texter de neoklassicistiska översättarna producerade är högst läsbara. Praxis var att göra litterära översättningar som hade som mål att få författaren att tala franska eller engelska, eller, för den delen, svenska (jämför med Kellgrens förklaring i sin "Öfversättarens Anmärkning" till översättningen av Propertius 2.15 i *Svenska Parnassen* 1784 att översättaren bör "skrifva såsom *Horatius* eller *Propertius* skulle skrifvit, om de lefvat på samma tid, i samma land, som han"). På sin tid blev översättningarna i allmänhet väl mottagna. Den neoklas-

sicistiska praktiken hade haft sin upprinnelse i en revolt mot föregångare; på samma sätt fick den sitt slut när efterföljande generation, romantikerna, vände sig mot deras praxis. Julie Candler Hayes citerar på sista sidan av sin studie av periodens översättningspraxis August Wilhelm von Schlegels kritik av dessa århundrades översättningar. I kritiken tar Schlegel fasta på en av periodens populäraste metaforer för att beskriva översättning, att klä om den främmande författaren i nya kläder som följer rådande mode i det översättande språket: "It is almost as if they expected foreigners to conform their dress and behavior to the local customs; as a result they never really get to know a foreigner." Detta är en kritik som många instämde och instämmer i. Romantikernas dom över periodens adaptiva översättningar har vidareutvecklats av senare tiders översättningshistoriker och teoretiker. Hela tidsspännat från antiken till romantikens inbrott brukar dessutom uppfattas som enhetlig och händelselös vad dess översättningsdiskurs och översättningspraktik anbelangar.

Det recenserade verket är en studie av franska och engelska översättares arbete under två århundraden som är mindre enhetliga än vad de ytligt sett kan tyckas vara. Utövare och kritiker hade olika uppfattningar om, till exempel, översättningsfrihet kontra trohet, förhållandet mellan det förflutna och närvarande tid och det egna språkets förmåga att fullt ut återge det främmande. Hayes syftar till att reda ut de skiljaktiga agendor och projekt som bildar den neoklassicistiska skolan. Hon läser översättarnas egna ord, det vill säga deras dedikationer, förord och andra inledande texter till översättningar och deras avhandlingar om översättning och relaterade ämnen om de gjort sådana; hon undersöker vad dessa texter har att säga om hur översättarna föreställde sig sina projekt och hur de presenterade dem för läsarna. Hayes metod motverkar en allmän tendens att sammansmälta en långsam utveckling över årtionden och århundraden till en ögonblicks-

bild som slätar över de många skiftningar och skiljaktigheter som ofta finns under en skenbart homogen yta. I Hayes läsning framträder också de många kontroverser, trots enighet i andra frågor, vari bland annat översättningarnas paratexter debatterades.

Studiens sju kapitel riktar ljuset på olika temata och trender i Englands och Frankrikes översättningshistoria under de aktuella århundradena. Mellan introduktion och avslutning är de sju kapitlen arrangerade i en grovt kronologisk ordning från d'Ablancourt och andra översättare av klassiker i 1600-talets Frankrike till 1700-talsöversättare från moderna språk. Bibliografi och index avrundar volymen. Det är omöjligt att göra full rättvisa åt de koncisa resonemangen, åt de skarpa och detaljrika analyserna och textnära läsningarna av de ofta högtintressanta och roande källtexterna ens i en lång recension. I det följande berörs endast några av de ämnen Hayes diskuterar.

I det första kapitlet, "From the Academy to Port-Royal", utforskas två viktiga centra för översättning i 1600-talets Frankrike: d'Ablancourt, Vaugelas och andra urbana akademiker och de kärvare janseniterna i Port-Royal som räknade bland andra d'Andilly och Sacy till sin skara. Bägge satte sina spår i språket och kulturen. Trots vissa meningsskiljaktigheter, var båda konstellationers medlemmar måna om att realisera, upprätthålla och om möjligt öka det franska språkets skönhet, renhet och klarhet. Deras inledande texter avslöjar en medvetenhet om hur svårt – för att inte säga omöjligt – de ansåg det vara att återskapa de klassiska förlagornas alla aspekter. I dedikationer och förord ursäktar de sig för sina tillkortakommanden. En översättare kunde till och med bli paralyserad i sin sökan efter den korrekta stilen och det rätta uttrycket. Under sitt mer än trettio år långa arbete med att (försöka) översätta Quintus Curtius historia om Alexander av Makedonien drabbades Claude Favre de Vaugelas av en sådan handlingsförlamning. Trots alla år Vaugelas lade ner på sitt

arbete, lyckades han inte producera en färdig manuskriptversion. I sin besatthet att rätta sig efter *l'usage* och att träffa det perfekta ordvalet och den perfekta formuleringen, efterlämnade Vaugelas ett manuskript vars marginaler var fulla av anteckningar, varianter och funderingar. Pierre Du Ryer, som avslutade Vaugelas arbete och skrev ett förord om publikationens tillblivelseprocess, beskriver manuskriptet (s. 33 f.): "There was not a single page in all his books where there were not two or three glosses on each phrase, such scruples and doubts he had as to the expressions; he sought always the clearest, the simplest, and altogether the most concise and French."

Vaugelas manuskript manifesterar påtagligt de val som varje översättare – oavsett text och språk – står inför och hans vacklan mellan alternativen röjer också en medvetenhet, som han delade med sina samtida, om språkets obeständighet och föränderlighet inte endast från århundrade till århundrade eller från årtionde till årtionde utan också från det ena året till det andra. Hayes analys av Du Ryers förord och av förord till andra samtida översättningar belyser hur centrala frågor om språkutveckling, språkbetydelse och språkbruk var vid denna tid och hur de lyfts fram i översättares funderingar kring sitt arbete. Översättningar som sådana kunde stärka medvetenheten om språkutveckling och språks elastiska kvaliteter, då tidigare väl ansedda översättningar måste ersättas med nya, då man insåg att två samtida översättningar av en och samma text blev skiljaktiga, och då översättning användes för att berika franskan. Översättare tuktar sitt språk och låter sina författare uttrycka sig i enlighet med *le goût classique* genom att exempelvis anpassa metaforer och eliminera upprepningar. Reflektionerna kring den egna praktiken i översättningarnas inledande texter avslöjar en självmedvetenhet och insisterar på att även läsarna blir varse avståndet mellan författare och översättare och mellan då och nu. Att få den grekiske eller romerske författaren att tala

franska, är en återkommande bild som översättare använder när de skall beskriva sitt arbete. De friheter en översättare kan ta sig försvaras med hänvisning till ett slags metempsychosis, exempelvis av d'Ablancourt i dedikationen till sin Thykydides-översättning (s. 58):

"For this is less the portrait of Thucydides than it is Thucydides himself, who has passed into another body through a sort of metempsychosis, and thus from Greek has become French, without being able to complain of a lack of resemblance when he appears less defective, any more than a patient would complain of a doctor who by the strength of his remedies had given him health and vigour."

I följande kapitel, "Transmigration, Transmutation, and Exile", vänder Hayes uppmärksamheten från Frankrike till England, närmare bestämt till en skara engelska översättare som tog öppet avstånd från sina engelska föregångares praxis. I detta tar de efter de franska översättarna; även de distanserade sig från sina föregångare. John Denham, Thomas Stanley, Edmund Waller, Abraham Cowley och Wentworth Dillon, earl av Roscommon hör till detta koteri av rojalistiska översättare som alla vid någon tidpunkt hade levtt i exil på kontinenten. De producerade betydande versöversättningar, ofta med föregående avhandlingar om översättning. Många av de översättare som undersöks i detta kapitel förenas av vänskapsband och politiska övertygelser, vilket i allmänhet kommer till synes i översättningarnas inledande texter. Vänskapsbanden mellan poeter, kritiker och översättare kunde ses som en förebild för översättarens relation till sin författare, så som i Roscommons råd till en översättare (s. 87):

Then, seek a *Poet* who *your way* do's bend,
And chuse an *Author* as you chuse a *Friend*.
United by this *Sympathetick Bond*,
You grow *Familiar, Intimate* and *Fond*;
Your *thoughts*, your *Words*, your *Stiles*, your
Souls agree,
No Longer his *Interpreter*, but *He*.

Det franska inflytandet är tydligt i de engelska översättarna. Men trots att översättarna ibland använder franska förlagor och allt som oftast förråder en kännedom om fransk litteraturkritik, undertrycker de omsorgsfullt de mest uppenbara tecknen på franskt inflytande och hävdar sina översättningsprojekts engelska kvaliteter. De franska och engelska översättarna arbetade i mycket olika kontexter, något som tenderar att hamna i skuggan av likheterna i deras översättningsprinciper och översättningsstrategier. I sin studie sätter Hayes in översättningarna och deras kringtexter i deras politiska, militära och litterära sammanhang. Analysen är lyhörd för de engelska översättningarnas ofta mycket politiska undertexter.

De två första kapitlen erbjuder brett upplagda översikter över 1600-talsöversättares funderingar kring sin praxis i Frankrike respektive England. De följs av särskilda studier av två centrala personligheter som gjorde betydande insatser som översättare och vilkas inflytande var märkbart under hela 1700-talet: John Dryden i England och Anne Dacier i Frankrike.

Dryden-kapitlet fokuserar på "Dedication of the Aeneis", det omfattande förordet till en av Drydens sista översättningar av romerska klassiker, *Aeneiden* från 1697. Hayes läsning av Drydens inledande text repar upp tidens, minnets och det andras trådar som är tätt sammanflätade i denna text. Dryden relaterar sin roll som översättare inte endast till källtextens författare, Vergilius, utan också till föregående engelska och franska översättare. I synnerhet kan ansenliga doser av Segrais förord skönjas i Drydens dedikation, trots försäkringar om motsatsen. Enligt Hayes analys skapar Dryden en dialog mellan sin och Segrais inledande texter och utvecklar genom hela dedikationen en implicit men slående parallellitet mellan sitt liv och sin karriär och Vergilius, och han visar därigenom att det förflutna (Vergilius) och det andra (Segrais) både kan och bör erkännas och integreras i samtiden. I kapitlet utvecklar

Hayes argumentet att dedikationen iscensätter Drydens lösning på några ständigt återkommande problem i både engelska och franska paratexter till periodens översättningar, nämligen frågan om identitet (som författare, översättare och individ), och på den strävan att återskapa och ge en röst till forna tiders författare och integrera dem i samtiden.

I nästa kapitel, "Meaning and Modernity. Anne Dacier and the Homer Debate", går Hayes över till Madame Dacier, som vann anseende i den lärda världen som utgivare och översättare av både grekiska och latinska klassiker. Kapitlets fokus ligger på *Querelle d'Homère*, en sista rond i det större *Querelle des anciens et des modernes*. Daciers främsta bidrag till debatten på de gamles sida är hennes Homeros-översättningar – *Iliaden* (1711) och *Odysseen* (1716), båda med sedvanliga långa inledningar och omfattande anmärkningar – och avhandling *Des Causes de la corruption du gooust* (1714). Debatten blossade upp i och med Antoine Houdar de la Mottes versöversättning – om den kan kallas för en översättning – av *Iliaden* 1714 och Daciers snabba kritik i *Des Causes* av vad la Mottes gjort med *Iliaden*. La Mottes *Iliad* är ett tydligt bevis på att alla *belles infidèles* inte kan dras över en kam. Det är nämligen en stor skillnad mellan de översättningar som d'Ablancourt och hans efterföljare gjorde och la Mottes *Iliad*. De förras översättningar är visserligen högst adaptiva och anpassade efter målkulturen, men inte desto mindre skrupulöst gjorda och grundade på kunskap om källspråket. La Motte arbetade utan att kunna grekiska och byggde sin versversion på latinska översättningar och Daciers franska prosaöversättning. Han reducerade *Iliadens* tjugofyra böcker till tolv genom att bättra på skilda aspekter som han fann otillfredsställande i originalet, till exempel skildringar av gudar och hjältar, episodernas längd, tal, stridsscener, och beskrivningen av Akilles sköld. Kort sagt skrev han om Homeros efter tidens smak. Det är inte att undra över att Dacier, som hade arbe-

tat med Homeros under många år, reagerade på la Mottes ytterligheter. Inte heller Dacier bryter helt med samtidens adaptiva översättningspraxis, men hennes teoretiska funderingar om översättningsprinciper skiljer sig från det klassicistiska. Hayes intresserar sig i sin läsning av Daciers, la Mottes och andra debattörers inlägg i polemiken särskilt för förhållandet mellan språk och tanke och mellan betydelse och språkligt uttryck, samt för problem kring hur tillgängligt det förflutna är i samtiden och om och hur en översättning kan uppskattas estetiskt, och hur förlagans form kan eller skall jämkas efter det egna språkets krav.

För kvinnor var översättning en ingång in i den litterära världen, som av hävd varit närmast helt männens domän. Vid 1700-talets inbrott hade kvinnliga litteratörer blivit ett någorlunda accepterat fenomen om ock med vissa restriktioner. Kvinnor som försökte överskrida sedvanans och normernas skrankor var medvetna om att de arbetade på gränsen till det accepterade. Émilie du Châtelet, en av de kvinnliga översättare som studeras i kapitel fem, "Gender, Signature, Authority", noterar exempelvis, att kvinnliga översättare tolereras mer än kvinnliga författare – översättning uppfattades traditionellt som en passiv, underordnad, och därmed faktiskt eller potentiellt kvinnlig, verksamhet. Dock fanns det även inom översättningsfältet en högst påtaglig könsgräns mellan moderna och klassiska språk. "The dead languages are ingrossed by men; these are their peculiar privileges, and they are up in arms when we invade their provinces", säger Elizabeth Griffith (som citeras på sidan 141). Kvinnliga classicister, så som Anne Dacier, var fåtaliga, och de hade en benägenhet att dra till sig misogynna kommentarer från sina opponenter när eller om de deltog i debatter. Att översätta samtida litteratur från moderna språk var mindre prestigefyllt, vilket bestyrks av att böckerna ofta, men ingalunda alltid, hade inga eller bara korta inledande texter. I detta kapitel studerar Hayes dedikationer och förord till

översättningar gjorda av ungefär tjugo, lika många engelska som franska, kvinnliga översättare. Dessa texter är ofta tydligt könskodade och öppet karaktäriserade som kvinnliga texter även om översättarens namn undanhålls.

Den klassiska världen är för alltid försvunnen för d'Ablancourt, Dryden, Dacier och andra översättare. För dem är översättning ett sätt att hantera förlusten och inlemma spåren av den i samtiden. I det sjätte kapitlet, "From 'A Light in Antiquity' to Enlightened Antiquity. Modern Classicists", utforskar Hayes hur översättare av grekiska, latinska och hebreiska (eller snarare bibliska: analysens tonvikt ligger på översättningar av Nya testamentet) texter speglar att antikens förflutenhet började uppfattas som ett kulturellt i stället för ett temporalt avstånd, hur antikens Grekland och Rom började ses som främmande i stället för forna världar, och därmed världar som kunde utforskas på ett annat sätt och likställas med samtida främmande världar. De klassiska texterna förlorade mark allteftersom de började uppfattas som främmande i stället för obeskrivligt gamla, och samtidigt ökade andra främmande texter – främst modern europeisk litteratur – i betydelse och anseende. I detta kapitel behandlas Alexander Popes *Iliad* och *Odyssé* och andra engelska klassikeröversättningar. Bland franska översättningar diskuteras Jacques de Tournails Demosthenes-översättningar och Jacques Delilles versöversättning av Vergilius dikt om jordbruk. Även George Campbells översättning av evangelierna tas upp, men lite vilseledande under rubriken "The World of Hebrew". Hayes läsning av paratexterna till dessa översättningar är inriktad på att belysa hur de speglar samtida språkvetenskapliga och epistemologiska spekulationer och en växande förståelse för att främmande språk är ett uttryck för ett större komplex av främmande seder, vanor och tankevärldar. Slutsatsen är väl underbyggd i den föregående analysen (s. 206): "Thus classical translation, while continuing to offer models for literary emulation

and access to the treasure troves of the past, is influenced by and participates in Enlightenment critical consciousness."

I det sjunde och sista kapitlet, "'Adventures in Print'. Modern Classics", står översättningar från moderna språk i centrum. Som i volymens andra kapitel är analysen inriktad på översättningarnas kritiska förord och noter. Att översättningar av moderna texter började föras med samma slags lärda apparat som klassiska texter har kringgärdats av i århundraden är ett tecken på att deras betydelse för lärdom ökade och att de statusmässigt snart stod i nivå med klassikerna, för att så småningom gå om dem. Hayes använder de första 150 åren av engelska översättningar av den första moderna internationella bestsellern, Miguel de Cervantes *Don Quixote*, som exempel för att illustrera hur synen på översättning och författarskap är i förändring (något som studerats i tidigare kapitel också) och hur föreställningen om en modern klassiker konsolideras. I avsnittet av franska översättningar av modern litteratur riktar Hayes in sig på översättningar av briter som Pope, Swift, Shakespeare, Richardson och Young. I Frankrike översattes engelsk litteratur flitigt – anglomanin var *à la mode*. *Anglomanie* eller inte, de engelska texterna anpassades ofta till en fransk *goût*. Översättare kunde emellanåt hävda att incitamentet till deras översättning var att de ville lära sig engelska, eller friska upp sina kunskaper. Desfontaines, till exempel, förklarar i förordet till sin översättning av *Gullivers resor*, att han beslutat sig för att ta sig an texten för att bättra på sin engelska, vidare tillstår han att han kortat texten, mildrat språket och ändrat på slutet. Inte desto mindre hävdar han att hans Swift har sitt engelska tonfall och manér i behåll. Desfontaines är inte ensam, men alla översättare är inte lika öppna med sina ingrepp i texterna.

I avslutningen diskuteras tre översättningshistorier från 1700-talet, abbé Goujets *Bibliothèque française*, Samuel Johnsons essäer i *Idler* och Alexander Tytlers *Essay on the Princi-*

ples of Translation. Därmed sätts de föregående kapitlens analyser av översättares texter i en delvis klarare belysning.

Avslutningsvis, Hayes undersökning av neoklassistisk översättningspraxis och översättningsteori är välskriven och innehåller väl underbyggda resonemang. Hon demonstrerar övertygande hur en skenbart jämn och blank yta av gemensamma karakteristiska döljer en mer nyanserad och långt mer komplex verklighet. Det är lätt hänt att de många skillnaderna i smärre detaljer överskuggas av enigheten i mer övergripande frågor så som de adaptiva översättningarnas förtjänster och uppfattningen att förändringen i översättningsmanéret är en utveckling till det bättre. Denna volym är ett måste för alla som är intresserade i översättningspraxis och översättningsteori när *les belles infidèles* stod på sin höjd; den har även mycket att erbjuda den som är intresserad av periodens litterära kulturklimat i England och Frankrike. Att undersökningen gjorts av en specialist på epoken innebär att hela den samtida lingvistiska, litterära, politiska, filosofiska etc. kontexten beaktas i behandlingen av frågor rörande det förflutna och nuet, författarskap, kvinnliga översättare och författare, språk och identitet som kommer upp i översättarnas paratexter.

Jobanna Akujärvi

Aaron Isaac, *Minnen: ett judiskt äventyr i svenskt 1700-tal* (Stockholm: Hillelförlaget, 2008). 318 s.

Frågan om judars rättigheter i Sverige diskuterades i flera århundraden innan Gustaf III inrättade ett judereglemente 1782. Det var några år efter det att juden Aaron Isaac flyttat till Stockholm och grundat en judisk församling. Han var den första jude som fick bosättningsrätt i Sverige utan att behöva konvertera. *Minnen* är Isaacs självbiografi som ger

ett annorlunda perspektiv på Stockholmslivet i slutet av 1700-talet.

Isaac föddes i närheten av Berlin år 1730. Han var sigillgravör och köpman, främst för galanterivaror (lyxartiklar) och juveler. De första fyrtio åren av sitt liv bodde han i Nordtyskland, men utvandrade till Sverige med hopp om förbättrade utkomster. Han kom till Stockholm i juni 1774. Självbiografin upptas av noggranna redogörelser för hans resor, lyckade och misslyckade affärer, goda gärningar och upplevda oförrätter. Att vara judisk handelsman på 1700-talet var inte någon avundsvärd situation. Affärerna krävde stora insatser, ofta utan garantier. Om man får tro Isaacs berättelse verkar ohederlighet, godtycke och skillnad i behandling beroende på rang och trosbekännelse ha varit kännetecknande för affärer vid den här tiden. En uppseendeväckande historia är till exempel Isaacs affärer med den svenska drottningen och kungagunstlingen Munck. På deras uppdrag, på lånade pengar, reste Isaac till Leipzig för att köpa briljanter för 40 000 riksdaler. Med ädelstenarna i fickan gjorde han den riskabla resan tillbaka till Stockholm. Väl där fick han endast 25 000 riksdaler för juvelerna, eftersom Munck låtit Isaacs svurne fiende värdera stenarna. Ord stod mot ord och han var tvungen att betala av skulden i flera år. Isaac knäcktes emellertid inte av motgången utan kom tillbaka: 1789 fick han till och med utnämningen kunglig hovleverantör.

Isaac framställer sig som en ärlig man som hellre tänkte gott om andra än misstänkte någon i förväg. Han tjänade periodvis lite pengar, men satte en ära i att inte bedra andra och att inte säga nej till någon i nöd. Nyanlända judar till församlingen fick ekonomiskt och juridiskt bistånd genom Isaac och han agerade också som äktenskapsmäklare. Umgänget med de stockholmska judarna var emellertid inte utan schismer, bland annat gällande den judiska begravningsplatsen, vilka fyller en stor del av självbiografins senare del.

Boken är en nytgåva, redigerad och språkligt reviderad av Mattias Dahlé. I boken finns även Isaacs lovprisningar, dikter och ett återtryck av personregistret som Ellen Raphael sammanställde i början av 1900-talet. Dahléns efterskrift sammanfattar forskningsläget om 1700-talets judiska intellektuella liv. Han menar att det under lång tid gjordes ytterst lite för att ompröva forskningen från början av 1900-talet gällande det judiska livet i Sverige. Förut hade man en negativ syn på tiden före haskalan, som i sin tur ansågs ha banat väg för det blomstrande intellektuella livet bland judar under efterföljande århundraden. I dag tonar man emellertid ner betydelsen av haskalan och vill inte se den som ett lika tydligt brott.

Haskalan var den samtida judiska motsvarigheten till den europeiska upplysningen. Den innebar att den judiska kulturen sekulariserades allt mer och att många judar medvetet tog större avstånd från religiösa traditioner. Kunskaper i moderna språk värderades högre och judar bildade sig även inom icke-judiska områden. Isaac kan i det här sammanhanget ses som en typisk representant för judisk upplysning: han var integrerad i det svenska samhället och skrev sin självbiografi i icke-judisk tradition. Mitt intryck är att hans självbiografi skiljer sig lite från kristna självbiografier från 1700-talet. Ett karakteristiskt drag i båda är berättelsens avsaknad av konsekvent litterär komposition. Personer går ut och in i berättelsen, händelser skildras efter varandra utan spänningshöjande effekter. Hans livs kronologi är berättelsens röda tråd.

Boken verkar vända sig till en bredare publik. Det känns befriande att den inte vill avgränsa sin läsekrets, vilket stämmer väl med karaktären hos Isaacs självbiografi. Boken inleds av Carina Burman som placerar boken i ett historiskt och litterärt sammanhang. Först efter själva huvudtexten följer en klassisk vetenskaplig artikel, den nämnda *Efterskrift*. Omsorg har lagts på till-

talande formgivning med ett rikt bildmaterial. På en punkt kan emellertid informationen kännas väl återhållsam. Originaltexten är skriven på ett mellanting mellan jiddisch och tyska med många svenska lånord (västjiddisch). I den här boken är texten bearbetad till modern svenska och det framgår inte i hur hög grad språket har redigerats. Är till exempel kapitelindelningen och rubriksättningen Isaacs egna? Något om bokens tillkomstshistoria med en motivering till återutgivandet kunde också ha varit på sin plats.

Aaron Isaacs självbiografi är tankeväckande läsning. Den ger en inblick i den judiska kulturen i Sverige på 1700-talet, men också en tydlig bild av dåtidens syn på sociala hierarkier, minoriteter och religionens roll i samhällslivet. Förhoppningsvis har många saker blivit enklare för medborgare och invandrare på tvåhundra år. Men likväl går Isaacs skildring av sin kamp för bosättningsrätt, där han skickas från den ena instansen till den andra och beslut ideligen förhalas, att läsa som en uppfriskande satir över moderna byråkratier.

My Hellsing

Nils Voje Johansen, Per Magnus Jørgensen & Bjørn Ragnvald Pettersen, *Christian Frederik Gottfred Bohr: mannen som opplyste Bergen* (Bergen: Det nyttige Selskab, 2009). 86 s.

Det er nok de færreste utenfor vitenskaps- og musikkhistoriske kretser som kjenner til Christian Frederik Gottfred Bohr (1773–1832), en danskfødt gartnersønn som slo seg ned i Bergen ved overgangen til det nittende århundret. I sin samtid var Bohr en slett ikke ubetydelig skikkelse, men for den interesserte har det i ettertid vært lite å finne om ham – kun kortfattede, og i grunn lite informative, artikler i biografiske oppslagsverker. Foreliggende bok er riktignok heller ingen bredt anlagt biografi, den

er heller et forsøk på å samle et begrenset og svært spredt materiale til en sammenhengende fremstilling av Bohrs mangesidige virke som vitenskapsmann, pedagog og musiker. Og som sådan er boken vellykket. Selv om man kanskje kunne ha ønsket seg en noe dypere analyse av Bohr og hans miljø, er det oppmuntrende at hans livsløp med dette er trukket frem i lyset og gjort tilgjengelig for vitenskapshistorikere, skolehistorikere, musikkhistorikere, lokalhistorikere og andre interesserte.

Bohr, som i *Dansk biografisk Lexikon* ganske lettvint omtales som skolemann og organist, viser seg å være en lagt mer allsidig skikkelse enn man kanskje kunne tro. Han tilhørte den typen skolelærere – kjente og mindre kjente – som i opplysningstiden kom til å innta fremtredende plasser i de norske provinsbyenes kulturelle og vitenskapelige liv. Bohrs innsats som musiker og skolemann hører kanskje først og fremst til Bergens lokalhistorie, og boken gir interessante opplysninger om kulturlivet i en by som i samtiden (og i alle fall på Østlandet) snarere ble forbundet med handel, enn med kultur og vitenskap. Det er som vitenskapsmann Bohr fortjener mest oppmerksomhet. Vitenskapshistorien utgjør forfatterens hovedinteresse, og er ikke uten grunn hovedsaken i den foreliggende boken.

Boken følger Bohr fra oppveksten i Helsingør, til studietiden i København, og videre til Bergen via et opphold i Fredrikstad. Så skisseres Bohrs stilling i Bergens musikalske liv, før forfatterne redegjør for hans virke innenfor byens skolevesen. Etter kortfattede kapitler om hans produksjon som forfatter av matematiske skolebøker og om hans interesse for botanikk, følger en fylldig del om hans egentlige vitenskapelige bane. På eget initiativ, og uten noen form for godtgjørelse, drev Bohr i en årrekke detaljerte meteorologiske observasjoner. Han var tidlig ute med høydemålinger ved hjelp av barometer – en aktivitet som også skaffet ham et visst ry som "tindestiger", og hans artikkel "Om Isbræerne i Justedalen

og om Lodalskaabe" ble oversatt til så vel tysk som engelsk.

Bohr hadde løpende kontakt med fremstående naturvitenskapsmenn i både inn- og utland. Han stod dessuten i jevnlig kontakt med astronomen Christopher Hansteen i Christiania, som sørget for at hans observasjoner nådde et internasjonalt publikum. Fra 1814 av disponerte Bohr endog et observatorium, først på Sverresborg, og siden på Fredriksberg, der Bergen i rent bokstavelig forstand ble satt på kartet. Med til dels foreledede instrumenter lyktes det Bohr å bestemme både bredde- og lengdegrad med stor nøyaktighet, samtidig som en rekke formørkelser og stjernebedekninger ble behørig observert og beskrevet, og dataene publisert. I tillegg til dette fant Bohr også tid til å gjennomføre omfattende tidevannsberegninger.

Forfatterne skildrer Bohr som en flittig og samvittighetsfull vitenskapsmann. Med Hansteens støtte oppnådde han endog å få en stilling som en slags statsansatt observator. Mot en årlig understøttelse fra statskassen ble Bohr i 1816 pålagt å "paatage sig de Forretninger som den norske Regjering i videnskabelig Henseende maatte finde for godt at overdrage ham". Fra 1821 kom han under tilsvarende forutsetninger med på Universitetets lønningsliste. Hans observatorium i Bergen ble dermed nesten å betrakte som en slags forskningsstasjon. Forfatterne viser på en forbillig måte hvilken praktisk betydning Bohrs observatorium, og dermed naturvitenskapen, gjennom kartografi, tids- og tidevannsbestemmelse med mere, hadde i samtiden.

Bohr ble i 1817 innvalgt som medlem i *Videnskabselskabet* i Trondhjem, og syv år senere i *Kungliga Svenska Vetenskapsakademien*. Hans resultater ble publisert i en rekke utenlandske tidskrifter. Som vitenskapsmann var han imidlertid tvunget til å være sin egen lykkes smed. Han måtte leve av sine beskjedne inntekter som organist og privatskolelærer, og til driften av sitt observatorium var han avhengig av all

den hjelp kan kunne få. Først i 1825 – over 50 år gammel – fikk Bohr et embede, som overlærer i matematikk ved Bergen katedralskole. Bohrs karriere blir dermed også en studie i vitenskapens institusjonelle og personlige betingelser i den norske provinsen tidlig på i det nittende århundre.

Boken avsluttes med noen slektshistoriske opplysninger (Bohr viser seg for eksempel å være grand-grandonkel til atomfysikeren Niels Bohr), samt en uttømmende oversikt over Bohrs vitenskapelig produksjon. *Det nyttige Selskab*, en lokal organisasjon med røtter tilbake i opplysningstiden, og med Bohr selv som tidligere medlem, har stått for utgivelsen. Som trykksak er boken beskjeden, men elegant; trykt i godt papir, trådheftet og gjennomillustrert i fire farger.

Ernst Bjerke

Lena Jonson & Tamara Torstendahl Salytjeva (red.), *Poltava: krigsfångar och kulturutbyte* (Stockholm: Atlantis, 2009). 388 s.

Efter Poltava försvagades Sveriges politiska och militära ställning. Ryssland ryckte fram som en ny stark europeisk stormakt. Antologin *Poltava: krigsfångar och kulturutbyte*, lägligt utgiven 2009 i samband med 300-årsjubileet av det ödesdigra slaget vid Poltava, samlar ett antal svenska och ryska forskare för att utröna vad denna händelse kom att innebära och symbolisera för de två länderna och vilka vägar de tog efter 1709. Lena Jonson och Tamara Torstendahl Salytjeva står för den utmärkta redigeringen. Bokens huvudtema är hur kulturutbyten och relationer skapas och upprätthålls mellan två krigförande länder, särskilt ägnas frågan om kunskapsöverföringen och det ömsesidiga inflytandet mellan Sverige och Ryssland, ofta förmedlat av de svenska krigsfångar som befann sig i Ryssland och de ryska fång-

arna i Sverige. Som forskare verksam utanför Ryssland är man inte minst behjälpt av att de ryska källorna och den ryska forskningen härigenom blir tillgänglig och presenterad på svenska. Antologin visar om inte annat att det görs en hel del viktig grundforskning i dagens Ryssland som vi borde ta del av mer. Vår bild av det tidiga svenska sjuttonhundratalet blir inte fullständig utan den ryska forskningen.

Inledningsvis ger Rolf Torstendahl en klargörande översikt över händelserna kring Poltava 1709. Han anger på så sätt den historiska scenen – slaget, skeendena och de symboliska innebörderna. Till stor del handlade det om hur de två huvudaktörerna tog del av varandras erfarenheter. Ryssarna sökte kunskaper om svensk kartografi, hantverk och järnhantering. Svenskarna höll i sin tur ett vakande öga på den tekniska utvecklingen inom det ryska bergsbruket, i det närmaste, som Torstendahl skriver, i formen av ett tolererat industrispiönage för att därigenom bättra på kunskaperna i metallurgi och förfina tillverkningsmetoderna.

För en inte obetydlig del av kulturutbytet stod de cirka 25 000 svenska fångarna i Ryssland. Inte mindre än åtta uppsatser behandlar dessa, vilka ger inblickar i fantastiska människöden. De vandrade över ryska stäpper, svalt, gjorde uppror, hankade sig fram som kartritare, läkare, hantverkare, hattmakare och skomakare. Vi möter löjtnant Olof Hård som gjorde anteckningar om de ryska städerna, fänrik Anders Pihlström som följde med sin kolonn från Tjeboksary till att slut hamna i Tomsk och plitade ner observationer av naturen, om förfrusna floder och ryska ämbetsmäns inte alltid lättförståeliga beteende. Löjtnant Joakim Lyth beskrev slaget vid Poltava och vistades sedan i fångenskap i Moskva och Solikamsk. Bataljonsprästen Anders Westerman fortsatte noggrant notera uppgifter om avlidna och födda i den alltmer decimerade skaran av karoliner. En originell källa är ryttmästare Georg Malliens minnen nedpräntade på vers. Vidare följde Kapten I. Schnitzer med en kinesisk ambassad,

och styckjunkaren Johan Gustaf Renat och hans blivande hustru Birgitta Scherzenfeldt tillfångatogs av kalmuckerna.

I Galina Sjebaldinas bidrag tas ett samlat grepp om dessa livsöden som finns bevarade i karolinernas sibiriska dagböcker. Jevgenij Rytjalovskij behandlar i stället hur de svenska fångarna socialt och kulturellt tvingades anpassa sig till helt nya livsbetingelser – om flyktförsök, geografiska förhållanden och konvertering till den ortodoxa kyrkan. Andrej Demkin vidareutvecklar temat om karolinernas liv borta i Ryssland, och tar upp sådant som livets olika händelser, tro, dop och arbete i rysk tjänst. De svenska fångarna satte också spår i Rysslands kulturhistoria och i de ryska städerna, såsom Tobolsk, där många av fångarna hamnade och kom att engageras i byggnadsarbete, vilket är ämnet för Alexander Vytjuzjganins artikel. Ett mindre väntat bidrag från krigsfångarna till det ryska än rent muskelarbete var det svenska inflytandet på den ryska instrumentalmusiken. Anna Nedospasova slår an detta musikaliska samspel. Kompositören och oboisten Gustaf Blidströms verk, nedtecknade i Tobolsk 1715, ger en aning om hur musiken klingade i Sibirien. Även Sankt Petersburg kom att till en del att omformas av de svenska fångarna. Jekaterina Boltunova tecknar de svenska bidragen till uppbyggandet av den ryska huvudstaden, medan Jekaterina Andrejeva närmare går in på krigsfångarnas arbete på olika byggen i staden, och deras levnads- och arbetsförhållanden. Stadens utveckling och framväxt kan också följas på svenska kartor, bland annat på kartor utförda av svenska fångar. Tatiana Bazarova har letat fram kartorna.

Under åren 1700–1721 fanns också drygt 1 600 ryska krigsfångar placerade på Visingsö, i Gränna och inkvarterade däromkring på gårdar och byggen mot kost och logi. Håkan Jorikson skriver om fångarna på Visingsö, dit de hade flyttats år 1716 för internering på Visingsborgs slott, och skildrar de dramatiska händelser detta gav upphov till. Ulla Birgegård

tar upp de privilegierade ryska fångarna som fanns i Sverige i kretsen kring Johan Gabriel Sparwenfeld och då bistod honom i hans slaviska språkstudier. En av de högt uppsatta fångarna var det ryska sändebudet Andrej Jakovlevitj Chilkov. Här omnämns också slovaken Matthias Zabani som hjälpte Sparwenfeld i arbetet med dennes slavisk-latinska lexikon, *Lexicon Slavonicum*. Ett utmärkande drag i fångpolitiken var reciprocitet. Behandlar ni våra fångar dåligt, gör vi det samma med era. När flyktförsök och otillåten korrespondens ledde till strängare fångregim i ena landet, kom detta sedan även att leda till motsvarande skärpning i det andra landet.

Men fångenskaperna handlade inte bara om att människor rent fysiskt kom att leva och verka i varandras länder, det innebar också kulturella kontakter, utbyten och inflytanden av tankar. Ulla Ehrensverd behandlar de geografiska kartor som växlades mellan länderna. En hel del kartor hamnade under kriget i ryska händer. Ett intressant namn här är Vasilij Nikititj Tatisjtjev som var verksam med att bygga upp silver- och kopparutvinningen i Ural. År 1724 kom han till Sverige för att värva yrkesfolk till bergverken i Ural, men också för att hitta lärlingsplatser för unga ryssar vid svenska bergsbruk. Utbytet gällde också förvaltningsformer. Som Claes Peterson visar framstod för Peter den store den svenska förvaltningen som en förebild för ryska reformer. Hur militära reformer överfördes och militärt tänkande utväxlades mellan länderna skildrar Lars Ericson Wolke. Pavel Krotov tar upp den svenska påverkan på ryskt militärt tänkande före Poltava: hur den svenska taktiken påverkade det ryska militära tänkandet och Peters slagtaktik.

Michail Ljustrov gör en mycket intressant jämförelse mellan svensk och rysk krigspanegyrik under det stora nordiska kriget, hur tidens händelser förstods och hanterades genom att avläsa dem mot en bakgrund av bibliska berättelser och den klassiska mytologins och litteraturens gestalter. Både Peter

I och Karl XII identifierades på var sitt håll med Herkules. Den ryske Herkules besegrade den månghövdade hydran och lejonet, och den svenske Herkules dödade likaså en illasinnad hydra. I både den svenska och ryska panegyriken framstod deras egen konung som den israeliske kungen och krigaren David som förgör Israels fiender. Vid Narva besegrade ynglingen David jätten Goliat. Även tsar Peter liknas vid David – hans namn kommer av grekiskans ord för sten, det föremål som dödade Goliat. För de ryska författarna var Karl XII den nye "högmådige Farao" och de stupades röda blod vid Poltava blev det Röda havet som uppslukade de egyptiska härskarorna. Dessa metaforiska jämförelser och analogier säger något om hur man begripliggjorde sin historiska situation, hämtat ur ett och samma bataljtema i Bibeln.

De dramatiska händelserna i juni 1709 på ett fält vid Poltava kom att få långtgående verkningar. Den svenska stormakten var bruten. Åsa Karlssons artikel ger en god inblick i de ekonomiska och politiska efterföljder som nederlaget fick för Sverige. Den ansträngda krigs ekonomin ledde till allt intensivare jakt efter pengar. Skatter och kontributioner lades på varandra, kommerskollegium såg över hantverksprivilegier och skråordningar, och kontributionsränneriet och upphandlingsdeputationen inrättades för att skaffa fram pengar som skulle täcka de militära utgifterna. Hur den svenska bilden av Ryssland under Peter den store påverkades och förändrades visar Björn Asker. Gunnar Åselius gör ett nedslag i historieskrivningen, hur historieskildraren, löjtnant Carl Bennedich i början av 1900-talet tolkade striden på slagfältet. Slutligen ger Marie Lennerstrand och Ulf Söderberg en översikt över det rika källmaterial som finns bevarat i Riksarkivet och Krigsarkivet i Stockholm.

Ett av bokens stora värden är att den introducerar rysk forskning på svenska. I den svenska forskningen, inte minst i den som gäller Karl XII, saknas ofta ryska källor och ryska

studier. Här finns det en hel del möjligheter för en framtida forskning som kan ge en mer allsidig bild av det svenska 1700-taket i ljuset av den ryska historien. Säkerligen skulle den svenska forskningen förstärkas om man följde den anträdde vägen som denna antologi utstakar: hur Sverige inte bara beskrev Ryssland i de bevarade svenska källorna, utan också hur de två länderna skaffade kunskaper av och om varandra. Man kikar in genom en dörr på glänt till de ryska arkiven.

David Dunér

Thomas Kaiserfeld, *Krigets salt: salpetersjudning som politik och vetenskap i den svenska skattemilitära staten under frihetstid och gustaviansk tid* (Lund: Sekel, 2009). 299 s.

Sveriges ställning i det tidigmoderna Europa var i hög grad beroende av de inkomster man fick från virke och trävaror samt järn och koppar som producerades i riket. Sannolikt var betydelsen av salpeter, som var en central ingrediens vid tillverkning av krut, inte heller ringa även om man inte har uppmärksammat detta lika mycket. Thomas Kaiserfeld undersöker i boken *Krigets salt: salpetersjudning som politik och vetenskap i den svenska skattemilitära staten under frihetstid och gustaviansk tid* (2009) svensk produktionspolitik och vetenskaplig forskning gällande salpeter under 1700-talet. Den centrala frågan är vilken betydelse vetenskapen hade för det politiska beslutsfattandet och för hur salpeter kom att produceras i riket. Samtidigt utgör den då ännu pågående processen som brukar kallas nationalstaternas födelse och dess dynamik en större kontext i sammanhanget. Ett nyckelbegrepp i undersökningen är *skattemilitärstat*, ett analytiskt begrepp som hänger ihop med denna process. Kaiserfeld undersöker hur skatteuppbörd, militär och politik förenas med salpeterproduktionen.

Salpeterjord uppkommer då biologiskt material bryts ned i jord. I de nordiska länderna var salpeterhalten låg i jorden bland annat beroende på klimatet och kölden. Marken under ladugårdar och stall hade högre halter som kunde utvinnas och därför förklarades marken under ladugårdarna vara ett kronoregale. Bönderna var redan på 1500-talet förpliktade att leverera salpeterjord till kronans salpetersjuderier. Detta pågick till 1642 då salpeterjorden ersattes med en penningskatt, salpeterhjälpen. År 1686 infördes salpetersjuderiindelningsverket. Riket delades in i sju inspektionsområden i vilka det fanns 20–30 verksamma omkringresande pannelag som tillverkade salpeter. Bönderna skulle alltså inte längre leverera salpeterjord till salpetersjuderier, utan sjudarna reste runt och tog tillvara den jord som bönderna hade. Hemmanen var indelade i roten om 8–10 hushåll och målsättningen var att samma rote inte skulle belastas oftare än var sjätte år. Detta har intressanta föreningspunkter med 1600-talets uttagning av soldater till krigsmakten som jag har undersökt i min avhandling, *Knektar och bönder: knektersättare vid utskrivningarna i Nedre Satakunda under trettioåriga kriget*, som utkom på svenska 2004. På 1740-talet skedde igen förändringar i salpeterproduktionen. Då infördes salpeterlador där man för kronans räkning utvann salpeter. Detta var en del av hattpartiets manufakturvänliga politik.

Ännu i 1700-talets början var tillgången till salpeter sparsmakad i det svenska riket, men redan på 1730-talet kunde man öka produktionen. Då salpeterladorna kom i bruk växte produktionen kännbart. När århundradet nådde sitt slut var riket självförsörjande vad gäller salpeter och man kan alltså konstatera att den svenska salpeterpolitiken på 1700-talet var lyckad.

Det finns inget översiktsverk över salpeterproduktionen i det svenska riket under tidigmodern tid. Kaiserfeld inbegriper, som boktiteln säger, inte heller 1500- och 1600-

talet i sin undersökning mer än ställvis och kortfattat. Det hade ändå varit intressant att få åtminstone summariska produktionssiffror från stormaktstiden som perspektiv på 1700-talets siffermaterial. Kaiserfelds undersökning är dock mycket gedigen, ibland så grundlig att man kunde klara sig med mindre. Vissa inledande kapitel kunde ha kortats ned ordentligt. Kapitlet om jordbrukets expansion som rör sig på en allmän nivå utan att behandla ämnet utgående från salpeterproduktionen kunde till exempel, tycker jag, gärna ha kortats ned till de sista fem raderna. Samma sak gäller kapitlet "Ämbetsmännens ställning" som gärna kunde ha förtätats. I slutet av varje huvudkapitel har Kaiserfeld däremot sammanfattat informationen på ett klart, koncist och läsarvänligt sätt.

Undersökningen visar att den topografiska litteraturen och den geografiska kartläggningen av riket möjliggjorde en inventering av naturresurser genom vilken man kunde finna potentiella salpeterproducenter. I detta arbete hade Lantmäterikontoret och dess chef Jacob Faggot en central roll. En växande del av salpeterproduktionen skedde i Finland. Här spelade kartläggningen av tidigare icke undersökta delar av landet en stor roll. Den östra rikshalvan saknade tidigare nästan helt kartläggning. Finland, och särskilt Österbotten, blev rikets viktigaste salpeterproducent. Sveriges militära fokus flyttade vid denna tid till Finlands östra delar och sydkust, vilket ökade efterfrågan på salpeter i Finland. Enskilda byggprojekt som Sveaborgs och Svartholms fästningar, och projektet med att skapa genomfarter av vattenvägar (*durchfabrt*), påverkade också efterfrågan på salpeter.

Intressant är uppgiften att man på Sveaborg planerade en salpeteranläggning och ett kemiskt laboratorium. Detta är ett intressant exempel på hur stor och innovativ betydelse ett stort – på sin tid enormt – fästningsverksprojekt som Sveaborg kunde ha på sin omgivning. Sveaborg gav upphov till olika slag av företagsverksamhet i sitt närområde, bland annat

privat salpeterproduktion. Kaiserfeld nämner kyrkoherden i Esbo som levererade salpeter till fästningsbygget, men senare gav upp denna företagsverksamhet eftersom han ansåg att den skadade jordbruket. Det var ofta just sådana företagande ståndspersoner som kyrkoherde Cajander som hörde till de första att uttala sig för ett storskifte eftersom större privata jordegendomar möjliggjorde mera privat företagande på landsbygden. Helsinges socken i närheten av fästningen hörde också till de första områdena i Finland som lades under storskiftet. I det ovan nämnda kapitlet om jordbrukets expansion kunde Kaiserfeld faktiskt gärna ha undersökt sambandet mellan storskifte och salpeterproduktion.

Kaiserfeld visar tydligt hur ny vetenskaplig kunskap bland annat inom kemin, utnyttjades i den riksomfattande salpeterdiskussionen. Professorn i kemi vid akademien i Åbo, Pehr Adrian Gadd och dennes student Abraham Granit hade en central roll i denna forskning. Utvecklingen var inte problemfri. Salpeterladorna som infördes på 1740-talet möjliggjorde en effektivisering av produktionen, men var i konflikt med den traditionella salpeterutvinningen som byggde på salpetersjuderiindelningsverket. Problematiskt var också att salpeterpriserna sjönk på den internationella marknaden, vilket ledde till att man började kritisera den inhemska produktionen.

Vilka kontakter som fanns mellan vetenskapsmän i svenska riket och i övriga Europa undersöks inte för början av perioden. Det förblir därför oklart hur snabbt och genom vilkas förmedling kemiska innovationer i allmänhet och gällande salpeterproduktion i synnerhet spred sig till Sverige. Man kan fråga sig varifrån laboratorieteknologin som användes av de svenska vetenskapsmännen härstammar. Professor Gadd i Åbo tog till exempel 1764 i bruk ett nytt laboratorium, men det är oklart varifrån de eventuella influenserna till det kom. I hur hög grad var den svenska, inklusive den finska, vetenskapen originell på detta område? Ett område

som boken också utelämnar, och som pockar på vidare forskning, är relationen mellan salpeter och vapentechnologi vid denna tid, till exempel utgående från artilleriets eller fästningsverkens synvinkel. Vårför behövde man mera salpeter och bättre krut på 1700-talet?

Författaren har däremot rätt ut 1700-talets diskussion om tidens salpeterpolitik och konstaterar att salpeterproduktionen var i skärningspunkten för många olika samhällsliga intressen: militära, industriella och agrara. Kaiserfeld har studerat flera olika parters ställningstaganden och diskussioner, bland annat inom bondeståndet, bland hattar och mössor, i pressen, inom krigskollegiet och bland tidens kemister. Detta är intressant och leder till frågan om de olika intressesfärerna och kretsarna i diskussionen hade kunnat differentieras tydligare. Kan man särskilja olika regionala, yrkesmässiga eller företagarbundna synpunkter i diskussionen? Sågverken och järnbruken förbrukade stora mängder trä i sin produktion, men var också i behov av malm som man i allt högre grad bröt med krut som producerades med salpeter. Bönderna däremot behövde laddugårdarnas dynga som gödsel i jordbruket. Det här behovet växte vid 1700-talets mitt då rikets växande befolkning spriddes längre ut i periferin som nybyggare till tidigare obrukad jord som inte var lika bördig som jorden i de traditionella jordbruksområdena. Intressena var således väldigt olika.

Kaiserfelds undersökning bygger på ett stort material med tyngdpunkt i centralförvaltningen som behandlas sakkunnigt. Han motiverar valet av material med det faktum att tidigare undersökningar har utgått från lokalt material, vilket är riktigt. I Kungliga biblioteket, Finlands nationalbibliotek (Helsingfors universitetsbibliotek) och Riksarkivet i Helsingfors hade Kaiserfeld kunnat hitta kompletterande material bland annat i form av privat brevmaterial av vetenskapsmän som Pehr Adrian Gadd. Eftersom Jacob Faggot och hans lantmätare var av central betydelse

för kartläggningen av nya salpeterproducenter hade det säkert varit till nytta för undersökningen att också använda Lantmäterikontorets förvaltningsarkiv och kartor från 1700-talet.

Författaren har i sitt arbete också utnyttjat finländsk salpeterforskning om 1700-talet och beaktar föredömligt den östra delen av riket i sin undersökning. Uppenbarligen på grund av språket har han ändå inte läst undersökningar på finska. Några böcker som ansluter sig till ämnet och säkert hade intresserat författaren bör här ändå nämnas. Till exempel Jari Niemeläs undersökning om Pehr Adrian Gadd, Markku Kuismas arbeten om sågverken och Ilkka Teerijokis forskning om sådesmagasinen på 1700-talet skulle man gärna rekommendera för Kaiserfeld och det är bara att beklaga språkbarriären som gör att forskning om samma rike på två språk inte är tillgänglig för alla berörda. De tre ovannämnda har dock också publicerat sig på svenska. Kuismas och Teerijokis arbeten handlar inte direkt om salpeterproduktionen, men belyser viktiga omständigheter kring 1700-talets företagande och kring ståndspolitik och vetenskaplig forskning i avslutning till företagande vid denna tid.

Thomas Kaiserfelds bok är på det hela taget en insiktsfull och djupgående undersökning om relationen mellan vetenskaplig forskning och politiskt beslutsfattande på 1700-talet. De ovan nämnda kommentarerna och invändningarna beror i hög grad på att god forskning ger anledning till ytterligare följdfrågor.

Mikko Huhtamies

Ulla Kölving & Olivier Courcelle (red.), *Émilie Du Châtelet: éclairages et documents nouveaux* (Fernel-Voltaire: Centre international d'étude du XVIIIe siècle, 2008). 410 s.

Émilie Du Châtelet (1706–1749) var en av Frankrikes första och mest framstående natur-

vetenskapskvinnor. Hon rörde sig oavslutligt mellan två prestigefyllda, sinsemellan skilda sociala fält, och hon spelade en central roll inom båda. Genom sin börd och sitt äktenskap tillhörde hon högadeln och bar titeln markisinna. Tack vare sin begåvning och sin smak för lärda studier räknades hon samtidigt till vad vi kallar intelligensaristokratin. I det förrevolutionära Frankrike var dessa samhällsgrupper på en gång antagonistiska och komplementära. De var i princip varandras fiender, men ingendera kunde i längden klara sig utan den andra. Att ha en personlig förankring i båda lägren innebar ett dubbelt privilegium: att äga hemortsrätt såväl i framtiden som i det förflutna.

Émilie Du Châtelet är ihågkommen för ytterligare en sak. Seklets store man, Voltaire, älskade och beundrade henne – och kärleken var besvarad. Det fanns stora likheter mellan dessa två unikt begåvade personligheter. Båda hängav sig med största iver åt solitära nöjen som studier, brevskrivande och författarskap. Men de var i lika hög grad beroende av umgänge med vänner och även av sällskapsliv i mer officiella former. De hyste en särskild passion för teater, i synnerhet om de själva fick agera, och Voltaire som vanligtvis inte var särskilt svag för musik tyckte om att höra Émilie sjunga. Men Madame Du Châtelet delade inte filosofens politiska och sociala patos och saknade hans omfattande historiska beläsenhet. I gengäld var hon honom förmodligen överlägsen som teoretisk begåvning, åtminstone inom matematiken och naturvetenskaperna. Liksom Voltaire var hon en framstående pedagog. Hon blev den som först framlade Leibniz läror för en fransk publik och, framför allt, hon stod för bragden att översätta Newtons banbrytande storverk *Philosophiae naturalis principia mathematica* till sitt modersmål. Hennes översättning anses vara betydligt lättillgängligare än originalet och är fortfarande den enda som gjorts till franska språket. Trots att han var hennes älskare

betraktade Voltaire henne som "en stor man, vars enda fel var att hon var kvinna".

Könet utgjorde naturligtvis en särskild komplikation för en kvinna av så exceptionell begåvning. Männen hade ibland svårt att förlika sig med hennes önskan att respekteras som "lörd". Hennes lärare i matematik Samuel König kallade henne ironiskt "Milady Newton", medan Voltaire begagnade ett galantare smeknamn, "Madame Pompon Newton". Efter hennes bortgång har hennes berömmelse under lång tid främst varit grundad på förbindelsen med Voltaire och på dennes effektiva "marknadsföring" av hennes insatser. Det har förstås gjort det svårare att upptäcka "kvinnan bakom verket". I sin inledande artikel om Émilie Du Châtelet inför historiens dom ger Ulla Kölving exempel på mer eller mindre skoningslösa angrepp som avund samma samtida riktade mot henne, i form av allt från elegant satiriska epigram till vulgära skvalterkrönikor. I viss mån var det Voltaire själv som oavsiktligt framsuggererade dessa reaktioner genom sitt reservationslösa beröm. Då hjälpte det inte stort att hon fick erkännande av män som Wolfföversättaren Jean Deschamps, Immanuel Kant och Bolognaakademiens sekreterare Francesco Maria Zanotti eller omnämndes fördelaktigt och även porträtterades i uppslagsverk över namnkunniga kvinnor såsom Johann Jacob Bruckers *Pinacotheca scriptorum* (Augsburg, 1745), något som hon själv kände en särskild stolthet över.

Ännu år 1957 var det naturligt för Nancy Mitford att ge en sedermera mycket läst populärroman om det vittra paret titeln *Voltaire in love*. Voltairebiografen René Pomeau var länge ganska ensam om att hävda att det snarare var Voltaire än Émilie Du Châtelet som drog nytta av deras tankeutbyte. Först på 2000-talet tycks tiden vara inne att mera förutsättningslöst börja studera den kvinnliga kontrahenten. Ett osökt tillfälle kom med 300-årsdagen av hennes födelse. För att högtidlighålla denna anordnade Bibliothèque Nationale de France tillsammans med den någon mil söder om Pa-

ris belägna staden Sceaux ett kollokvium, som ägde rum mellan den 1 och den 3 juni 2006. Det har resulterat i en rik och omfattande acta-volym, redigerad av Ulla Kölving och Olivier Courcelle.

De publikationer som emanerar från Centre international d'étude du XVIIIe siècle karakteriseras genomgående av ett smakfullt yttre. Med sin höga papperskvalité, luftiga inlaga och utsökta typografi utgör den här anmälda boken inget undantag. Bokens framsida återger en detalj av den etsning som pryder omslaget till Francesco Algarottis arbete *Il newtonianismo per le dame* (Neapel, 1737), där Madame Du Châtelet ses lustvandra i slottet Cireys park. Cirey-sur-Blaise, beläget 25 mil öster om Paris, låg nära gränsen till Lorraine, som vid denna tid var ett i viss mån autonomt hertigdöme styrt av Ludvig XV:s svärfar, den polske exkungen Stanislaus Leszczyński. År 1734, då Voltaire publicerat sina *Filosofiska brev* och till följd av parlamentets arresteringsorder tvingats lämna Paris, fann han på inbjudan av markisinnan en fristad där. Cirey hade ett ur strategisk synpunkt ojämförligt läge för den ständigt flyktberedde filosofen. Voltaire förälskade sig först i slottet – vars restaurering han bekostade –, sedan i dess värdinna, och därmed inleddes en unik kärleksrelation, som kom att pågå i femton år.

I boken ingår 26 artiklar av olika forskare (12 kvinnor och 15 män), en kronologisk bibliografi för åren 1736 till 2007 utarbetad av Ulla Kölving och ett index. Utgivarna gör det från början klart att de anser den celebra förbindelsen med Voltaire så pass väl utforskad att man denna gång kunnat tillåta sig att bortse från den. Helt har man naturligtvis inte kunnat undgå att komma in på den som med Ulla Kölving's ord var sin tids "allestådesnärvarande och ofrånkomliga fixstjärna". Men rikedom och mångfalden i Émilie Du Châtelets egen insats visar sig ge fullt tillräcklig grund för att för en gångs skull låta henne spela huvudrollen.

Artiklarna behandlar fyra övergripande teman: Madame Du Châtelet som person och som brevskrivarska (5 artiklar), hennes "vitt- ra" verksamhet (12 artiklar), arbetet *Institutions de physique* (5 artiklar) och översättningen av Newtons *Philosophiae naturalis principia mathematica* (4 artiklar). Den tematiska bredden och den samlade mängden artiklar vittnar om den vittfamnande begåvningen hos denna ovanliga kvinna, vars liv slöts i barnsäng innan hon fyllt 43 år. Det är förstås inte möjligt att presentera, än mindre förhålla sig till, alla bidragen inom ramen för en recension. Det blir därför frågan om ett subjektivt urval, där bland annat vissa utmärkta men i sammanhanget alltför tekniskt präglade artiklar fått stå tillbaka.

I synnerhet kvinnliga forskare talar gärna förtroligt om Madame Du Châtelet som Émilie och om det vetenskapliga studiet av hennes person som *études émiliennes*, i en möjligen specifikt fransk form av systerlig intimitet. Det gäller också den utanför fackkretsarna mest kända bidragsgivaren, feministen och filosofen Élisabeth Badinter, författare till det uppmärksammade arbetet *Émilie, Émilie, l'ambition féminine au XVIIIe siècle* (1983), som utöver Émilie Du Châtelet även behandlar Louise d'Épinay och hennes *Conversations d'Émilie*.

Badinter tecknar med hjälp av uppgifter från henne själv och hennes samtida Madame Du Châtelets yttre och inre "porträtt". Hon återupplivar därmed en under den klassicistiska epoken mycket uppskattad litterär form. Läsaren får veta att Madame Du Châtelet var mycket mån om sin hälsa och sin hygien, åt måttligt och helt avstod från sprithaltiga drycker. Hon hade ett eldigt, ja, explosivt temperament. Hon framtonar varken som en skönhet eller som en särskilt älskvärd person. Författaren och journalisten abbé Raynal beskrev henne som *un être extrême en tout*. Några av Madame Du Châtelets kvinnliga rivaler har försett eftervärlden med särdeles vassa och förklenande omdömen. En av dessa var Madame Du Defand, som mot slutet av hennes liv tecknade

en veritabel skräckbild av hennes yttre gestalt. Andra beskriver henne som kylig och obehövad i sitt uppträdande både mot tjänstefolk och jämbördiga. Hon är snål och nedlåtande, manhaftig och auktoritär. Élisabeth Badinter tycker sig bakom den hårda fasaden ana en osäker könsidentitet och en oförmåga till såväl moderskänslor som fasta kärleksrelationer. Hon hade en olycklig dragning till hasardspel och en benägenhet att tillgripa erotik i ångestdämpande syfte. På plussidan noteras hennes exceptionella studiebegåvning och kritiska förmåga, hennes unika arbetskapacitet och hennes civilkurage. Till tillgångarna räknas också ett påfallande stort mått av ärelystnad. Även om Élisabeth Badinter inte tycks hysa särskilt varma känslor för sitt föremål medger hon att Madame Du Châtelet i hög grad inkarnerar själva kvintessensen i hennes eget kvinnoideal: att vägra ikläda sig en offerroll och att kämpa för rätten att välja sin egen väg.

Flertalet av Madame Du Châtelets brev är förstörda eller försvunna, men François Besire vid universitetet i Rouen har sammanställt en tablå över de korrespondenter till vilka flest brev från henne finns bevarade. I listan ingår, förutom föremålet för hennes sista förälskelse, poeten och militären Jean-François de Saint-Lambert, två av tidens mest framstående matematiker, Pierre Louis Moreau de Maupertuis och Jean Bernoulli. Vidare finns brev till några av de namnkunniga personer som även stod Voltaire närmast, kung Fredrik II av Preussen, hertigen av Richelieu, Louis-François Armand du Plessis, greven och ämbetsmannen Charles Augustin de Ferriol d'Argental, juristen Pierre-Robert Le Cornier de Cideville och Voltaires litterära agent Nicolas-Claude Thieriot. Besires bidrag syftar inte till att analysera den närmare arten av dessa relationer utan studerar enbart brevens typologi och litterära kvalitéer.

Jürgen Siess, pensionerad professor vid universitetet i Caen, tar i sitt bidrag först upp Madame Du Châtelets brevväxling med Maupertuis, vari det naturligt nog främst är

filosofiska och matematiska spörsmål som behandlas. Denna korrespondens gav henne en viktig möjlighet att befrukta det egna vetenskapliga författarskapet med en öppen och kreativ dialog med en annan forskare. Den för sin tid avantgardistiska korrespondensen med en forskarkollega vittnar också indirekt om hennes önskan att vinna erkännande som de mest betydande manliga forskarnas jämlike. Kärleken till Saint-Lambert, en man som var oförmögen att förstå och uppskatta den intellektuella sidan av hennes personlighet, tvingade henne senare in i en traditionell, helt och hållet emotionellt präglad kvinnoroll, som kommer till synes i breven till denne. Denna reträtt innebar en dubbel tragedi, då den förutom att reducera henne som människa ledde till en önskad och ödesdigert graviditet.

Béatrice Didier, tidigare professor vid École normale supérieure och författare till ett stort antal arbeten om 1700-talets franska litteratur, behandlar med pedagogisk klarhet frågan om Madame Du Châtelets korrespondens egentligen bör betraktas som en form av intim dagbok. Mot slutet av 1800-talet vaknar ett nytt intresse för sådant som tidigare betraktats såsom tillhörande den privata sfären i kända författares liv. Det är då som Madame Du Châtelets brev ges ut för första gången och tillmäts status av litterära verk, på samma sätt som andra texter av personlig natur som Stendhals och bröderna Goncourts dagböcker. Även vår egen tids läsare attraheras av brevformen. Den upplevs som ärligare, mer personlig än andra litterära uttryck från 1700-talet, såsom exempelvis Voltaires en gång så högt beundrade tragedier. Dessa ställdes av samtiden rentav framför Sofokles verk men ter sig i dag näst intill oläsbara. En viktig faktor är brevens åtminstone skenbara frihet från formella krav, som tycks erbjuda oss en möjlighet att träda i närmare kontakt med "författarjaget".

Charlotte Simonin, som år 2008 dispute-
rade på en avhandling om Madame de Graf-
figny och teatern, ger ett antal dramatiska

prov på hur den hatkärlek som fanns mellan denna på senare tid alltmer uppmärksammade författarinna och Madame Du Châtelet kunde komma till uttryck. Det är sant att de båda damerna tycktes ta varje tillfälle i akt att angripa och såra varandra, men den plats historikerna tillmätt anekdoter och skvaller rörande deras privatliv har stått i omvänd proportion till intresset för och studiet av deras skrifter. De har skrupelfritt framställts som veritabla Messalinor, som byggt sin litterära berömmelse på spökskrivare och på stora mäns bevågenhet. Tiden är inne att i stället tala om deras verk och den betydelse dessa haft.

I en av den schweiziske bokhistorikern Jean-Daniel Candaux framletad nekrolog, publicerad i den lilla tidskriften *Le Mercure suisse*, beskrivs Madame Du Châtelet som den "moderna Sappho". Hedersnamnet hade säkerligen en maliciös udd – hon var ju knappast någon diktare men hade däremot likt vår egen "svenska Sappho", Hedvig Charlotta Nordenflycht, av sina vedersakare uppfattats som både "ful" och "älskogskrank". Émilie Du Châtelet var dotter till friherren, fältherren och diplomaten Louis-Nicholas Le Tonnelier de Bréteuil, som innehade posten som protokollschef vid Ludvig XIV:s hov. Hon fick en lika vårdad uppfostran som sina bröder och kom att ingå ett konventionellt – men inte för den skull olyckligt – äktenskap med markis Florent Claude Du Châtelet Lomont, general och hovmarskalk hos kung Stanislaus, en man som tillbragte sin mesta tid i fält.

Françoise Bléchet på Bibliothèque Nationale de France har studerat Madame Du Châtelets boklån från Académie royale des sciences och från sin egen arbetsplats historiska föregångare, Bibliothèque royale, på sin tid Europas största bibliotek. Lånen förmedlades av orientalisterna, abbé Claude Sallier. Princeton-professorn i romanska språk Ira O. Wade, den forskare som initierade den gradvisa omvärderingen av Madame Du Châtelet med arbeten som *Voltaire and Madame Du Châtelet*

(1941), har bland mycket annat tidigare okänt material även dragit fram uppgifter om hennes boklån, som Bléchet är i stånd att komplettera. Förutom böcker av och om Isaac Newton nämns arbeten i astronomi av Giovanni Battista Riccioli, Henry Pemberton och Bernard Le Bovier de Fontenelle. Bland diktarna hade hon en särskild förkärlek för Ariosto. Markisinnan var framsynt nog att donera sina manuskript till Bibliothèque royale (där de alltjämt förvaras), en för sin tid ovanlig typ av åtgärd som Voltaire själv stod främmande för. Initiativet tycks varken ha blivit särskilt uppmärksammat eller ha fått några omedelbara efterföljare. När Victor Hugo omsider följde hennes exempel llylades han som pionjär.

Ulla Kölvig och Andrew Brown har med sedvanlig noggrannhet kartlagt Émilie Du Châtelets tre försvunna bibliotek, i Paris, vid kung Stanislaus hov i Lunéville och på Cirey. I den samlade bouppteckningen för det privatpalats hon hyrde i Paris och för parets gemensamma residens i Argenteuil finns uppgift om 304 böcker, utöver ett antal kartor och broschyrer. Boktitlar noterades sällan med någon större omsorg i 1700-talets bouppteckningar, och så tycks inte heller ha varit fallet här. Endast åtta av böckerna har kunnat identifieras. I Lunéville efterlämnade hon ett drygt 30-tal skrifter, huvudsakligen behandlande matematiska ämnen, och över dessa finns ovanligt nog ett komplett register. På Cirey slutligen påträffades bara några enstaka volymer.

Massimo Mazzotti från universiteten i Exeter och Berkeley, som även skrivit en biografi om den samtida italienska matematikern Maria Gaetana Agnesi, undersöker omständigheterna kring Madame Du Châtelets inval i Bolognas vetenskapsakademi 1746, sex år efter Voltaire. Rent konkret var det hennes *Institutions de physique* som renderade henne denna ära. För att förstå den vikt hon tillmätte denna utmärkelse är det viktigt att hålla i minnet att Bologna vid denna tid hade stort anseende som kulturellt centrum och särskilt omhuldades av ”den

upplyste påven” Benedikt XIV, som dessutom var född i staden. Benedikt var som företrädare för den anda av ”katolsk upplysning” som då rådde i Norditalien gynnsamt inställd till kvinnliga vetenskapsidkare. Härtill kom att Newtons vetenskapssyn inte var lika kontroversiell i Italien som i Frankrike.

Det är ytterst sällsynt att ett bokverk som faktiskt tillhört Madame Du Châtelet och annoterats av henne påträffas och kan göras tillgängligt för forskningen. Men en sådan händelse inträffade faktiskt så sent som 2005, då Andrew Brown lyckades förmå Bibliothèque de l’Arsenal i Paris att förvärva hennes då saluförda exemplar av den berömda stridskriften *Apologie d’Homère*. Det innehåller 111 handskrivna notiser, större och smärre, av bokens ägarinna. Boken tillföll efter hennes död hennes son, sedermera tragiskt avrättad under franska revolutionen, och har därefter gått genom olika bibliofilers händer. Kommentarer vittnar både om hennes starka förankring i den fransk-klassiska smaken och om hennes krav på språklig exakthet hos en översättare. Hon underrättar sig om namnet på bokens anonyme författare, Jean Boivin, men finner honom alltför devot i sin inställning till Homeros. Hon tar inte ensidigt parti i frågor där de båda huvudprotagonisterna i *la Querelle d’Homère*, Antoine Houdar de La Motte och Anne Le Fèvre Dacier, är oense, utan driver en egen linje.

Vetenskapshistorikern Linda Gardiner har studerat Madame Du Châtelets verksamhet som översättare. Hon var mycket språkbegåvad och hade redan som tolvåring lärt sig latin, grekiska, italienska och tyska. I ungdomen påbörjade hon en senare förlorad översättning av Vergilius *Aeneiden*. Vidare har hon översatt Bernard Mandevilles omstridda arbete *The Fable of the Bees* (1714), som implicerar en ekonomisk teori där egoismen ses som den bärande samhällsprincipen, och en avhandling av den engelske teologen Thomas Woolston, där de kristna undren tolkas allegoriskt. Gardiner ser Madame Du Châtelets översättarverksamhet

som ett ur praktisk synpunkt klokt val för en kvinna som förde ett rörligt liv och sällan kunde arbeta ostört. Trots att hon valde kontroversiella texter och inte publicerade något av detta under sin livstid gav översättandet henne säkert också betydligt mer uppskattning och prestige än hennes naturvetenskapliga insatser, som motarbetades på många håll.

Språkhistorikern Françoise Douay-Soublin behandlar de 33 sidor text Voltaire i ett brev till Fredrik II döpte till Madame Du Châtelets *Grammaire raisonnée*, med en tydlig hänsyftning på välkända grammatiska arbeten av bland andra Antoine Arnauld och César Chesneau Dumarsais. Detta utkast till en fransk grammatik tycks inte ha fullföljts. Bland andra inspirationskällor återfinns Vaugelas, Buffier och Locke. Arbetet speglar tidens motsättning mellan en rationellt grundad – med Noam Chomskys ord cartesiansk – grammatik och en mera deskriptiv. Douay-Soublin finner att Port-Royals berömda grammatik utövat ett mera avgörande inflytande på Madame Du Châtelet än John Lockes *Essay Concerning Human Understanding* (1689).

Religionsforskaren Bertram Eugene Schwarzbach upptar till behandling en religionskritisk skrift betitlad *Examens de la Bible*, som tillskrivs Madame Du Châtelet och som först nu kommer att utges, genom Schwarzbachs egen försorg. Det har hävdats att hon i sin argumentering i dessa frågor skulle ha tagit intryck av Voltaire, som även han författade ett ikonoklastiskt arbete, *La Bible enfin expliquée*, men det går enligt Schwarzbach inte att visa att någondera parten i nämnvärd grad skulle ha påverkat den andra. I sin kritik av Nya Testamentet företer Madame Du Châtelet även paralleller med den tyske deisten och wolffianen Hermann Samuel Reimarus.

Vetenskapshistorikern Judith P. Zinsser är den ledande amerikanska specialisten på Madame Du Châtelet. Hon står bakom den enda biografi som tillkommit under senare år, *La Dame d'esprit: A Biography of the Marquise Du*

Châtelet (2006), och så sent som 2009 utkom på Chicago University Press *Selected Philosophical and Scientific Writings*, ett urval texter av Émilie Du Châtelet, översatta av Isabelle Bour och Judith Zinsser. Zinsser anser att Madame Du Châtelet, även om hon aldrig uttryckligen formulerade en sådan, likväl hade en enhetlig teori för moralen och metafysiken, där hon ville förena sin övertygelse om det synliga universums lagbundenhet med tron på individens fria val. I *Institutions de physique* beskriver hon en skapargud som står Leibniz nära, en fullkomlig varelse som, "i den bästa av möjliga världar", handlar enligt de allmänna principer som beskrivits av naturvetenskapen. Men, hävdar hon, det står människan fritt att tänka eller inte tänka på en sak, att utföra en rörelse eller avstå från att utföra den.

Bland Émilie Du Châtelets lärare i matematik fanns Pierre-Louis Moreau de Maupertuis och Alexis-Claude de Clairaut, kända i Norden för sin forskningsresa till polcirkeln 1736. Hon stod även i förbindelse med andra kända matematiker som Jean Bernoulli, Christian Wolff och François Jacquier. Likt en professionell naturforskare arbetade hon flitigt och regelbundet i sitt laboratorium och studerade dessutom varje natt till klockan fem på morgonen. Närmast med tanke på den trettonårige sonen skrev och utgav hon den nyss nämnda läroboken *Institutions de physique* (1740). Matematikern Frauke Bötcher i Köln har studerat mottagandet av detta arbete i Tyskland. År 1739 vistades Samuel König på Cirey som lärare för markisinnan och hennes son. Tyvärr drog lärare och elev inte jämnt, vilket bidrog till att förkorta vistelsen. Troligen var det dock König som senare informerade Christian Wolff om att Madame Du Châtelet i sin bok låtit sig inspireras av de tyska filosoferna. Wolff blev i alla händelser mycket förtjust, när han fick veta att Madame Du Châtelet tycktes vilja rädsla fransmännen från "engelsmännens ganska värdelösa principer", undan "deism, materialism och skepticism". Inte minst av detta skäl

väckte boken stort intresse i Tyskland och beundrades även för sin eleganta stil och pedagogiska framställning. En översättning till tyska gjordes, av Wolf Balthasar Adolf von Steinhwehr. Besvikelsen blev stor när det blev känt att författarinnan i viss mån vänt sig från den tyska filosofin, och Wolff misstänkte Voltaire för att ligga bakom denna omorientering.

Koffi Maglo från universitetet i Cincinnati kartlägger i vilken omfattning Madame Du Châtelets tankar funnit vägen in i *la Grande Encyclopédie*. Det visar sig att minst sju artiklar i hög grad kalkerats på markisinnans egna texter. Maglo poängterar hennes självständiga förhållningssätt till föregångare som Descartes och Leibniz, men även till Newton själv. Hon fann det oacceptabelt att Newton ställt sig principiellt avvisande till den av henne varmt omhuldade metoden att söka ny kunskap genom uppställandet av hypoteser. Maglo ger henne därför hedersamma epitet som *Plurielle Émilie* och *newtonienne à la carte*.

John Iversen från universitetet i Missouri behandlar en översättning till tyska av Madame Du Châtelets replikskifte med geofysikern Jean-Jacques Dortous de Mairan – som för övrigt invaldes i den svenska Vetenskapsakademien – om förekomsten av levande krafter i naturen. Den utfördes av den berömda Luise Adelgunde Victorie Gottsched, maka till dikteren Johann Christoph Gottsched och en av Tysklands ledande kvinnliga författare och intellektuella under 1700-talet, som även försåg den med ett förord och en hyllningsdikt till markisinnan.

I den avslutande del av acta-samlingen som berör Newtonöversättningen, *Principes mathématiques de la philosophie naturelle*, klarlägger Olivier Courcelle Alexis-Claude de Clairauts roll vid dess utarbetande. Clairaut var Madame Du Châtelets kunnigaste och mest trofaste vetenskapliga rådgivare. Han läste manuskript och föreslog förbättringar, som Madame Du Châtelet så gott som genomgående tycks ha accepterat. Allt talar för att han också var den som

åtog sig ansvaret för bokens utgivning, men på grund av tekniska missöden, andra åtaganden och lärostrider kring Newtons lag dröjde publiceringen ända till 1759, alltså tio år efter Madame Du Châtelets död.

Den framstående vetenskapshistorikern Michel Blay framlägger ett förslag om en ny, kritisk utgåva av Madame Du Châtelets Newtonöversättning, baserad på hennes eget manuskript, där hennes reflexioner, kommentarer och randanteckningar skulle kunna utgöra en undertext. Detta skulle göra det möjligt att i detalj följa såväl själva översättningsarbetet som de innehållsrika ändringar som föranletts av den begreppsmässiga utvecklingen efter Newtons död.

Som medlem av Bolognas vetenskapsakademi valde Madame Du Châtelet att kalla sig Urania, efter astronomins musa. Liksom när det gäller det tidigare nämnda epitetet Sapho associerar en svensk läsare gärna till fru Nordenflycht. Även hon hade ju, som medlem av Tankebyggarorden, Uranie som sitt *nom de plume*. Litteraturhistorikern Peter Wieselgren, mera känd som nykterhetsförkämpe, anknöt både till detta förhållande och till Kellgrens "Mina löjen", när han sammanfattade sina tankar om Hedvig Charlotta Nordenflycht med orden "'Urania' i lifvet, Sappho i döden". Utifrån sin för det tidiga 1800-talet representativa uppfattning hade han med samma rätt kunnat applicera denna kärnfulla sats på Madame Du Châtelet. Var det kanske rentav den franska markisinnan som inspirerade den svenska adelsdamen till diktarnamnet Uranie? Av det kända poemet "Fruentimrets försvar" (1761) framgår i alla händelser att fru Nordenflycht såg henne som en förebild:

I varje lärdoms gren kan Könet vida gå:
Man många märka kan, jag nämner några få:
Än ser man Châtelet, en Newtons skrift förklara,
En Cockburn åter här den djupa Locke försvara...

Det samlade, gedigna resultatet av den entusiasm och upptäckarglädje som inspirerade 300-årskollokviet i Paris och Sceaux har väckt förhoppningen att Madame Du Châtelet, som under sin samtid åtnjöt europeisk ryktbarhet, nu på nytt ska kunna inta sin rättmätiga plats i vetenskapshistorien.

Sven Björkman

Kjell Lekeby (utg.), *Gustaviansk mystik: alkemister, kabbalister, magiker, andeskådare, astrologer och skattgrävare i den esoteriska kretsen kring G. A. Reuterholm, hertig Carl och hertiginnan Charlotta 1776–1803* (Stockholm: Vertigo 2010). 539 s.

Det är en lika talande som lockande titel. Och det tål att upprepas: källtextutgivning är i vårt land och för dagen eftersatt, kanske för att sådan anses sakna meritvärde samtidigt som den ofta har en mer bestående nytta än många forskningsrapporter av standardmodell. Kanske också det sena 1700-talet har varit missgynnad. Memoarer och brev om de olika krigshändelserna föreligger sedan länge medan de idéhistoriska källorna uppfattats som mer knutna till glansperioden generationen innan. Onekligen har den gustavianska perioden inte haft det bästa rykte för till exempel svensk vetenskap. Då rådde järnår, upplysningen hade slocknat, så varför bry sig?

Men allt detta ger fascinerande inblickar i tankevärldar och sociala mönster. Internationellt har bland annat Margaret Jacobs forskning visat samspelet mellan tidsrörelserna och frimureri. Sådan forskning bedrivs numera också i Sverige, av Harry Lenhammar, Kjell Lekeby, Susanna Åkerman, Andreas Önnersfors, Göran Anderberg, Henrik Bogdan och andra. Det svenska frimureriet, i år 275 år, börjar få sin historia. Och nu öppnas också portarna till både käll- och källarvalven ner under Bååtska palatset på Blasieholmen, till Svenska

Frimurarordens arkiv. Huvudperson i Lekebys utgåva är Gustaf Adolph Reuterholm, men vi möter också Hertig Carl (Karl XIII) med gemål Hedvig Elisabet Charlotta, nekromantern Gustaf Björnram, riksrådet och skalden Johan Gabriel Oxenstierna, kabbalisten och hovmagikern Hindrich Gustaf Ulfenclou och många andra. Från och till skymtar också Gustav III:s undflyende gestalt liksom hans runde sekreterare Elis Schrödenheim.

Kjell Lekeby börjar antologin med en femtiosidig inledning, varpå följer ett drygt hundrasidigt avsnitt hämtat ur Reuterholms skrifter, därpå femtio sidor med texter knutna till Björnram. Ett antal avsnitt behandlar magi, kabbala och hieroglyfer och så vidare. Texterna är antingen författade eller avskrivna av Reuterholm och publicerade här för första gången. Innehållsförteckningen hade kunnat vara mer hjälpsam i fråga om vad som är vad. Egentligen ger den detaljerade tabellen över texterna ställd mot numreringen i Frimurarordens arkiv (s. 67 ff.) bättre besked. Ett avslutande hundrasidigt appendix plockar ur tidigare tryckta framställningar av Crusenstolpe och Schinkel-Bergman. Det ena brottstycket följer på det andra serverat med generös hand. Man kan få någon utgåva av Gjørwell eller Lagerbring i tankarna. Här erbjuds väldigt mycket som den utomstående hitills inte fått titta på. Är det då sensationellt?

Kanske inte, men perioden framträder härmed rikare. Skuggor mot muren får röst, ambitioner och drömmar blir synliga, förhållandet till de döda, till sanningen och visdomen formuleras. Reuterholm är sannerligen inte en gestalt att ta till sitt bröst, men också läsaren grips av den modersbundenhet hans anteckningar visar. Han är hängiven samlare av drömmar och tycks leva upp om natten. Tidens jet-settare passerar, läsaren får träffa Mamsell Arvidsson, pythian med sina spådomar, åse det som här stavas "negromantik" eller röra sig på ocharmiga kyrkogårdar tillhöriga Sankt Johannis eller den dystra Kärnbo kyrka vid Gripsholm. Man ägnar sig åt alkemi och

kemi, vänder och vrider på paddstenar, ormstenar och korpstenar. Och man tycks vara i god tro. Förbluffande många är militärer, ett efter andlighet längtande släkte. Prästerskapet kan spela med, men däremot saknas andra akademiker. Just sociologiska frågor är tacksamma att ställa. Andreas Önnersfors har tidigare framhållit förekomsten av kvinnliga frimurare och Lekeby kan visa en krets av frimurarinnor runt Hedvig Elisabet Charlotta. Vidare har det starka finska inslaget ofta framhållits, till exempel växte Reuterholm upp på Svidja utanför Helsingfors.

Utgivningsprinciperna är så enkla som möjligt, ordförklaringar ges inom parentes i stället för det omständliga med att leta reda på en not längst bak. Men kommentarerna är en smula förvirrande satta efter texterna. Bokstavligen behöver de just introduktioner. Utförandet på grått papper och med svag bildåtergivning (blyertsteckningarna går inte fram) kan inte kallas vara de luxe, men hellre det än ingen utgivning alls. Litet slarv i korrekturens förekommer, som att Carl Forsstrand kallas Forsberg. Vad som ingår i den femhundraåriga volymen är uttryckligen ett "urval", men vad som inte kommit med får vi inte veta. Skattjakten kan kanske fortsätta. En säregenhet är att Martin Lamms insats inte ordenligt diskuteras. Hans klassiska *Upplysnings-tidens romantik* (1918–1920) och biografien över Oxenstierna från 1911 är så gott som osynliggjorda. Lamm förekommer inte i registret men passerar i texten en smula undgängd som representant för en distanserad "utanför-attityd" (s. 20). Läsaren önskar sig alltså en tydligare forskningsöversikt. Man kan lägga märke till att titeln *Gustaviansk mystik* täcker ganska mycket hokus pokus, men att inledningen definierar "mystik" som sann gudsupplevelse till skillnad från "mysticism". Också andra begrepp kan provas och prövas, exempelvis esoterism och ockultism. Här finns alltså, kort sagt, ett rikt forskningsfält serverat.

Gunnar Broberg

Martin Linde, *I fädrens spår?: bönder och överbet i Dalarna under 1700-talet* (Hedemora: Gidlund, 2009). 349 s.

Historikern Martin Linde, för närvarande verksam vid Göteborgs universitet, utvidgar i sin nyutkomna bok *I fädrens spår?* den typ av empiriska studier som låg till grund för hans avhandling *Statsmakt och bondemotstånd* (2000). Tidsperioden och typen av källmaterial för den empiriska studien är till stor del desamma. Det rör sig i huvudsak om officiell korrespondens, kameralt material, besvärsskrivelser och rättsligt material. I avhandlingen undersöktes Askers härad. I den nyutkomna boken är fokus i stället på tre socknar i Leksands närhet i Dalarna.

Trots att den empiriska basen för studien på så vis alltså är sig lik präglas *I fädrens spår?* av nya frågeställningar. Linde riktar in sig på den bekanta bilden av Dalarna som det mest svenska av landskap, med uråldriga traditioner av självständiga bönder med en framträdande position i rikets politiska liv. I synnerhet är det Dalarnas påstådda upprorstradition Linde fokuserar på. Den snävare frågan han söker besvara är varför allmogen inte gjorde uppror under det stora nordiska krigets år, i synnerhet under de år av 1710-talet då krigslyckan vänt, kungen befann sig i Turkiet och nöden i riket var akut. Om det fanns sådana starka upprorstraditioner, var då inte detta tillfället att agera? Författaren breddar dock hela tiden diskussionen och för en kontinuerlig dialog med forskningsläget om generella frågor såsom statlig maktutövning, böndernas politiska makt och inflytande samt idé- eller mentalitetshistoriska frågor om allmogens politiska medvetande.

Linde arbetar med en i grunden historiematerialistisk förklaringsmodell. Han ser vidare bönderna som i allt väsentligt rationella aktörer. Han avvisar också allt tal om interaktion eller konsensus, utan ser relationerna mellan överhet och undersåtar som präglad av klasskamp, närmare bestämt en intresse-

konflikt mellan bönderna och adeln. Kritiken mot andra forskare, som snarare karakteriserat relationen som en förhandling och hävdade att Sverige präglades av en fredlig politisk kultur, är mycket hård. Enligt Linde snarare döljer "det nebulösa begreppet politisk kultur" och termer som "interaktion" sakförhållandena än de klargör dem.

Bönderna hade skäl att göra uppror, men på 1710-talet saknade de helt enkelt förmågan, menar Linde. Det var utsiktslöst för dem att försöka sig på något uppror under det stora nordiska kriget, eftersom staten hade överväldigande starka militära resurser till hands inom riket som kunde användas mot potentiella upprorsmän. I detta avseende skiljde sig inte heller dalaallmogen från sina ständsbröder i Närke, som Linde alltså tidigare studerat och nu jämför med. Detta ger emellertid bara svar på den snävare frågeställningen, varför inget bondeuppror ägde rum på 1710-talet.

Linde går vidare för att utreda huruvida det förelåg någon upprorstradition i Dalarna. Här är det källmaterial han använt sig av otillräckligt och författaren tar också hjälp av en del kompletterande material, såsom reseskildringar. Linde kommer till slutsatsen att bönderna i Dalarna inte omhuldat någon upprorstradition av det slag de ofta tillskrivs. I synnerhet fanns ingen tradition tillbaka till senmedeltidens uppror. Här ger författaren också en övertygande förklaring till varför det var så. Linde framhåller att upproren på 1400-talet leddes av bergsmän från södra Dalarna, medan upproret 1743 leddes av bönder från Siljansbygden. Det var skillnad på Dalarna och Dalarna med andra ord. Det fanns inte nödvändigtvis någon samhörighet mellan de två områdena och sociala grupperna. Bönderna själva anknöt alltså inte till någon historisk tradition. Däremot använde sig överheten av en "dalkarlsretorik". Då de tilltalade bondebefolkningen beskrev de Dalarna som ett landskap med särskilda traditioner och en särskild ära till följd av den historiska roll det spelat. I kommunikation

ämbetsmännen sinsemellan framställdes dock dalkarlarna i stället som oroliga, "gensträviga", man sade att de har ett välkänt "humör", och så vidare.

Stort utrymme ägnar Linde även åt att jämföra förhållandena på 1710-talet med dem 1743, då ett uppror faktiskt ägde rum. Flera orsaker anförs till att upproret kom till stånd 1743 och inte 30 år tidigare. En av dem är den tidigare nämnda: 1743 var de truppstyrkor som fanns tillgängliga betydligt svagare varför dalkarlarna inte hade ett lika starkt motstånd att frukta. En annan förklaring är att bönderna starkt ogillade det frihetstida statsskicket som de uppfattade som ett adelsvälde. Linde menar vidare att överheten gjorde ett misstag då de inte förberedde folket med lämplig propaganda, vilket ledde till att allmogen inte förstod orsakerna till kriget.

Även om det alltså inte fanns någon upprorstradition menar Linde ändå att det i någon mån kan ha funnits särskilda drag i den sociala strukturen i Dalarna som förklarar att det var just där man gjorde uppror 1743. Det förefaller som att bönderna här ordnade mer eller mindre inofficiella sammankomster som skedde vid sidan av ting och sockenstämma. Det hör till saken att Linde betraktar de två sistnämnda arenorna som i hög grad kontrollerade av statsmakten. Att det i Dalarna fanns alternativa samlingsplatser och fora som stod utanför överhetens kontroll i högre utsträckning än i övriga landet utgör, enligt Linde, en viktig förutsättning för upproret.

Martin Lindes argumentering är övertygande, i synnerhet då han förklarar böndernas agerande (eller uteblivna agerande). *I fädrens spår* är därtill sällsynt välskrivnen och grundar sig på ett gediget forskningsarbete. Debatten med företrädarna för ett interaktionsperspektiv lär inte vara avslutad med denna bok, men genom den starka polemiken med tidigare forskning tydliggör den en av de viktigaste skiljelinjerna i modern historisk forskning. Med stor sannolikhet kommer *I fädrens spår* att

följas av nya studier av 1700-talets politiska liv och dalupproret i synnerhet. När det gäller böndernas föreställningar och motiven till deras handlingar får man intrycket att källmaterialet inte är uttömt. Som idéhistoriker kan man inte hjälpa att undra varför inte Linde åtminstone nämner den dissertation *De tumultu dalekarlorum* (*Om dalkarlarnas uppror*) som försvarades i Uppsala i maj 1743. Avhandlingens ämne var Nävtåget 1598 och kopplingen till de pågående oroligheterna var uppenbar – professor Johan Ihre dömdes till böter för uppvigling. Denna text, liksom Ihres kontroversiella politiska dissertationer och undervisning i allmänhet, förtjänar en betydligt större uppmärksamhet av forskarna än vad som hittills varit fallet.

Andreas Hellerstedt

Carl von Linné, *Clavis medicinae duplex: medicinae tvenne nycklar*, red. Birger Bergh, Gunnar Broberg, Bengt Jonsell & Bengt I. Lindskog (Stockholm: Atlantis, 2008). 259 s.

Fyra professorer i skilda ämnen – latin, idé- och lärdomshistoria, botanik och medicinshistoria – har här slagit sig samman om en kommenterad utgåva och översättning av en text som inte omfattar mer än ett trettioårligt tamligen glest tryckta sidor. Redan detta ger vid handen att det torde röra sig om särdeles svårforcerat material. Så är också fallet, vilket påpekas redan i bokens förord för att sedan upprepas på flera ställen, och man har bara att instämma. Ingen bör dock låta sig avskräckas av detta konstaterande, utan den läsare som har något som helst intresse för sjuttonhundratalsmedicin kommer att kunna ha gott utbyte av denna bok. Boken är, i ytterst kort sammanfattning, utplagd enligt följande:

I det mycket innehållsrika inledningskapitlet ger Gunnar Broberg en bakgrund: Linnés

syn på, och position inom, medicinen, liksom hans relationer till en del samtida kolleger diskuteras, *Clavis'* tillkomsthistoria behandlas, och texten sätts in i sitt sammanhang. Broberg påpekar dess nära samhörighet med delar av Linnés övriga produktion. I en dissertation *De effectu et cura vitiorum diaeticorum generali*, som till yttermera visso är en förklaring av *Clavis*, rekommenderar Linné läsning av en del dissertationer om läkemedel innan man tar sig an *Clavis*. Likaså finns likheter med *Systema naturae*. Linnés höga tankar om sin *Clavis* belyses bland annat genom att hans egen anonyma recension av skriften i *Lärda Tidningar* återges; olika aspekter på nyckelmetaforik och talmystik behandlas, liksom Linnés spekulationer kring elektriciteten som livskraft. Kapitlet avslutas med ett sammanfattande resonemang kring frågan om vad *Clavis* egentligen är eller varit tänkt att bli. Förutom de ovannämnda likheterna med *Systema naturae* betraktas *Clavis* här som sammanfattningen av Linnés samlade medicinska erfarenhet; som en utopi eller framtidsvision; som ett av de försök som gjordes i samtiden för att komma vidare från det mekanistiska synsättet inom medicinen samt, slutligen, som "[e]n nyckel till Linnés tänkande och person".

Härefter följer så originaltrycket av år 1766 i fullständig färgfaksimil med svensk parallelltext. Birger Bergh har naturligtvis gjort en god översättning och har dessutom, utöver de löpande noterna, i ett kort förord förklarat sina ställningstaganden vad gäller tolkning och översättning av vissa särskilt besvärliga ord och begrepp, såsom det för Linnés resonemang helt grundläggande begreppet *diaeta* med dess tillhörande adjektiv *diaeticus*, eller det understundom, även för fackskribenter, förvirrande begreppsparet *res naturales* respektive *res non naturales*; Birger Berghs ställningstaganden är enligt min mening välmotiverade, och principen att redovisa sina skäl på detta sätt, i stället för enbart i noter, är något som borde avkrävas varje översättare.

Efter denna centrala del av boken kommer Bengt Jonsells botaniska kommentar, där en kort inledning om det farmakologiska systemet och om principerna för arbetet med textens växter följs av ett avsnitt i vilket växtlistan i *Clavis* så långt detta låter sig göras har kompletterats med nutida vetenskapliga namn. Denna del följs av Bengt I. Lindskogs motsvarande bidrag: en inledande uppsats behandlar kortfattat principer för sjukdomsbeteckningar genom tiderna, från antikens Grekland, via Linné och hans tid (där läsaren bland annat påminns om att Linné visserligen satte upp ett system även för sjukdomar, men däremot inte införde någon ny terminologi), och fram till våra dagar. Här kan noteras, att eftersom Linnés text är helt inriktad på patologi är även denna uppsats strikt begränsad till detta område; ingenting sägs sålunda om den anatomiska terminologins utveckling, Vesalius nämns till exempel över huvud taget inte (Detta påpekande skall dock inte alls uppfattas som kritik från min sida; Lindskogs redogörelse är, så vitt jag kan bedöma, fullt tillräcklig i detta sammanhang.). Medicinska eller medicinskt relevanta ord och begrepp i *Clavis* förklaras sedan i en ordlista omfattande cirka sex sidor.

Avslutningsvis återges, som ytterligare hjälp att förstå texten, tidigare utgivna föreläsninganteckningar från en väsentligt senare period i Linnés liv än de tidigare utgivna *Lachesis naturalis* respektive *Diaeta naturalis*. Det handlar här om anteckningar av den tjugoårige studenten, sedermera biskopen i Karlstad, Olof Bjurbäck, som i övrigt tycks ha intresserat sig mer för filosofi än för medicin, men som hört Linné föreläsa över dietetik hösten 1771, alltså bara fem år efter att *Clavis* tryckts. Bjurbäcks anteckningar återges här i Gunnar Brobergs transkription och med en kort inledning av densamme.

Som påpekas av Gunnar Broberg redan i bokens inledning, har Linnés levnadstecknare under de senaste hundra åren brukat förbigå *Clavis* med tystnad, vilket samtliga här inblan-

dade gjort en betydande insats för att kompensera. Man gör mesta möjliga av en skiss till ett system som aldrig slog igenom, och denna bok kommer på så vis att säga en hel del om Linné, om hans speciella sätt att se på världen, om delar av den samtida medicinen; allt detta är mycket värdefullt även om det kan finnas anledning att anta att Linné stundom kan ha lidit av bristande självkritik och att just *Clavis* kanske borde ha fått stanna ytterligare en tid i hans anteckningar (i vilket fall det förmodligen ändå hade blivit utgivet förr eller senare i samband med något jubileum).

Sammanfattningsvis får man intrycket att till motto för hela denna bok kunde ha tagits det omdöme av Sten Lindroth, som citeras av Broberg: "Att verkligen förstå Linnés *Clavis medicinae* är knappast möjligt. Det var heller inte meningen."

Urban Örneholm

Mirabeau, *Erotika Biblion*, Édition critique avec introduction, notes et variantes par Jean-Pierre Dubost, Libre pensée et littérature clandestine, 36 (Paris: Champion, 2009). 192 s.

Honoré Gabriel Riqueti, mera känd som greve Mirabeau (1749–1791), har gått till eftervärlden som en av den franska revolutionsepokens mest dynamiska och färgstarka ledare och talare. Hans livsföring var hektisk, på gränsen till självförbrännande. Under sin relativt korta levnad, som sammanföll med en av historiens mest dramatiska perioder, kom han att spela en avgörande roll för det politiska skeendet. Han kritiserades för sitt habila manövrerande mellan motsatta läger, och även hans moraliska vidlyftighet ådrog honom fiender. Han dömdes till döden för att ha enleverat den 22-åriga Sophie de Ruffey, bortgift med den 49 år äldre markisen de Monnier. Domen upphävdes men han fick i stället finna sig i ett tre och ett halvt

år långt fängelsestraff på fästningen Vincennes i Paris. Mirabeaus egen far, fysikern Victor Riqueti, markis av Mirabeau, hade hos kungen utbett sig det *lettre de cachet* som krävdes för att få sonen arresterad. Blott 42 år gammal dog han en "naturlig" död, efter att ha drabbats av ett slaganfall mitt under ett tal i nationalförsamlingen. Om han levtt ytterligare några år är det väl inte osannolikt att han i stället hade fallit offer för Robespierres skräckvälde.

Upprepade fängelsevistelser tvingade "den adlige överlöparen", som han emellanåt kallas i äldre historieskrivning, att till omväxling med sin vanligtvis synnerligen utåtriktade livsstil utveckla en annan sida av sin begåvning, nämligen skrivandet. Hans författarskap imponerar genom sin elegans, sin bredd och sin tanke-skärpa. Hans kärleksbrev till Sophie, även de skrivna i fängelset, har senare publicerats. Förutom politiska traktater mot despotismen och de godtyckliga fängelsestraffen, en avhandling om vaccination, en kortfattad fransk grammatik och översättningar av bland andra Tacitus, Tibullus och Boccaccio skrev han en serie libertinska berättelser och en studie över sexualiteten, som han gav den gåtfulla titeln *Erotika Biblion*. Det är en bedrift i sig att ha lyckats få en skrift i ett så utmanande ämne godkänd av censuren under de sista, febriga åren av *l'ancien régime* – boken utkom i sin första upplaga år 1783. Manuskriptet sändes till tre olika förläggare i Neuchâtel, som lär ha låtit trycka det samtidigt för att fördela riskerna.

Den föreliggande editionen, som utförts med stor noggrannhet, bygger i första hand på originalutgåvan och vissa av de anteckningar av bibliofilen Auguis som finns i det exemplar av denna som nyligen förvärvats av Bibliothèque Nationale de France. Ur Mirabeaus eget manuskript, som förvaras på det franska utrikesdepartementet, har utgivaren hämtat ett stort antal strykningar, som återges som varianter, samt ett oavslutat och tidigare ej utgivet kapitel. Editören, Jean-Pierre Dubost, är professor i allmän och jämförande

litteratur vid Université Blaise Pascal i Clermont-Ferrand. Han påpekar i sitt förord att Mirabeau egentligen inte var någon pionjär när det gäller själva ämnesvalet. Det nya var snarare författarens osedvanliga lärdom och hans förmåga att blanda allvar och lättsinne, saklighet och satir. Erotiken, kärleken och sexualiteten hade setts som värdiga ämnen för filosofiska diskussioner redan av Platon, i dialogen *Symposion*, och återupptogs i renässansens Italien bland annat av Aretino i *Ragionamenti*. 1700-talets franska *libertinage*, som från början innebar ett ifrågasättande av hävdvunna tankemässiga och politiska konventioner, blev efter hand en beteckning på moralisk frigjordhet. Både den världsliga och den andliga censuren vakade över de författare som gick för långt i fråga om sexuell frispråkighet. Markis de Sade ådömdes sammanlagt 32 år i fängelse och mentalsjukhus för sina extremt osedliga och blasfemiska skrifter. Sade och Mirabeau sammanstrålade som fångar på Vincennes, dock utan att sympatisera, trots att de var släkt genom sina fruar. Föga salongsfärdiga tillmälen som *giton* ('glädjegosse') respektive *monstre* lär ha brukats. Till skillnad från Sade, som i sina böcker gärna blandar fakta och fiktion, valde Mirabeau att hålla i sär dessa genrer genom att skriva dels en svit libertinska dikter och romaner som *Ma conversion ou le libertin de qualité*, dels det föreliggande verket, *Erotika Biblion*. En möjlig tolkning av namnet är att det helt enkelt åsyftar en bibliografisk genomgång av "böcker som handlar om kärlek".

Liksom exempelvis Crébillon den yngres *Les égarements du cœur et de l'esprit* och *Le sophia*, Boyer d'Argens *Thérèse philosophe* och Choderlos de Laclos *Les liaisons dangereuses* brukar *Le libertin de qualité* räknas till de mera betydande arbetena inom den libertinska genren. *Erotika Biblion* har i sin tur jämförts med Voltaires *Dictionnaire philosophique*, både för sin oförskräckthet och för sin eleganta ironi. Den grekiska titeln leder förstås tankarna till Bibeln, och Mirabeau visar

sig riktigt nog äga god kännedom om erotiskt utmanande inslag i Den heliga skrift. Man möter även återklanger från Erasmus anekdoter och från Tommaso Campanellas och Cyrano de Bergeracs utopier samt från mera esoterisk litteratur i ämnet som Antonio Beccadellis *Hermaphroditus*. Boken kan också sägas föregripa den tyske filosofen och bibliotekarien Friedrich Karl Forbergs encyklopediska *De figura Veneris*. Mirabeau behandlar i elva löst sammanfogade kapitel en mängd mer eller mindre avvikande beteenden och bisarra sedvänjor som han skaffat sig kunskap om genom att studera litteratur om historiskt och geografiskt avlägsna miljöer. Men hans studie präglas på inget sätt av den erotiska besatthet och dragning till perversion som utmärker den "gudomlige" markis de Sades skrifter. Med sin distanserade ton är den snarare att betrakta som ett belägg bland andra för författarens överblick och beläsenhet och för hans intresse för "kuriosa". Man får också åtskilliga prov på hans omfattande kunskaper i de klassiska språken.

Varför skrev Mirabeau *Erotika Biblion*? Dubost kan visa att han hämtat åtskillig information både från *l'Encyclopédie* och från Buffon, som han kallar "århundradets störste man". Hans främsta strävan tycks ha varit att åstadkomma ett vetenskapligt arbete. Han förväntade sig att detta skulle hjälpa honom att undgå censuren. Det kunde behövas, för de ämnen han behandlade var klart provocerande. Till dem hörde omskärelse, onani, sodomi, lesbianism, hermafroditism, nymfomani, grekers och romares badvanor och zoofili.

En av Mirabeaus huvudteser är att antikens, i synnerhet den grekisk-romerska och den bibliska världens, människor inte stod över hans egen tids i fråga om moral och goda seder. Tvärtom finner han att de med stor uppfinningsriktighet hängav sig åt varje hand utsävningar. Bakom de katalogartade beskrivningarna skymtar en konsekvent ideologisk hållning hos författaren, som går stick i stäv med den som förkunnades av en samtida som

Rousseau. För att skapa ett lyckligare samhälle behöver man inte som denne gå omvägen via avskaffande av ojämlikhet och ägande. Mirabeau är hedonist, han hyllar på ett okomplicerat sätt njutningen och den erotiska energin som livsprinciper med vars hjälp det är möjligt att slå en bro mellan fysiologiskt och politiskt. Det rör sig också i hög grad om en antiklerikal satir.

Om man vill förstå författarens egentliga drivkrafter måste man förstås även ta hänsyn till trivialare ting som publikens önskemål och önskan att sälja stora upplagor. 1700-talets speciella tolkning av begreppet "filosofiska böcker" är också en viktig förklaringsgrund. Filosofi uppfattat som "fritänkeri", ett kritiskt förhållningssätt till politik och religion, kom även att innefatta moralisk frigjordhet. Därför finner man filosofiska inslag även i tidens mest skabrösa skrifter, liksom uttalat erotiska hos "filosoferna". Fritänkarna fann snart att pornografin fungerade som ett oöverträffat medel för samhällskritik. Mot denna bakgrund skriver Robert Darnton: "It no longer seems so puzzling that Mirabeau, the embodiment of the spirit of 1789, should have written the rawest pornography and the boldest political tracts of the previous decade." (*The forbidden best-sellers of pre-revolutionary France*, New York & London 1995, s. 21.) De båda genrererna representerade så att säga var sin ytterlighet, båda lika utmanande och "farliga" för det bestående. *Libertinage* och *liberté* var delvis överlappande termer. Därigenom utövade de också en särskild lockelse på både författare och läsare.

En privat, mera "freudiansk" bevekelsegrund står i Mirabeaus fall säkert att finna i en osedvanligt förtryckande fadersgestalt. Att fadern, om än med de bästa avsikter, hindrade honom från att följa sitt hjärtas böjelse och till och med aktivt bidrog till hans internering måste i högsta grad ha underblåst det trotsiga frihetsbehov författaren oupphörligt manifesterar.

Erotika Biblion anknuter till en genre – den libertinska – som i princip försvann med

franska revolutionen och "moralens" återupprättande. Att kalla boken "pornografisk" vore enligt Robert Darnton anakronistiskt, eftersom detta adjektiv snarast återspeglar ett 1800-talsmässigt synsätt (*ibidem*, s. 87). Men det är, som han likaledes anför, egentligen knappast möjligt att skilja 1700-talets olika typer av erotisk litteratur, antiklerikala stridsskrifter och "filosofiska böcker" från vad vi kallar pornografi. Och Darnton klassificerar faktiskt själv Mirabeaus tidigare nämnda skrifter, liksom en annan "omoralisk" bok av hans hand, *Le rideau levé ou l'éducation de Laure*, som pornografiska. Termen lanserades för övrigt redan under Mirabeaus livstid, i titeln på Restif de La Bretonnes roman *Le pornographe* (1769). Hur som helst står det klart att *Erotika Biblion* länge kom att föra en skuggtillvaro. De upplagor som följde efter författarens död stötte på varjehanda svårigheter: vissa uppfördes på index, andra brändes på bål eller förintades i eldsvådor. En form av erkännande kom först när Apollinaire, som hade ett särskilt gott öga till detta slags litteratur och för övrigt också profetiskt proklamerade att Sades skrifter skulle komma att spela en viktig roll under 1900-talet, år 1910 ombesörjde en nyutgåva av verket, försedd med noter, i serien "Les maîtres de l'amour".

Jean-Pierre Dubost utgav år 2007 arbetet *Le libertinage et l'histoire: politique de la séduction à la fin de l'Ancien régime*. Det ter sig följdriktigt att han önskat följa upp och illustrera sin forskning både med en nyedition av *Ma conversion ou le libertin de qualité* (i *Romanciers libertins du XVIIIe siècle*, Paris 2005, s. 975–1072) och med den här anmälda textutgåvan, när man betänker att man just i Mirabeaus gestalt finner ett av de bästa exemplen på personlig och politisk frihetssträvan förenade hos en och samma person, under det franska enväldets avslutande decennium.

Sven Björkman

Anders Mortensen (red.), *Litteraturens värden* (Eslöv: Symposion, 2009). 352 s.

Antologin *Litteraturens värden* kan på ett sätt betraktas som en pendang till en genomgripande inomvetenskaplig granskning av litteraturens, och därmed också det litteraturvetenskapliga studiets, värde(n) och funktionsbestämningar. Har litteraturen ett särskilt värde eller bör man snarare tala om litteraturens värden? Hur realiseras litteraturens värde eller värden? Antologin kan följaktligen betraktas som ett inlägg i den diskussion i vilken Magnus Perssons *Varför läsa litteratur?: om litteraturundervisningen efter den kulturella vändningen* (2007), Torbjörn Forslids och Anders Ohlssons debattskrift *Hamlet eller Hamilton: litteraturvetenskapens problem och möjligheter* (2007) och Hanne-Lore Anderssons avhandling *Doxa och debatt: litteraturvetenskap runt sekelskiftet 2000* (2008), utgör symptomatiska inlägg. Denna vetenskapliga introspektion är på intet sätt en exklusivt svensk företeelse utan avspeglar sig internationellt i titlar som Mikita Brottmans *The Solitary Vice: Against Reading* (2008), Francine Proses *Reading Like a Writer* (2006), Mark Edmundsons *Why Read?* (2004), Harold Blooms *How to Read and Why* (2000) och antologier som *Why Literature Matters: Theories and Functions of Literature* (1996).

Litteraturens värden har emellertid den uttryckliga ambitionen att vara mer än ett debattinlägg. Antologin vill utgöra en introduktion till det mångfasetterade forskningsfält som ibland kallas "Money and Culture". Forskningsfältet, som tar upp sambanden mellan litteratur och ekonomi, estetik och pengar, utgår från en av 1700-talets paradigmatiske förvandlingar: den dikotomisering av estetiska och materiella värden som äger rum under 1700-talets andra hälft. Till forskningsfältets pionjärverk räknas Howard Caygills Kantstudie *Art of Judgment* (1989) och John Guillorys *Cultural Capital: The Problem of Literary Canon Formation* (1993). En av poängerna med forskningsfältet är att frigöra sig från tidigare marxistiska studier av

de ekonomiskt-litterära sammanhangen och deras ideologiska och doktrinära avskärmning. I Anders Mortensens introduktion uttrycks ambitionen att "verka för en vitalisering av det humanistiska studiets värdefrågor" genom "ett nätverk för forskning i ämnet" (s. 20). Mortensen tecknar i antologins inledning den historiska bakgrunden till forskningsfältet, med utgångspunkt i upplysningens analogitänkande mellan estetisk och social ordning – en tankemodell baserad på föreställningen om det Sköna. Forskningsfältets utgångspunkt är en av de skotska moralfilosofernas kärnfrågor, nämligen relationerna mellan ekonomiskt och estetiskt värde. Det estetiska värdebegreppet formulerades i analogi med den ekonomiska teorins. De idéhistoriska rämärkena utgörs av Francis Hutcheson, Henry Home (Lord Kames), Adam Smith och David Hume, även om Kants och romantikernas förvaltande av detta idéstoff också kortfattat berörs. David Humes korta text "Om smakens och lidelsens sensitivitet" får exempelvis utgöra ett slags efterord till hela antologin.

Skriften *Litteraturens värden* är sprungen ur en tvåvetenskaplig seminarierie vid Språk- och litteraturcentrum i Lund. Antologin består till ungefär en tredjedel av översatta teoretiska texter fördelade på två sektioner: "Den dubbla värdediskursen" (med texter skrivna av litteraturforskarna Barbara Herrnstein Smith, Mary Poovey och Marc Shell) samt "Kampen om estetikens historieskrivning" (med texter skrivna av sociologen Pierre Bourdieu och konst- och estetikforskarna Paul Crowther och Peter de Bolla). Antologins övriga bidrag är skrivna av svenska forskare. I flertalet fall rör det sig om konkreta exemplifieringar av "den dubbla värdediskursen" med utgångspunkt i skribenternas forskningsområden. Uppläggningsen följer "en pendelrörelse från litteraturens värde i singularis till dess värden i pluralis, från det litterära värdebegreppets historiska ursprung i ekonomiska sammanhang, över de faktiska värderingsprocessernas skiftande värdekate-

gorier, till frågorna om litteraturens särskilda förtjänster" (s. 21).

En central teoretisk impuls för antologin är den amerikanska litteraturprofessorn Barbara Herrnstein Smith, som i den numera klassiska texten *Contingencies of Value* (1988), myntar begreppet "double discourse of value". Begreppet är en beteckning för de konkurrerande humanistiska och ekonomiska värdenas diskurs, som uppstår som en följd av upplysningens misslyckande att jämka samman ekonomiskt och estetiskt värde. Begreppet har kommit att bli en mycket produktiv tankefigur för flera olika fenomen. Det är också Herrnstein Smith som inleder antologins teoretiska avsnitt om "Den dubbla värdediskursen". I en antologi av det här slaget är det förstås lätt att göra sig tankar kring urvalet av texter. Titeln på antologin är en smula missvisande så till vida att flertalet teoretiska bidrag inte berör exklusivt litteraturen som kulturell, social eller estetisk praktik utan i stället tar upp estetiska grundfrågor som har beröringspunkter långt utanför litteraturvetenskapens ämnesgränser. De flesta av de teoretiska texterna är nyöversatta – i sig en kulturell välgärning. Emellertid noterar jag att samtliga texter, såväl som på Bourdieus bidrag, ursprungligen är skrivna på engelska, skrivna av forskare verksamma i England eller USA. Materialet får därigenom en anglosaxisk viktning som inte ursäktas endast av att forskningsfältet har sin utgångspunkt i den skotska upplysningen. Den relativt omfattande tyska forskningen på detta område lyser med sin frånvaro. Jochen Hörisch, den motsvarande tyska forskningstraditionens grand old man, figurerar till exempel inte alls i antologins personförteckning. Jag hade även gärna sett dels en utförligare diskussion kring de olika teoretiska bidragens inbördes relationer, dels en vidare överblick över den forskning som forskningsfältet hittills gett upphov till. Detta säger jag med vetskap om att antologin har uppstått genom en seminarierie där dessa frågor säkerligen dryftats. Jag saknar

helt enkelt något av den diskussion som måste ha förekommit vid seminarieserien. En ökad grad av tydlighet är förstås särskilt angeläget då antologins uttalade syfte är inget mindre än introduktionen av ett internationellt forskningsfält.

Det som jag annars mest efterlyser är en ansats till att relatera det internationella forskningsfältet till svenska 1700- och 1800-talsförhållanden. De svenska bidragen ger förvisso intressanta inblickar i "den dubbla värdediskursen" fortlöpande relevans och aktualitet, men dessa fallstudier rör sig huvudsakligen i "moderna" förhållanden, från 1880-talet och framåt. Här hade det varit intressant att inkludera någon studie av denna värdeproblematiks särskilda yttringar och manifestationer i Sverige, exempelvis i syfte att vitalisera forskningen kring det annars väl utforskade paradigmskiftet mellan upplysningens nyttoestetik och förromantikens originalitetsestetik.

Litteraturens värden är, som det har framgått, en ambitiös antologi i sin pluralistiska spretighet. Mångfalden infallsvinklar är – både på gott och ont – närmast att betrakta som konsekvens av forskningsfältets olika inriktningar. *Litteraturens värden* kan däremot avgjort bidra till en fördjupad historisk och teoretisk medvetenhet kring värdefrågor inom humaniora och samhällsvetenskap. Inte minst bör antologin ha en given plats i sammanhang som tar upp såväl synkrona som diakrona aspekter av det estetiska värdebegreppet.

Jon Helgason

Hans Norman & Erik Wallström, *Johan Puke: skeppsgossen som blev generalamiral och statsråd 1751–1816* (Stockholm: Atlantis, 2008). 248 s.

Johan Pukes levnadsöde påminner om de klassiska sagorna där svinherden, efter diverse

hårda prövningar, vinner prinsessan och halva kungariket. Han var visserligen ingen svinherde utan en fattig, utomäktenskapligt född skeppsgosse, och det var inte en prinsessa han vann, men väl en ung, vacker kvinna av adlig börd. Halva kungariket blev inte heller Pukes, men han nådde ett av de högsta ämbetena i riket och blev bekant med kungafamiljen. Och naturligtvis åstadkom han även hjältedåd. Hans mest omtalade bragd var när han på linjefartyget Dristigheten ledde utbrytningen ur den Viborgska viken, det så kallade gatloppet. En sådan levnadsbana förtjänar en biografi och egendomligt nog är detta den första som publicerats trots att författarna inte kallar sin bok en biografi.

I förordet konstaterar författarna att mycket finns att skriva om hans växlingsrika liv men att han efterlämnat föga av skriftligt material om sig själv och sina ställningstaganden. De har därför valt att teckna honom med "inriktning på vad han faktiskt företog sig". Ambitionen blev att skildra Pukes liv och verksamhet samt att på samma gång förmedla en tidsbild. Så bör också en god biografi vara utformad om man ska kunna förstå föremålet för skildringen i dennes egen kontext.

Tyngdpunkten ligger emellertid inte på Johan Puke och hans liv, utan snarare på Sveriges och örlogsflottans ageranden under den utrikespolitiskt oroliga perioden 1751–1816. Kapitel om örlogsflottan och utrikespolitik varvas med avsnitt om Johan Pukes person och verksamhet. Tyvärr får läsaren endast i undantagsfall komma personen Puke nära. Fördelen med en sådan strategi kan vara att Pukes betydelse i tiden inte riskerar att vare sig förminskas eller förstoras. Puke blir emellertid anonym för det mesta.

Johan Puke föddes i Ronneby 1751 utom äktenskapet som son till Maria Regina Branting. Fadern var Johan (Jean) Puke, en underofficer i det svenska artilleriet och registrerades som sådan i födelse- och dopboken. I stället för att gifta sig med Maria Branting

för han emellertid till Nederländerna för att tjänstgöra där några år. Maria Branting gifte sig kort efter barnets födelse med Philippus Sweitzer, en skomakare utan burskap. Johan Puke blev skomakarens fosterbarn.

Familjen flyttade till Karlskrona 1759 och detta blev säkerligen avgörande för Pukes framtida karriär. Johans ursprung var socialt bättre än vad hans uppväxtförhållanden låter ana. Modern hade gjort en starkt nedåtgående klassresa men var dotter till en kapten. Fadern, Jean Puke, steg i rang utomlands och återvände till Sverige som kapten. Vid återkomsten blev han emellertid inblandad i hovpartiets misslyckade kupp försök för att ge kung Adolf Fredrik mera makt. Det slutade med att Puke avrättades den 23 juli 1756. Johan Puke var då fem år gammal. Inget tyder på att han någonsin träffade sin far. Dock kom han senare att få nytta av faderns namn och öde som var känt för kungafamiljen.

Författarna spekulerar inte nämnvärt i Pukes drivkrafter men konstaterar att han var begåvad, ambitiös och plikttrogen. Begåvning och ambition räcker långt men i Pukes fall kan man anta att hans föräldrars olyckliga öden kan ha tjänat som ytterligare sporre. Puke var väl medveten om sin fars öde, samt om den högre status hans mors släkt tidigare haft. Norman och Wallström menar att Puke saknade det symboliska kapital, det vill säga det Bourdieu kallar *habitus*, som normalt var nödvändigt för att kunna nå högt i det gustavianska ståndssamhället. Visst saknade han det, men kunskapen om att han kunde ha haft det, om omständigheterna varit annorlunda, kan ha tjänat som en mäktig drivkraft.

Hur skildrar man en människas verksamhet? I och med att det arkiv, som Puke givit upphov till är mycket begränsat, har författarna valt att skildra hans verksamhet sedd utifrån och utan att egentligen problematisera den trots att den väcker många frågor om personen. De har följt Pukes liv kronologiskt och löst infogat det i tidens politiska och militära

utveckling med fokus lagd på de många krigen under den aktuella perioden.

I likhet med andra fattiga barn fick Puke tidigt börja tjäna sitt uppehälle. Tio år gammal skickades han till sjöss och hösten samma år antogs han i skeppsgosseåkarens skola i Karlskrona, där pojarna lärde sig att läsa och skriva samt fick en del teoretiska kunskaper i navigation och artillerikunskap. Han var för fattig för att delta i kadettskolans utbildning som riktade sig till ståndspersoners söner. Elva år gammal mönstrade han på en 26-kanoners fregatt som fraktade hem svenska arméförband från Rügen. Vid 16 års ålder fick han sin första fasta tjänst som arklämästare (en underofficerstjänst) med ansvar för förrådet av vapen och krigsmaterial på krigsfartyg. En arklämästare ledde även själva exercisen med kanonbetryningarna under strid då han måste föregå och uppmuntra med drift, beslutsamhet och mod. Ett tufft uppdrag för en tonåring.

År 1770 tog han examen i sjöartillerivetenenskap och befordrades till konstapel. Som sådan var han redo att söka tjänst utomlands för att få ytterligare meriterande praktik. Han tjänstgjorde på brittiska fartyg i fyra år innan han återvände till Sverige. Han lärde sig därmed att tala engelska. 1775 återkom han till Sverige och skickades då på en kommandering på ett linjeskepp Prins Karl, destinerat till Medelhavet och Marocko. Under den resan lärde han känna två skeppsbefäl, Abraham von Stauden och Otto Henrik Nordenskjöld som kom att få stor betydelse för honom som förebilder. Det var nyttigt dessutom att ha goda kontakter bland högre befäl. Den konsten kunde Johan Puke.

År 1784 kom han tillbaka till Sverige och skickades som fartygschef på fregatten Sprengporten till Sveriges nyligen förvärvade ö, Saint-Barthélemy, i Västindien. Detta var ett ärofyllt uppdrag som visade att Puke vunnit stort förtroende hos de ledande vid örlogsflottan. Ett intressant kapitel handlar om expeditionen till Saint-Barthélemy. Han

återkom till Karlskrona 1785 och beforderades till major.

De första 66 sidorna skildrar Pukes liv fram till och med 1784. Därefter skildras på ett övergripande plan hur krigsmakten till lands och sjös upprustas som följd av Gustav III:s utrikespolitik och krigsförberedelser. Tyngdpunkten ligger på sjöstridskrafterna och förstärkningen av Sveaborg. Läsaren får en god redogörelse för hur utrikespolitiken påverkade örlogsflottan i Karlskrona. Under upprustningsperioder byggdes fartyg i mängd och under krigstider får man en inblick i de olika strategier som regeringen hade på övergripande nivå och hur befälen på hög nivå planerade och genomförde sina insatser.

Gustav III uppmärksammade den unge Puke 1777 då han fick veta att Puke var son till den avrättade Puke som sökt stärka kungamakten. För den unge Puke innebar detta ett avgörande steg i karriären. Det rådde nämligen en avgrund mellan underofficer och officer. Nu kunde han träda över den djupa klyftan, åtminstone så långt som socialt mer välsituerade personer tillät och Puke kom att nå högt. Inget i biografien talar om huruvida Puke kände av en social osäkerhet i sitt umgänge med rikets högsta ämbetsmän, så länge det gällde ämnen som han var väl förtrogen med. Det framgår dock att han svor som en äkta sjöbuse och inte uppförde sig särskilt smidigt eller belevat. Han tycks i varje fall inte ha känt sig socialt hämrad i umgänge ens med kungliga personer.

Puke fick emellertid svårigheter ju högre han nådde, svårigheter han delade med övriga höga befäl. Han tjänstgjorde under flera kungar, Gustav III, Karl XIII, Gustav IV Adolf samt slutligen under den blivande Karl XIV Johan. Han var tvungen att förhandla direkt med dessa män och personligen ta emot befallningar från dem, befallningar som ibland stred mot hans bättre vetande, men som han ansåg att han måste lyda.

Det var en utrikespolitiskt turbulent period då Sverige allierade sig än med den ena,

än den andra, ett litet land klämt mellan stridande stormakters intressen. Sverige deltog i krig 1788–1790, 1794, 1801, 1805, 1807–1809, 1810–1812, 1813. Finland, och även en liten del av det egentliga Sverige, förlorades till Ryssland. Författarna skildrar bakgrunden till alla dessa krig och kriser samt hur örlogsflottan användes i samband med dem. Puke visade sig vara en suverän sjöbefälhavare och steg snabbt i graderna för att sluta som generalamiral och statsråd. Han överhopades med hedersutmärkelser inklusive adelskap och grevetitel.

Det är synd att författarna inte har strävat efter att närmare skildra Pukes levnadsöde på det praktiska planet. Kanske har de vänt sig till en läsekrets som redan är väl förtrogen med de förhållanden som väntade en skeppsgosse, allt eftersom han steg i graderna? Vilka svårigheter hade han att bemästra i samband med olika tjänster? Vilka privilegier medförde de högre ämbeten han nådde? Vilken stab hade han till sitt förfogande? Hur var livet ombord för olika befattningshavande, från de lägsta till de högsta? Hur var ansvaret fördelat på ett stort örlogsfartyg? Hur fungerade det i strid? Hur såg kommunikationskedjan ut hela vägen från högsta befäl till minsta skeppsgosse på ett fartyg? Vad gällde ombord under strid? Hur stora var besättningarna på örlogsfartygen? Vad fick Puke betalt på sina olika befattningar? Att dessa frågor har uppstått kan ses som en komplimang till författarna. De har skrivit en bok som ger mersmak.

Elisabeth Reuterswärd

Gudrun Nyberg, *Doktor Carlander i praktiken: läkekonst 1793–1814* (Stockholm: Carlsson, 2009). 445 s.

Under sin tid som stadsphysicus i Göteborg 1793–1814 förde doktor Christopher Car-

lander en noggrann journal över de tusentals människor som han behandlade i sin roll som familjeläkare, åtskilliga av dem under många år, och för en rad varierande åkommor. I ett brev till en kollega år 1809 beskrev Carlander hur "min arbetsmethod, at föra Journal [...] har nu blifvit för mig en vana och nödvändighet för dagen, at jag ej därmed kan uphöra". Journalerna, 2 214 sidor i folioformat, följer ett stort antal människor som levde i Göteborg vid sekelskiftet 1800 och som sökte läkarhjälp för medicinska problem av olika slag. De behandlades, observerades och beskrevs av en noggrann, engagerad och rationell person med ett omfattande minne. Om denne man, hans praktik och hans patienter har läkaren Gudrun Nyberg skrivit en intressant och läsvärd studie.

Läkarjournaler är ett historiskt källmaterial av mycket högt värde. Under den epok som här är aktuell fanns inget formellt krav på läkare att föra journal, men metoden att skriva ner dagliga reflektioner som ett stöd för minnet vid yrkesutövningen, förekom ändå ofta. Fallstudier är en medicinsk genre med lång historia. Journalerna användes för att söka mönster och förstå samband i de mångfaldiga uttrycksformer som symptom kunde manifesteras på i den levande kroppen, hos olika individer. Hos vissa läkare fanns en uttalad ambition att publicera observationerna för att vidarebefordra sin kunskap till yngre praktiker. De kunde formuleras för att marknadsföra den egna förmågan och smutskasta konkurrenter på den medicinska marknaden. Men de kunde också fungera som ett minnesarkiv där läkaren resonerade fritt kring personer och iakttagelser, utan tydliga referenser till tänkta läsare. Christopher Carlanders journal följde det senare mönstret. Med sin skarpa iakttagelseförmåga beskrev han personerna han mötte; deras karaktär och utseende, medicinska problem och behandlingar. Han var alltid angelägen att sätta punkt, ange dödsorsaken, hos sina före detta patienter. Noteringar som "Död här 1809. Mart.28

– 69 år", "Död; stod det i Tidningen" och "Död i Ost-Indien 1801 eller 2" kunde avsluta en post i journalen. Enstaka individer såg han bara en eller ett par gånger; andra, som fru Cornelia Ölsch, sammanfattad med beteckningen "1000 krämpor" vid första mötet 1795, fyllde tjugo sidor i olika årsböcker fram till 1813. Som familjeläkare hade han ansvar för och behandlade hela hushåll bestående av föräldrar, barn, släktingar och tjänstefolk; människor i alla ålderskategorier och samhällsklasser. När medicinska journaler har tillkommit på det sätt som här är fallet kan de användas för att frambesvärja en hel värld. Hur levde och dog människor i Göteborg vid sekelskiftet 1800? När, var och hur uppsökte de läkaren, och vilka åkommor led de av?

Gudrun Nyberg behärskar materialet väl och hennes sätt att gestalta och exemplifiera ur journalerna visar en stark förtrogenhet med texten och dess upphovsman. Carlanders praktik framträder för läsaren i detaljerad skärpa: hur och var sjukbesöken gick till, vilka undersöknings- och terapeutiska metoder som stod till förfogande, hur samspelet med andra medicinska praktiker fungerade och vilken typ av ordinationer läkaren gjorde. Huvuddelen av boken är ägnad ett stort antal diagnoser: barnsjukdomar, astma och tuberkulos, tillväxtrubbningar, feber-, mag- och kärlsjukdomar, epilepsi, hud- och könssjukdomar, kvinnosjukdomar, förlossningskonst och psykisk sjukdom. Nybergs tolkningar av Carlanders praktik är både rimliga och insiktsfulla. Några intressanta exempel i mängden är hennes analys av Carlanders teknik att mäta och karaktärisera puls, observationen av den närmast totala frånvaron av patienter med symptom på diabetes, och diskussionen om de sociala konsekvenserna av könssjukdomar som syfilis och läkarens relativa vilja att hjälpa drabbade att dölja diagnosen.

Sökandet efter moderna diagnoser i historiska dokument kan generellt vara problematiskt, och tenderar tyvärr ofta att förvränga

tolkningen av dessa skildringar av sjukdom och lidande i en avlägsen och främmande kultur. Genom denna urvalsprincip riskerar man att utelämnat kontextuellt betydelsefulla "medicinska" problem och tillstånd. "Okända diagnoser" är den fantasieggande titeln på ett stycke som dock diskuterar Carlanders framsynthet vid beskrivningen av diagnoser som senare fick namn efter andra forskare. Ändå är det kanske genom svårtolkade sjukdomsbeskrivningar som tidens kroppsuppfattning främst kan tydliggöras. Helt klart är att den medicinska praktiken på Carlanders tid fortfarande i allt väsentligt behandlade sjukdomar efter symptom, och att diagnosen ofta var osäker. Trots inslag av "moderna" terapier som smittkoppsympning och galvanisering dominerade den förmoderna traditionella humoralpatologiska världsbilden helt. Sjukdomar kunde vandra runt i kroppen, övergå i varandra, förekomma i olika blandformer. Den sjuka individen, med sin konstitution och sin livshistoria, stod i centrum. Självbehandling var det normala. Carlander hade problem med motsträviga patienter som inte följde hans rekommendationer: "As!", "Storas!", "Extra as!" noterade doktorn argt i journalen när patienter inte tagit medicin eller själva experimenterat med huskurer vid sidan om. Det är högintressant att på detta sätt få blicka över doktor Carlanders axel när han förde journal; en tvåhundra år gammal värld av krämpor och kroppar öppnas för läsaren.

Tove Paulsson Holmberg

Mary Sponberg Pedley, *The Commerce of Cartography: Making and Marketing Maps in Eighteenth-Century France and England* (Chicago, IL: University of Chicago Press, 2005). xviii + 345 s.

Kartverk forteller många historier. De kan indikere utveckling av geografiska kunnskaper,

berette om förändringar i verdensbildet og redegjøre for fornying av kartografiske teknikker. Kart er også maktsymboler. Ved å kartlegge et område tar man det samtidig i besittelse, og grenselinjer kan sånn sett representere politiske hegemonibestrebelse. Men utover dette er kartverk en bestillings- og forbruksvare. De blir laget, markedsført og solgt for å imøtekomme private og statlige interesser. Et slikt perspektiv – kart som vare – inntar den amerikanske karthistorikeren Mary Sponberg Pedley i sin godt skrevne og vel dokumenterte monografi, som bygger på et svært omfattende og til dels upublisert kildemateriale. Ved å analysere de kommersielle faktorene som er relatert til framstilling og bruk av kart, tegner Pedley et mangefasettert og nyansert bilde av kartografiens praksis. Historisk begrenser hennes studie seg til 1700-tallet, geografisk fokuserer den på Frankrike og England. Hennes valg om å sammenligne kartografiens situasjon i disse to landene viser seg å være et heldig grep: Ikke bare var Paris og London kartografiens sentra på 1700-tallet; sammenligningen mellom de to landene gir i tillegg god innsikt i datidens nasjonale ulikheter, både når det gjelder kartografiens status og de økonomiske og institusjonelle omstendighetene rundt kartproduksjonen.

I en instruktiv introduksjon (s. 1–15) gir en knapp vitenskapshistorisk oversikt over kartografiens utvikling fram til 1700-tallet. Samtidig avgrenses bokens problemstilling i forhold til allerede eksisterende forskningslitteratur: "This book is less concerned with the power structures inherent in map trade than in what was economically possible and economically profitable for map producers." (s. 11) Produksjons- og markedsføringsvirksomhet, som knyttet seg til handelen med kart, beskrives så i tre store kapitler, "Making Maps" (s. 19–70), "Selling Maps" (s. 73–155) og "Evaluating Maps" (s. 159–197). Studien avrundes med detaljerte lister over produksjons- og lønnskostnader, priser på

kart, en utførlig merknadsdel og en fyldig bibliografi. Den inneholder dessuten en indeks over relevante stikkord, personnavn, navn på kartverk og stedsnavn. Alt i alt vitner dette om et omhyggelig gjennomført vitenskapelig arbeid.

I det første kapitlet tar Pedley for seg de to utgangspunktene som kartografer dengang kunne ha for å lage et kart: Enten var de øyenvitner som besøkte det området de skulle kartlegge, og som målte det med sine instrumenter ("ingénieurs-géographes"), eller så var de kompilatorer, det vil si at de sammenlignet eldre kart eller skriftlige kilder som opplyste om et områdes topografi ("géographe de cabinet"). Begge varianter blir studert i lys av kartografens utdanningssituasjon og yrkesbilde, og Pedley kan vise til store nasjonale forskjeller. Fram til midten av 1700-tallet bestod det franske kartografimiljøet av noen få innflytelsesrike familier (Cassini, Delisle, de Vaugondy) som utdannet fremtidige kartografer innenfor sine egne nettverk. Å være kartograf på 1700-tallet var ikke noe definert yrke og kunne omfatte ulike ferdigheter innenfor landmåling, kobberstikk eller trykkerivirksomhet. Rundt 1750 bidro den franske staten til en forandring av kartografyrket som inntil da stort sett hadde vært preget av håndverkstradisjoner. Ved å opprette egne utdanningsløp (blant annet ved Ecole d'Artillerie eller Ecole Royale Militaire), som skulle formidle matematiske og astronomiske kunnskaper, initierte den franske regjeringen en vitenskapeliggjøring av kartografyrke. I England derimot var staten knapt interessert i å bidra til en profesjonalisering av kartografutdanningen, og heller ikke Royal Society støttet kartografiske prosjekter i engere forstand. Her ble ikke kartografene ansett for å være ingeniører, me kobberstikkere og trykkere.

Landmålingen og den mindre dyre kompilasjonen hadde helt klart konsekvenser for produksjonskostnadene, men også ulike teknikker i kobberstikk og trykkeri påvirket prisen. Pedley belyser i detalj de mest konkrete aspektene ved kartenes fremstillingsprosess (for eksem-

pel valg av kobberplater, papir, blekk og farge) og gir på denne måten en spennende innsikt i kartografiens håndverksmessige side.

I det andre kapitlet undersøkes diverse modeller for finansierings- og salgsvirksomhet som var knyttet til kartverk. Også her var de nasjonale forskjellene store. Mens franske kartografer stadig kunne motta støtte, fungerte fordelingspraksisen i England heller etter en patronasjelignende modell der velhavende privatpersoner betalte. Ved siden av enten statlig eller privat støtte var abonnements- og "joint partnership" ytterligere muligheter for kartografer til å få finansiert og solgt sine produkter. Plagiering av eksisterende kart for å senke den største utgiftsposten, lønnskostnadene i forbindelse med landmåling og kompilasjon, var en vanlig praksis blant 1700-tallets kartografer, særlig i Frankrike, der det i motsetning til i England ikke eksisterte noen copyright.

I det siste kapitlet rekonstruerer Pedley mekanismene som avgjorde kartenes salgssuksess. Hun trekker frem at det i mangel av statlig kontroll deltok forskjellige aktører i evalueringsprosessen – landmålere, geografer, trykkere og ikke minst offentligheten – og at det som oftest var prisen, ikke nøyaktigheten, som ga utslag for hvilke kart som ble kjøpt.

Dette innovative arbeidet i skjæringsfeltet mellom sosial-, teknologi- og økonomihistorie får overbevisende fram at kartverk er mer enn en gjengivelse av et territorium, det er fremfor alt et konstrukt.

Marie-Theres Federhofer

Gunnar Sivertsen & Eivind Tjønneland (red.), *Holberg* (Bergen: Fagbokforlaget, 2008). 220 s.

Holberg er en utgivelse tilknyttet utdelingen av den norske Holberg-prisen, som ble etablert

i 2003 og hvert år tildeles "forskere som har gitt fremragende bidrag til humaniora, samfunnsvitenskap, juss og teologi", det vil si en pris Holberg selv ville vært særdeles godt kvalifisert for å vinne. Selv om Ludvig Holberg i Norden er kjent som en helt sentral skikkelse i 1700-tallets ånds- og kulturliv, er det åpenbart behov for en internasjonalt orientert bok som belyser Holbergs liv, produksjon, og intellektuelle betydning. Bakgrunnen for boken synes å være et ønske om å spre kunnskapen om Holberg til et bredere publikum (og kanskje også til prisvinnerne selv?). Bokens stive permer, gode papirkvalitet og flotte illustrasjoner underbygger følelsen av at utgivelsen gjerne kan brukes som gavebok. Antologien åpner også med den mest selvfølgelige forklaring på hvem Holberg var ("Holberg was a prominent author of both fiction and non-fiction"), men stiger raskt i kunnskaps- og refleksjonsnivå og viser seg å presentere Holberg nyansert, kunnskapsrikt og uten unødige fagsjargong. Boken er godt redigert av Holberg-kjennerne Gunnar Sivertsen og Eivind Tjønneland. *Holberg* er den beste engelskspråklige inngang til kunnskap om mannen og forfatterskapet som eksisterer i dag.

Hovedperspektivet i antologien er Holberg som opplysningstenker og vitenskapsmann, og bidragene er tematisk organisert. Hvert av dem belyser en side ved Holbergs liv eller produksjon: Holberg som kosmopolitt, opplysningstenker, essayist, sosialfilosof, historiker, dramatiker samt hans ideer om henholdsvis kvinner og oppdragelse. En rekke solide forskere – de fleste fra Norge – har altså bidratt med hver sin kompetanse. Bidragene er holdt i en formidrende stil som er befriende blottet for akademisk selvhevdning og preges av en fin vilje til formidling. De er likevel faglig solide og byr på et vell av interessant informasjon. Vi lærer både om Holberg-resepsjonen i ulike land (blant annet hans tidlige anerkjennelse i Finland), om Holberg som kvinnehistoriker og om hvor-

dan Holbergs følsomhet, hans "Delicatesse", er grunnlaget for hans dømmekraft. Boken vitner ikke bare om hvor imponerende Holberg var som dikter, historiker, essayist og filosof, men også om at hans produktivitet var voldsom: I løpet av sine 40 år som forfatter innenfor ulike sjangre, skrev han gjennomsnittlig en publisert side skrift hver dag, lørdag og søndag inkludert. En slik produktivitet er ikke mange forfattere forunt. *Holberg* egnert seg også godt som en innføring i sjangerforståelsen hos det dansk-norske publikumet på 1700-tallet. Holberg videreutviklet jo en rekke klassiske sjangre slik som komedien, satiren, metamorfosen, epigrammet, essayet og historiografien.

Bidragene kan, med sine syntetiserende hensikter, selvsagt dra nytte av den eksisterende Holberg-forskningen og er derfor ikke i alle deler like originale. Desto bedre for leseren: *Holberg* er lett å lese og forutsetter ikke annet enn en generell dannelse. Dermed blir også de "selvsagte" opplysningene om 1700-tallet, og stats- og kirkemakt, sjangerforelegg og opplysningsideer grundig behandlet. Det må likevel fremheves at de litt uvante vinklingene vekker særlig interesse, dette gjelder særlig to bidrag: I "Ludvig Holberg as Social Scientist" plasserer Ragnvald Kalleberg Holberg i en samfunnsvitenskapelig tradisjon. Holberg er en "moralisk sosiolog" som arbeider både kvalitativt og kvantitativt. Blanding av syntese og anekdote, og blikket for sosial kompleksitet og paradokser, gjør Holberg til en tidlig sosiolog. I Thomas Bredsdorffs "A Reformist's Revolution: Holberg's radical Ideas in Matters of Education" drøftes Holbergs tanker om oppdragelse og pedagogikk. Bredsdorff redegjør blant annet for hvordan Holberg kan sies å være en forløper for den grundtvigianske kristendommens ide om "Menneske først, kristen så".

Sven H. Rossel gir en livfull og detaljert skildring av Holberg som "kosmopolitt" – hans reiser fra fødebyen Bergen til Køben-

havn og videre ut i Europa. Det er interessant å lese hvordan geografi, økonomi, personlige egenskaper og rene tilfeldigheter har vært med på å prege Holbergs intellektuelle dannelse. Selv for mer tekstorienterte litteraturforskere er det interessant å vite at Holberg foretrakk å overvære rettssaker i Palais de Justice i Paris fremfor å besøke teateret. Og for noen nordmenn er det kanskje skuffende å høre hvordan Holberg foretrakk naturen i form av den velorganiserte symmetri en hage kan by på fremfor de uryddige norske fjell. Eiliv Vinje gir et fint overblikk over Holbergs essayistikk, særlig *Moralske tanker* fra 1744 og *Epistler* fra 1748–1754. Vinje påpeker hvordan Holberg viderefører den essayistiske arven fra Montaigne: Holberg demper bruken av den personlige erfaringen, men legger desto større vekt på paradokset, på spøken og det absurde. Helge Jordheim undersøker *Niels Klim* i lys av den utopiske roman i Europa og viser hvordan Holberg videreutvikler noen kjente topos og konvensjoner fra europeiske forbilder. Romanen handler ikke bare om ulike statsformer, men er også en undersøkelse av hvordan kategoriene tid og rom ble opplevd og representert ved begynnelsen av den moderne epoke.

Den tematiske organiseringsformen kan naturligvis skape noen spørsmål og en viss irritasjon hos leseren. Ofte gjentas opplysninger som vil være godt kjent fra forrige artikkel, Holbergs verker introduseres flere ganger etc. Men i en slik bok, som bare unntaksvis vil bli lest fra perm til perm, fungerer organiseringen greit. Julia Kristevas tale, fra da hun ble tildelt prisen i 2004, er trykt først i antologien. Den er fulgt av Shmuel Noah Eisenstadts (vinner 2006) aktuelle forelesing "The Problematique of Modernity – Fragmentation, Fundamentalism and Pluralism". Dette er på et vis passende: Holberg var en forfatter som i sin tid etablerte viktig kontakt mellom dansk-norsk og europeisk kultur. Men selv om bidragene i og for seg er interessante nok, virker de i denne sammenhengen noe malplasserte – de relaterer

seg bare indirekte til bokas hovedtema, Holberg. Uansett vil de vise fremtidens prisvinnere at de befinner seg i celebret selskap.

"Voilitat per ora hominum Holbergius" (Holberg flyver blant de levende fra munn til munn) står det på Holbergs sarkofag. I dag er dette dessverre ikke tilfelle. Men *Holberg* tilbyr et allment publikum en vei inn i denne forfatterens store tekstverden, hans liv og hans tid. Denne utgivelsen gjør at Holberg kan bli bedre kjent for et større internasjonalt publikum.

John Brumo

Maria Sjöberg, *Kvinnor i fält 1550–1850* (Möklinta: Gidlund, 2008). 236 s.

På omslaget till Maria Sjöbergs bok *Kvinnor i fält* (2008) strider soldater vid Leipzig 1642. Men var finns kvinnorna som boken ska handla om? Jodå, där i förgrunden sitter en kvinna med ett litet barn, med blicken riktad mot en krigare till häst. På bakpärmen syns också andra kvinnor, nära trossen som har stannat i närheten av krigsfältet. Det tar lite tid att ställa om blicken för att se kvinnor och deras positioner på målningen. Detsamma gäller när man söker kvinnor i källor som berättar om krig och militära aktiviteter under tidigmodern tid. Först kan det vara svårt, men det är möjligt att hitta kvinnor också i dessa källor, och kvinnorna är inte alltid lika avskilda från själva slagsfältet som i Johan Hammers ovannämnda måleri. Detta framgår av Sjöbergs bok.

I propaganda, litteratur och konst har kvinnor ofta fått stå som representanter för freden eller som offer för de krigiska männens våld. Sjöberg visar att bilden inte blir så ensidig när man vänder sig till andra källor, till exempel memoarer, brev, protokoll och armélängder. Det har krävts en hel del arbete och kreativt tänkande för att lyfta fram information om en militär hushållsorganisation som

under åren 1550–1850 möjliggjorde kvinnors närvaro i krig, och som till och med förutsatte både kvinnor och barn som en naturlig del av arméernas sammansättning i Sverige och hela Europa.

Boken *Kvinnor i fält* visar att den tidigmoderna armén följdes av en "svans" som bestod av medföljande marketentare, tjänare, prostituerade – men först och främst soldathustrur. Deras minne har levt vidare i några skönlitterära verk, som i Johan Ludvig Runebergs dikt om Lotta Svärd som följde sin make i fält och sedan som änka under kriget 1808–1809 var marketentare. Sjöberg analyserar detta underhållssystem, dess uppkomst, normalisering, ifrågasättande och avskaffande. Boken kan rekommenderas både som en genushistorisk analys med långa linjer och som ett exempel på den nyare militärhistorien som i allt högre grad tar i betraktande att militärlivet var starkt knuten till sin tids ekonomiska, sociala och kulturella förhållanden. Detta är något som Sjöberg påpekar både i *Kvinnor i fält* och i sin senaste bok *Sammanflätat: civilt och militärt i det tidigmoderna Sverige* (2009). Speciellt under tidigmodern tid var det militära och det civila inte strikt separerade sfärer.

Maria Sjöberg är en erfaren forskare, en av de mest framstående inom forskningen om Sveriges tidigmoderna historia. Det här syns i boken. Samtidigt som författaren lyfter fram nytt material och nya synvinklar bygger hon på sin gedigna sakkunskap i genushistoria och socialhistoria. Även om boken heter *Kvinnor i fält*, behandlar den också män och manlighet på ett intressant sätt. Sjöberg analyserar homosocialiteten bland de manliga krigarna och hur självupppoffrande lojalitet uppskattades manliga kamrater emellan. Samtidigt fanns det ändå utrymme för hushållssystemets kvinnor och familjer i fälttågen. Sjöberg söker också spår efter barn som har fötts i fält, pojkar som har hjälpt soldater och unga flickor som har vistas i fält som döttrar eller tjänarinor inom ett hushåll.

Vad kan forskaren då finna i sina källor och hurdana förändringar kan man spåra i det förflutna? När det gäller 1500-talet är källorna ganska sporadiska. Det är mest existensen av strikta stadgar mot våldtäkt som antyder att soldaterna har kommit i kontakt med kvinnor. Enstaka kvinnor nämns, och det är ju känt att officershustrur kunde vistas med sina makar nära krigsfältet. Mera information är ändå att hämta från och med 1600-talet då den svenska armén inledde krigsoperationer på kontinenten. Från trettioåriga kriget framåt finns det mera material om kvinnor i krig, och i stort sett gäller samma villkor på både 1600- och 1700-talen.

Kvinnornas närvaro sågs inte enbart som något positivt. Överheten verkar under hela perioden ha betraktat kvinnornas närvaro med misstänksamhet. Misstankar riktades speciellt mot ogifta kvinnor som ansågs orsaka osedlighet och oro bland männen. Inte heller var det självklart att soldaterna tilläts ha sina hustrur med, men i praktiken hade armén få alternativa möjligheter att ordna soldaternas underhåll. Soldaterna kunde inte ta livsmedel med sig hemifrån, utan deras underhåll togs från de orter där kriget utspelades. Det var mödosamt att ordna underhåll och därför behövdes kvinnor som kunde ta hand om tvätt och mathållning samt samla ved. Dessutom tog kvinnorna anställningar här och där under vägen och med sina inkomster kunde de köpa förnödenheter för sina hushåll. Även om det inte var oproblematiskt att ha kvinnor och barn med i fält lade de samtida märke till att soldathustrurnas arbete hjälpte männen att orka mer.

När de svenska krigsartiklarna 1621 för första gången uttalat tillät soldaters giftermål verkar det vara en existerande praktik som sanktioneras. Till skillnad från vissa andra historiker betonar Maria Sjöberg gräsrotsnivåns betydelse: beslut som fattades av vanligt folk gjorde att också lagstiftningen måste ändras. Det var inte bara underhållet som man tog

hänsyn till. Soldathustrur ansågs också motverka social oro i fält och de ansågs ha en moraliskt stabiliserande funktion. När soldaterna hade sina hustrur med sig minskade risken för utomäktenskapligt sexuellt umgänge, äktenskapsbrott eller tvegitte.

Sjöberg poängterar att kvinnorna i fält levde bland soldaterna, inte i någon separat avdelning. Det finns däremot ytterst få exempel på kvinnor som deltog i själva kriget som soldater, men de kunde delta i plundringar. Också männen kunde vid behov ta hand om underhåll, baka och sköta om sina familjemedlemmar. Arbetsfördelningen i hushållet kunde variera beroende på vad som behövdes för hushållets överlevnad. Hushållet samt dess produktiva och reproduktiva arbete var alltså en central förutsättning för homosocialt uppbyggda organisationer både i det militära och det civila, om dessa två sfärer ens gick att entydigt skilja från varandra under tidigmodern tid.

Det fanns en hierarki mellan kvinnorna som vistades i fält, liksom krigarnas värld var hierarkiskt organiserad. Fruar till högre befäl reste oftast i vagn, besökte lokala hov och fick bättre underhåll än de andra. Ändå visar memoarer som Agneta Horns levnadsteckning tydligt att också de mest förnäma kvinnorna drabbades av krigets vardag och vedermödor. Främst verkar de ha bekymrat sig för farsoter som skördade både män och kvinnor. Kvinnor av något lägre rang färdades till häst, medan vanliga soldathustrur gick till fots bredvid regementens bagage. Om dessa hustrur längs ned på rangskalan finns det minst information. De verkar ha uppskattats på grund av att de hjälpte sina män, men de omnämndes också med tillmälen som "mulor". Åtminstone på 1700-talet krävde omgivningen av dem speciellt strikt moral, medan kvinnor av högre skikt kunde leva avsevärt mer fritt.

Maria Sjöberg ser 1700-talet som en tid av förändring, men det är en förändring som ägde rum mycket långsamt. Redan i slutet av 1600-

talet höjdes flera kritiska röster mot kvinnornas närvaro i fält, och vid början av 1700-talet försökte Karl XII radikalt minska kvinnornas deltagande i krig. Kungen menade att bara en särskild kategori av kvinnor, marketentare, skulle få tillstånd att vistas i fält. Dessutom strävade han efter att minimera soldaternas behov av medhjälpare genom att ordna transport av livsmedel för deras räkning. Dessa radikala förändringar förblev temporära: i stort sett var den svenska armén beroende på hushållssystemet i fält under hela 1700-talet.

Det framgår av 1700-talets källor, till exempel av brev skrivna av präster och officerare, att kvinnornas närvaro fortfarande sågs som något självklart, till och med önskvärt, så länge det handlade om gifta kvinnor. Till och med en "lösaktig" ogift kvinna kunde förvandlas till en hederlig hustru, bara hon gifte sig med soldaten hon umgicks med. Sjöberg beskriver enstaka sådana fall där soldater av tacksamhet eller kärlek var villiga att gifta sig med kvinnor som följde armén, oavsett deras rykte, för att dessa kvinnor hade visat dem kärlek och omvårdnad. I några fall kritiserade präster att änkor och änklingar var för snabba att gifta om sig, men ofta insåg både prästerskap och överbefäl att ett snabbt nytt giftermål kunde vara nödvändigt för både män och kvinnor för att försäkra ömsesidig försörjning.

Från 1700-talet finns det mera källor som kan berätta detaljerat om vanliga kvinnors liv i fält. Under stora nordiska krigets tid var det många soldater, kvinnor och barn som togs i rysk fångenskap. Handlingar som berättar om dessa fångars liv tyder på att det fanns många kvinnor som hade följt den svenska armén från Sverige och som hade fött barn både i fält och i fångenskap, blivit änkor och snabbt gift om sig. Tyvärr är det ofta bara mannens namn som har förts in i dokumenten, och hans hushåll beskrivs endast med en siffra, som antalet människor som bodde hos honom. Det finns dock också mera detaljerade källor om enstaka kvinnornas levnadsvillkor.

I början av 1800-talet började hushållssystemet avvecklas på allvar. Soldater fick gifta sig, men deras försörjning i fält ordnades utan att familjen involverades. Dessutom fick hustrun och barnen försörjning hemma så att de inte behövde vistas med männen i krig. Skarpare distinktioner mellan civilt och militärt utvecklades, fast praktiken fortfarande kunde se annorlunda ut än det renodlade idealet. Under 1800-talet började man uppfatta kvinnor som civila personer som inte hörde hemma i krig. Som sjuksköterskor, eller med andra professionella uppgifter, kunde de ändå vistas i fält. Under den här tiden försvann alltså de gifta kvinnorna från krigsskådeplatserna, och de ogifta, som tidigare ansetts orsaka osedlighet, blev nu viktiga för armén i olika professionella uppgifter. Nu krävdes det att dessa kvinnor inte skulle gifta sig.

Det är ett nöje att läsa *Kvinnor i fält* eftersom den presenterar en mångsidig tolkning av hushållssystemets betydelse i krig. Jag uppskattar speciellt att Sjöberg lyfter fram gräsnivån och att hon påpekar hur val som gjordes i vardagen ledde till förändringar på högre nivåer i samhället. Det var vanliga människors val och uppfattningar om äktenskap och förhållandet mellan könen som hade inflytande över beslut som fattades i samhällets topp. Den stora linjen i boken kunde sägas vara kvinnornas förändrade roll i fält som går från uppgiften att arbeta för männens hushållning som hustrur till uppgiften att arbeta som innehavare av vissa professioner. Det är viktigt att distinktionen mellan civilt och militärt ifrågasätts. Denna tudelningen är ännu ett exempel på hur upplysningens och 1800-talets uppfattningar om hur samhället är och bör vara organiserat har styrt forskningens sätt att betrakta tidigmoderna epoker.

Visst är det frustrerande att källäget inte alltid tillåter några långtgående slutsatser, men detta är ju ett bekant problem som historiker som arbetar med äldre tider inte kan göra något åt. Sjöberg konstaterar att det trots allt är

mycket som faktiskt är bevarat i källmaterialet. Tack vare hennes arbete blir det nu lättare för andra forskare att fundera på källor och synvinklar och analysera temat vidare.

Anu Lahtinen

Oskar Sjöström, *Fraustadt 1706: ett fält färgat rött* (Lund: Historiska Media, 2009). 336 s.

Från Peter Englund's *Poltava* (1988), går ett par olika linjer, en över ett populärt historiskt författarskap till Svenska Akademien och sekreterarskap, en annan linje över skildringar av berömda svenska slag: Margus Laidres *Segern vid Narva: början till en stormakts fall* (1996), Claes Wahlöös och Göran Larssons *1676* (1996), Bo Ericssons *Lützen* (2008), och så Oscar Sjöströms bok om slaget vid Fraustadt 1706. Lite märkligt är att ingen skrivit om de svenska segrar som haft störst europeisk betydelse. Jag avser Gustav Adolfs seger vid Breitenfeld 1631 och Lennart Torstenssons vid Jankow 1645.

Boken har förtjänster. Kartmaterialet är bra. Framför allt är det lätt att följa stridsrörelserna under själva slaget. Sjöström har vidare ambitionen att se på situationen inte bara i den svenska armén utan även i den sachsisk-ryska. Balansen mellan slaget (125 sidor), förhistorien (140 sidor) och efterhistorien (25 sidor) är acceptabel.

Det största problemet med boken finner jag vara att författaren har en gammaldags storsvensk syn på skeendet. Om kung August "den starke" heter det att han var självgod och hade en "nästan häpnadsväckande brist på verklighetsuppfattning". Det kan sägas, men omdömet borde gälla i minst lika stor utsträckning Augusts motståndare, den svenske kungen Karl XII. Om honom säger författaren att han senhösten 1701 insett att det polska kriget i praktiken var oundvikligt. Varför var det ound-

vikligt? Hans rådgivare rådde honom att inte angripa Polen. Även Europas övriga stormakter försökte få honom att låta bli ett angrepp.

Sjöström beskriver hur ryska trupper härjade och erövrade i Östersjöprovinserna, och han menar att det svenska försvaret var splittrat och dåligt organiserat. Det var väl naturligt att dessa provinser inte kunde försvaras, när den svenska huvudhären under kungen förde krig i Polen. Sjöström kallar den ryske befälhavaren Boris Sjeremetjev för Livlands bödel. Med minst lika stor rätt bör Karl XII kallas Polens bödel. Författaren menar att ett stort problem för svenskarna var den polska befolkningens lojaliteter. Kan man begära att ett folk ska hysa lojalitet mot en invaderande fiendehär? När beskrivningen nått fram till 1704 skriver Sjöström att Karl XII inte bara kunde lämna Polen vind för våg. En överväldigande majoritet polacker ville säkert att den svenska armén skulle lämna landet liksom väldigt många svenskar.

Nu var den svenska plundringen av Polen i början av 1700-talet inte unik. Svenskarna hade gjort det tidigare, på 1620-talet under Gustav II Adolf och på 1650-talet under Karl X Gustav. Särskilt det sistnämnda skeendet var förfärligt och benämns i den polska traditionen "syndaflo den". Sjöström nämner dessa händelser i en mening, och skriver att många "kom med förargelse ihåg de svenska invasionerna". "Förargelse" är här inte det rätta ordet. Sjöström framhåller att Polen hade ett litet inflytande i Europa. Det bör inte understrykas så starkt. Knappt två decennier före det svenska angreppet mot Polen hade polackerna under kung Johan Sobieski kommit Österrike till hjälp och räddat Wien från det Osmanska rikets angrepp.

Så kommer vi till själva slaget, där den svenska hären leddes av general Carl Gustaf Rehnskiöld. Genialt lockade han fienden ut ur en gynnsam position och åstadkom ett slag på öppet fält. Här avgjorde de svenska soldaternas krigsvana och mod. I det stora generalstabsverket från 1918, *Karl XII på slagfältet*, och i efterföljande litteratur har slaget jämförts

med Hannibals seger vid Cannae år 216 f. Kr., alltså en dubbel omfattning av fiendehären. Sjöström förnekar energiskt en sådan jämförelse och menar att den ena armen i omfattningen stred mot direktiven. Ja, men resultatet blev dock en dubbelomfattning, även om Hannibal inte var inspirerande.

Vidare driver Sjöström med emfas att den svenska armén inte behandlade de ryska soldaterna sämre än vad som var brukligt. Rysarna utgjorde den vänstra flygeln i den sachsisk-ryska armén. De kunde inte stå emot det svenska anfallet utan råkade i vild flykt. Många kastade sina vapen och bad om nåd, men det svenska rytteriet högg ner två tredjedelar av de 6 300 ryssar som ställt upp för strid. Svenskarna tog många fångar. Soldaterna från Sachsen fick chansen att gå in i den svenska hären. 500 ryska fångar blev i stället avrättade. Sjöström söker hävda att det berodde på att de vänt på sina kappor och försökt göra sig lika med sachsare. Därför kunde de enligt tidens sed avrättas. Svenska soldater var dock djupt chockade över behandlingen liksom Voltaire och efterföljande historieskrivare, däribland jag. Jag fortsätter att vara det.

Vid behandlingen av vad som skedde efter slaget vid Fraustadt skriver Sjöström om den svenska inmarschen i Sachsen och om det goda livet där. Han skriver inte om att därpå följde Poltava och Perevolotjna, det svenska stormaktsväldets fall, det ryska inflytandet i Polen, orsakat av den svenska krigföringen, och därpå Polens undergång.

När jag en gång i skolan läste latin lärde jag mig följande fras: "Vincere scis Hannibal; victoria uti nescis" = Du förstår att segra Hannibal men ej att utnyttja segern. Om således Hannibal inte inspirerat Rehnskiöld till taktiken vid Fraustadt, så finns dock en likhet mellan Hannibal och Rehnskiölds kunglige lärjunge. De kunde segra men inte använda segern på ett förnuftigt sätt.

Sverker Oredsson

Marja Taussi Sjöberg, *Släkten, pengarna och Caroline Gother: en grosshandlarsläkt i Stockholm under tre generationer 1740–1836* (Stockholm: Atlantis, 2009). 216 s.

I *Släkten, pengarna och Caroline Gother* tar Marja Taussi Sjöberg sig an ett fascinerande kvinnoöde. År 1793 ansökte demoiselle Caroline Gother hos Kungl. Maj:t om att bli förklarad myndig för att själv kunna förvalta sina pengar. När hon dog drygt 40 år senare var hon fortfarande ogift och mycket förmögen. Frågan om hur en ogift kvinna kunde komma i besittning av så stor förmögenhet leder Taussi Sjöberg till att utforska Caroline Gothers bakgrund, som visar sig innehålla kopplingar till såväl frihetstidens turbulenta politik som Sveriges inblandning i den transatlantiska slavhandeln.

Caroline Gother var sprungen ur den förmögna skeppsbroadeln, hennes morfar var den välbärgade grosshandlaren Frans Bedoire och hennes far var Stockholms handelsborgmästare Engelbert Gother, som även var borgarståndets talman vid 1769 års riksdag. Det var alltså ett nätverk av välbärgade och framstående släkter som omgav Caroline Gother, flera av Carolines morbröder blev dessutom adlade. Men Engelbert Gother var inte lika framgångsrik som sina svågrar. Hans affärer gick dåligt under mössornas räfst på 1760-talet och hans politiska arbete belönades inte heller med ett adelskap. När han dog var han i princip utblottad. Trots detta led familjen ingen stor nöd; det sörjde släkten för. Carolines systrar gjorde dessutom mycket fördelaktiga giftermål. Själv valde Caroline att inte gifta sig, trots att hon inte verkar ha saknat uppvaktande kavaljerer.

Bokens titel är således välvald; pengar hade onekligen en central plats i den ekonomiskt turbulenta tid som skildras. Förmögenheter skapades och försvann och pengar vandrade genom äktenskap och arv för att slutligen hamna hos Caroline Gother, som vi främst får lära känna genom hennes efterlämnade kassa-

böcker; brevmaterialet är tyvärr tunnare. Hon var välutbildad och uppenbarligen road av bokföring eftersom hon förde sina kassaböcker så minutiöst. Med hjälp av dem ger Taussi Sjöberg oss en fascinerande inblick i vardagslivet för en besutten individ. Ur kassaböckerna går det till exempel att utläsa att Caroline Gother och hennes fosterdotter var lite väl begivna på bakelser och sötsaker – med höga tandläkarräkningar för fosterdottern som följd. Kassaböckerna och testamentena som utgör det huvudsakliga källmaterialet erbjuder också fantasieggande glimtar av Stockholm kring sekelskiftet 1800. Varför testamenterade Caroline Gother syster Johanna pengar till ”negressen Johanna som var gift med husaren Borgström”? Vem var ”negressen Johanna” och hur hade hon hamnat i Stockholm? Fanns det ett samband med Johanna Gother s man Lars Reimers, som var direktör för Västindiska kompaniet?

Det är framförallt genom strategiskt ingångna äktenskap som släkten bevarar och utvidgar makt och rikedomar. Taussi Sjöberg kartlägger den förmögna grosshandlarsläktens äktenskapsmönster och visar strategiska mönster. Men det är också här boken har en svaghet. Bristen på källor som brev och dagböcker gör att vi inte kommer människorna in på livet, och äktenskapen framstår som de vore enkom manliga strategier för att vinna makt och rikedom; kvinnorna reduceras till förmedlare av dem båda. Trots att äktenskapens betydelse för släkten betonas, förs ingen diskussion kring varför bröderna Bedoire avstod från att gifta sig. Det sena 1700-talet brukar ofta framhållas som den tid när kärleken fick ett ökat inflytande i valet av äktenskapspartner, och även om de flesta fortsatt tvingades ta hänsyn till annat än enbart kärlek vid giftermål, hade det varit intressant med en reflektion kring denna omvälvande mentalitetsförändring, särskilt som det är just den bildade, förmögna och snabbt växande medelklassen som anses ha drivit den. Nu cementeras uppfattningen att äktenskapet

mest sågs som en pragmatisk strategi, att förmögenhet och nätverk var viktigare än individernas önskemål.

Sjuttonhundratalets eliter och sociala mobilitet är långt ifrån färdigutforskat, och mycket av den litteratur som finns att tillgå på området är tämligen ålderstigen. Tyvärr verkar inte alla verk ha kommit med i referenslistan, till exempel saknas Karin Ågrens *Köpmannen i Stockholm: grosshandlares sociala och ekonomiska strategier under 1700-talet* (2007). Språket är lättillgängligt och boken är illustrerad med porträtt av släktingar till Caroline Gother – det enda porträtt som finns av henne är den vackra teckning som pryder omslaget.

Marja Taussi Sjöberg har med *Släkten, pengarna och Caroline Gother* lämnat ett underhållande och intressant bidrag till kunskapen om kvinnors villkor på 1700-talet.

Brita Planck

Charlotta Wolff, *Noble Conceptions of Politics in Eighteenth-Century Sweden (ca 1740–1790)* (Helsinki: Finnish Literature Society, 2008). 136 s.

Charlotta Wolff disputerade för några år sedan på en avhandling om den svenska 1700-talselitens franska kulturella och mentala förbindelser. Det föreliggande arbetet handlar om samma elits "politiska identitet", vilket kan låta som social- eller kulturhistoriskt anstruken studie, men det är väsentligen en begrepps- och språkbrukshistoriskt anlagd undersökning. Wolff ansluter därmed till den livaktiga begreppshistoriska forskningen i Finland. Koselleck skyntar i bakgrunden som teoretisk inspiratör, men mer framskjuten är John Greville Agard Pococks berömda tes om the *Machiavelian moment*, den romerska republikens gemenskap av fria medborgare och som blomstrade så länge den bars upp av medborgardydighet men

till slut korrumpades och övergick i principatets ofria styre. Wolff vill pröva hur långt den pocockska modellen har bäring på det svenska exemplet. Den bortre tidsgränsen är 1740. Den tidiga frihetstiden är mindre intressant ur författarens synpunkt. Det är först i slutet av 40-talet som frihetstiden namnger sig själv och det republikanska momentet blir tydligt, menar hon. Undersökningen stannar 1790. Kulmen på undersökningen blir en intressant analys av Anjala-förbundets efterlämnade dokument. Däremot har författaren avstått från det sannolikt vidlyftiga företaget att spåra inflytandet från franska revolutionen på det svenska politiska tänkandet i samband med mordet på Gustav III.

Det är en stor förtjänst i undersökningen att betydelsen av det romerska politiska exemplet uppmärksammas. Det är förvisso inte den enda inspirationskällan till adelsopposition mot kungamakten, men det har inte uppmärksamats förut för svenskt vidkommande. Roms övergång från kungadöme till republik och sedan från republik till principat eller kejsardöme var en fundamental berättelse i den tidigmoderna politiska diskursen, tolkad i monarkisk eller republikansk riktning alltefter behov. På 1700-talet tog den republikanska tolkningen över, där frihet, dygd och patriotism var honnörsord, och Wolff kan ge åtskilliga exempel på hur detta republikanska paradigm var levande i den svenska eliten. Den romerska dimensionen blir också en del av hennes ambition att påpeka det internationella och kosmopolitiska draget i adels politiska identitet på den inhemska traditionens bekostnad.

När det gäller förekomsten av ett machiavellianskt moment i det svenska sammanhanget konstaterar författaren att det knappast föresvävade adeln att alla landets invånare skulle vara jämlika medborgare såsom Pococks modell föreskriver, på sin höjd bara riksdagens ledamöter och egentligen nog bara det egna ståndets medlemmar. Det är inte att undra på; i adels själva *raison d'être* som feodalt stånd

ligger avgränsningen från den ofrälse delen av befolkningen. Den romerska medborgardygden förbehölls adeln; att utsträcka den till landets alla inbyggare stred i princip mot adelsståndets idé. Visserligen talar Anjala-männen 1788 om "nation" vilket kan låta som om de anammat ett medborgaridé omfattande hela folket, men Wolff antar att "nation" syftar bara på riksdagens ständer. Tydligare är det machiavellianska momentet i analogin mellan det hot friheten i Sverige utsattes för av kungamakten vid olika tillfällen och den romerska republikens kris och undergång när Octavianus-Augustus gjorde sig till *princeps*. Det är intressant att se det pocockska greppet kopplat på det svenska exemplet, men det är inte helt klart om författaren med *Machiavellian moment* avser explicita föreställningar om romersk republikanism hos svensk adel eller bara de politiska fenomen och processer Pocock givit namn åt.

Författaren gör flera begreppshistoriska iakttagelser att notera. Ordet "medborgerlighet" som synonym till patriotism är en sådan. Det står för den allmänt spridda värmen för dygd och samhällsanda som var republikansk till sitt ursprung men inte innebar någon kritik av kungadömet som sådant; själva ordet "republik" betyder ju på 1700-talet bara undantagsvis en styrelseform utan kung, något som hade varit värt att påpeka. Författaren påstår att "senaten" blir ett vanligt ord för rådet under frihetstiden och vill där läsa in en republikansk intention. Här skulle jag vilja ha några belägg för de det språkbruket på svenska; att det brukades på franska och latin är nog klart. Intressant är som nämnts ordet "nation" och även adjektivet "nationell" som uppträder under gustaviansk tid. Författaren resonerar om skillnader i betydelsen mellan "nation" och "folk" och antyder att det förra ordet skulle peka i riktning mot det franska "nationsbegrepp" som föddes med revolutionen.

En mer generell iakttagelse är annars att det inte tillkommer så många nya begrepp under den undersökta tiden. Redan existerande

honnörsord blir mer frekventa och får utvidgad betydelse: medborgare innefattar fler individer inklusive kungen, om också generellt sett inte i adelns språkbruk, folket och nationen likaså. "Frihet" är ett notoriskt löst begrepp, omöjligt att driva tillbaka annat med dess överdrift "självsväld" och använt lika mycket av Gustav III som av frihetstidens koryfée.

Wolff skriver på engelska – vad jag förstår en utmärkt sådan – och hon för också ett intressant resonemang om fördelen med att göra så: det skärper uppmärksamheten på olika möjliga betydelser och på vilka ord som används med intention och vilka som brukas slentrianmässigt. Citaten har alltså översatts till engelska. Men de återges lyckligtvis också på originalspråket i noterna. Det är väl det, ty annars riskerar de att hamna på en utslätad normaliserad nivå där valörer och konnotationer går förlorade. Att citaten återges på originalspråket – svenska, men också franska som ofta förekommer i Wolffs material – är viktigt för att man skall få klart för sig den retoriska atmosfär som omger begreppen. När Tessin prisar den svenska friheten eller Axel von Fersen och Clas Ekeblad diskuterar räckvidden av plikten mot fäderneslandet använder de ord, figurer och syntaktiska konstruktioner som alldeles otvetydigt placerar dem i l'ancien régime och långt från vältaligheten i den radikalare politiska begreppsanvändning som hör till franska revolutionen och kanske också svenska politiska texter utanför den adliga politiska diskursen.

Och här ligger en begränsning i Wolffs undersökning. Vad hon studerat är *adelns* politiska språk, och då huvudsakligen en ganska liten krets av adeln, nämligen de främsta företrädarna för frihetstidens partier, de som ofta höll solenna tal och framträtt i officiella roller. Radikalare röster som Carl Fredrik Pechlin och även Anders Nordencrantz, som ju faktiskt hamnade i adelsståndet även han, finns inte med. Och utanför adelns krets fanns politiska personer – en Johan Browallius eller Anders

Chydenius – vilka vid en närmare granskning nog skulle visa sig innehålla andra tonfall och syftningar än hattarnas och mössornas frontfigurer. Författaren är medveten om denna begränsning, och den kan försvaras med syftet att nå en ståndspecifik diskurs, men det blir besvärligt när ståendet är så differentierat och efter hand till stora delar svårt att skilja från den framväxande kategorin ofrälse stånds personer.

Ändå: Charlotta Wolffs begränsade studie – måttlig också till omfånget – är en värdefull forskningsinsats, kompetent utförd med kringssyn och språklig observans och med ett perspektiv – det romerska – på det svenska 1700-talets politiska diskurs som hittills inte exploaterats.

Bo Lindberg

Hans Erik Aarset, *Gjenreiste verdener: senbarokk musikkdramatikk som tverrestetisk scenekunst: Vivaldi – Händel – Rameau* (Trondheim: Tapir Akademisk Forlag, 2008). 319 s.

En bok på skandinavisk om 1700-tallsoperaen er en begivenhet, ikke minst når den kommer fra litteraturvitenskapelig hold. Operaforskningen er de siste tiårene fornyet med bidrag fra mange fagområder, og er ikke lenger bare musikkviternes gebet. Boka presenteres imidlertid ikke som et forskningsbidrag, og forholder seg ikke i særlig grad til forskningslitteraturen på området – den er snarere en formidlingsbok, en hyllest fra en operakjenner som kan trekke inn perspektiver fra eget fagområde: drama og teaterpraksis i klassisismens Frankrike.

Aarset ønsker å bidra til gjenoppdagelsen av musikkteatret fra tidlig 1700-tall, et repertoar som lenge har vært glemt, og som er tatt opp igjen først i vår egen tid – i denne forstand handler boka om "gjenreiste verdener". Foruten operaer, kantater og operabal-

letter av komponistene som er navngitt i tittelen, kan vi lese om verk av Johann Sebastian Bach og Carl Heinrich Graun. Det er fint at mer ukjente verk trekkes fram, ikke bare Georg Friedrich Händels berømte italienske operaer. Tittelen viser også til et gjennomgangstema i boka, nemlig intertekstualitet. Musikkdramatikken skriver seg inn i diktningens og billedkunstens historiske motivkrets, og er dermed selv med på å gjenreise verdener. Som Aarset påpeker, er det musikkdramatikken som viderefører den klassiske arven i 1700-tallets scenekunst.

Det intertekstuelle perspektivet har imidlertid begrensninger i møte med et fenomen som er så til de grader *performativt*, og som rettet seg så aktivt mot samtidsomgivelsene. Sunget drama var fra innføringen på 1600-tallet tett integrert i politiske agendaer, men ble også tidlig sentrum i lokale underholdningskulturer. Ingen av delene kommer godt fram i boka. Selv om vi får vite noe om oppsetninger, dekorasjoner, kostymer, koreografi og skjønnsang, og får spredte opplysninger (ofte gjemt bort i fotnoter) om oppdragsgivere, publikum, teaterhus, sangstjerner og økonomi, blir det ikke nok til å gjenreise verdenerne som stykkene ble framført i. Et knapt og generelt kapittel om "sosiale rammer", uten referanser til konkrete aktører på konkrete arenaer, er ikke til stor hjelp.

Aarset vil gi musikkdramatikken en plass i litteraturhistorien, men selv om han unngår den vanlige feilen å lese den som taledramatikk, unngår han ikke å overfortolke stykkene som "verk". Til tross for tidens forsøk på librettoreform og ansatser til kanonisering av enkelte diktere, for eksempel av Metastasio som "den moderne Sofokles", ble musikkdramatisk poesi resirkulert og redigert fritt i nye settinger. Komponistene gjenbrakte egen og andres musikk i nye forestillinger. Aarset unnskylder Händels og Vivaldis lån med "tidspress", men sannheten er at man ikke var særlig opptatt av verkenes originalitet.

Handlingen i stykkene gjennomgås grundig, og her er det mye interessant om forvandlingene i Polyfemos-myten og Roland-sagnet, men jeg savner en forklaring på hvorfor stoffet fascinerte datiden. Man kan granske verkets transtekstuelle forvandlinger, men i undersøkelser av 1700-tallets underholdningskulturer må man også være antropolog på feltarbeid. En framstilling strukturert rundt *begivenheter* i stedet for verk hadde fungert bedre. Da ville man også bedre sett hvordan transformasjonene av stoffet hang sammen med skiftende kulturelle identiteter og sensibiliteter, sosiale funksjoner og politiske agendaer.

Boka framstiller "senbarokkens musikkdrama" som *epoke* med vekt på komponister og verk. Men musikkteatret hadde fra 1600-tallet utviklet seg i alle retninger uten felles standarder og kanondannelse og forelå på 1700-tallet i et mangfold av lokale former i grenselandet mellom hoffkultur og offentlig underholdning, representasjon og mimesis, heroisk og komisk modus, og mellom italiensk, fransk, engelsk og tysk kultur. Hver av formene levde i sitt eget politiske, sosiale og kulturelle kretsløp. På den ene siden er Aarsets epokale framstilling uforsvarlig generell og fører til tallrike små og store misforståelser. På den andre siden glipper mange spørsmål som tross alt var felles for perioden, for eksempel den musikalske retorikken og affekt læren samt generalbass læren som det kompositoriske og retoriske fundamentet for dramatisk musikk. Det er ingen referanser til tidens vidtfavnende teori og operadebatt.

Boka forteller om gjenoppdagelsen av repertoaret på 1900-tallet, om ensemblene og deres ledere, oppsetninger og innspillinger. I

motsetningen mellom en ortodoks tro på autentisk historisk praksis og en friere praksis med fokus på kunstneriske resultater, slutter Aarset seg ikke overraskende til sistnevnte – men påstanden om at det ikke lenger er noe å gjenopplage i 1700-tallets oppføringspraksis, er overraskende. Og selv om Aarset snakker om "historien som forståelsesmodus", er han etter min mening for snar til å avskrive det som virker fremmed til fordel for løsninger som passer "vår tids publikumsforventninger". Når "autentiske" versjoner har et så stort marked, kan det jo være fordi det fremmede ved fortidens musikkdramatikk fascinerer?

Moderne realiseringer omtales med referanse til cd-plater, og Aarset viser seg som en god lytter. Men det er få referanser til sceneproduksjoner, og da bare til forestillinger på dvd, her mangler dessuten opplysninger om regissør, scenograf og koreograf. Til tross for mange fine observasjoner mangler tolkningene historisk kontekst og dybde.

Forlaget kunne løftet utgivelsen gjennom noen inngrep. Språket i boka er unødig akademisk og omstendelig. Den dramatiske poesien siteres ekstensivt, men kun i engelsk oversettelse hentet fra cd-heftet, her burde vi hatt originaltekst med norsk oversettelse. Man kan i mange tilfeller spørre om relevansen av de svært tallrike illustrasjonene. Kvaliteten på bildene er ofte for dårlig, mange er skannet fra cd-heftene, noen er grumsete stillbilder fra dvd-innspillinger. Kort sagt: Forventningene til en såpass sjelden utgivelse innfrir ikke helt.

Jørgen Langdalen

Medverkande

JONAS AHLKOG (b. 1981), MA. This article was written while working as a research assistant for the project 'Consumption, Identity, and Networks During the Age of the Slave Trade (CINDAST)' at the Department of History, Åbo Akademi University. The project is financed by the Academy of Finland. Ahlskog is currently executive director of the Finno-Swedish educational organisation Folkets Bildningsförbund r.f. in Turku, Finland. *Postal address:* Jonas Ahlskog, Lilla Tavastgatan 6 A 20, FI-20500 Åbo, Finland. *E-mail:* jonahlsk@abo.fi.

JOHANNA AKUJÄRVI (f. 1973) är fil. dr i grekiska med avhandlingen *Researcher, Traveller, Narrator: Studies in Pausanias' Periagesis* (Lund, 2005). Efter ett år som post-doc i Oxford är hon nu verksam som forskare i grekiska vid Språk- och litteraturcentrum vid Lunds universitet med projektet *Översatt till svenska: dedikationer, förord, inledningar och efterord till svenska översättningar av antik litteratur* finansierat av Einar Hansens Allhemstiftelse. *Postadress:* FD Johanna Akujärvi, Språk- och litteraturcentrum, Grekiska, Helgonbacken 12, SE-223 62 Lund, Sverige. *E-post:* Johanna.Akujarvi@klass.lu.se.

RANDI LISE DAVENPORT (f. 1964) er førsteamanuensis i spansk litteratur og kultur ved Universitetet i Tromsø, og styremedlem i Norsk selskap for 1700-tallsstudier 2010–2011. Hennes faglige interesser er spansk gullalderlitteratur og tidligmoderne europeisk kultur- og idéhistorie. Hun har publisert en rekke artikler om Francisco de Quevedo, sist i *The Formation of the Genera in Early Modern Culture*, red. Clare L. Guest (2009), og bidratt i *Thomas More's Utopia in Early Modern Europe: Paratexts and Contexts*, red. Terence Cave (2008). Hun har oversatt blant annet Miguel de Unamuno. *Postadresse:* Randi Lise Davenport, Institutt for

kultur og litteratur, Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning, Universitetet i Tromsø, N-9037 Tromsø, Norge. *E-post:* randi.davenport@uit.no.

KNUT OVE ELIASSEN (f. 1959) er professor i litteraturvitenskap ved Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim. Hans faglige interesser er opplysningstidens litteratur, filosofi og kulturhistorie, moderne fransk filosofi, estetisk teori, mediehistorie, og litteratur- og teknologistudier. Seneste bøker *Ledeord* (2007, med Knut Stene-Johansen), *Fabrikken* (2004, med Håkon With Andersen o.a.), artikler om forskjellige emner, samt oversettelser av blant annet Michel Foucault, Friedrich Kittler and Jean Baudrillard. Han var også ansvarlig redaktør for arbeidet med og utgivelsen av *Aemula Lauri: The History of the Norwegian Society of Arts and Sciences, 1759–2009*. *Postadresse:* Prof. Knut Ove Eliassen, INL, NTNU, N-7491 Trondheim, Norge. *E-post:* knut.eliasen@ntnu.no.

ANNE ERIKSEN (f. 1958), professor i kulturhistorie ved universitetet i Oslo. Har særlig arbeidet med tradisjonsbegrepet, kollektiv erindring og historieforståelser. En rekke artikler og bokutgivelser, deriblant: *Topografenes verden: fornminner og fortidsforståelse* (Pax forlag, 2007); *Museum: en kulturhistorie* (Pax forlag, 2009); *Negotiating Pasts in the Nordic Countries*, ed. with J. V. Sigurdsson (Nordic Academic Press, 2009). *Postadresse:* Prof. Anne Eriksen, Kulturhistorie, middelalder, museologi, Postboks 1010 Blindern, N-0315 Oslo, Norge. *E-post:* anne.eriksen@ikos.uio.no.

ANNE FASTRUP (f. 1963) er lektor (Associate Professor) i litteraturvitenskap på Institut for Kunst- og Kulturvidenskab, Københavns Universitet. Hun har skrevet om Cervantes,

Calderón, Rousseau og Diderot, blandt andet i bogen *Sensibilitetens bevægelse: Denis Diderots fysiske æstetik*, Museum Tusulanum 2007 og i antologibidraget "Mediating The Philosopher: Diderot's Strategic Self-representations", i *This is Enlightenment*, red. Clifford Siskin og William B. Warner (Chicago University Press, 2010). For tiden færdiggør Anne Fastrup en bog om Cervantes' forfatterskab, samtidig med at hun deltager i udarbejdelsen af et fire-bindsværk om *Islam in European Literature*, finansieret af blandt andet Det Danske Forskningsråd for Kunst og Kultur. *Postadresse:* Ass. Prof. Anne Fastrup, Inst. for kunst- og kulturvidenskab, Københavns universitet, Karen Blixens vej 1, DK-2300 København S., Danmark. *E-post:* fastrup@hum.ku.dk.

PETRI KARONEN (b. 1966), Ph.D. (completed at the University of Jyväskylä, Finland in 1994), is Professor of Finnish History at the Department of History and Ethnology of the University of Jyväskylä, Finland. He has concentrated among other things on long-term studies of societal transformations and the interaction between government and the subjects/citizens. *Postal address:* Prof. Petri Karonen, Department of History and Ethnology, P.O. Box 35 (H), FI-40014 University of Jyväskylä, Finland. *E-mail:* petri.k.karonen@jyu.fi.

FRANZ REITINGER, Dr., historian in Salzburg, Austria, modern visual resources, research in non-art-images. Recent book: *Kleiner Atlas amerikanischer Überempfindlichkeiten* (Klagenfurt, 2008). Recent papers: 'The Screen: An Eighteenth-Century Map Device', in *Maps Myths and Narratives: Cartography of the Far North*, ed. Chr. J. Ries (Copenhagen, 2009); 'Longchamps: Kartenproduktion als publizistische Aktivität', in *14. Kartographiehistorisches Colloquium, Museum für Kommunikation*, 6.–8. November (Hamburg, 2008); 'L'Acher dans la tapisserie d'Alexandre', in *Fortuna iconografica di Alessandro Magno: IV Giornata Warburghiana, Genova, 21.–23. February*

(Genova, 2008); 'Substance: The Mapping of an Early Ism-Movement', in *How to Write Art History—National, Regional or Global?* (Budapest, 2008). *E-mail:* theRevaluatedImage@sbg.at.

VILLE SARKAMO (b. 1977), Lic.Phil., is a Senior Associate and a doctoral student at Department of History and Ethnology at the University of Jyväskylä. The subject of his doctoral dissertation is 'Honour-dominated military culture in Sweden 1680–1740'. Keywords of research: military culture, honour, code of honour, nobility, officers, soldiers, identity, mentalities, violence, masculinity, Great Northern War. *Postal address:* Lic.Phil. Ville Sarkamo, Department of History and Ethnology, P.O. Box 35 (H), FI-40014 University of Jyväskylä, Finland. *E-mail:* ville.sarkamo@campus.jyu.fi.

Övriga medverkande: MPhil. Ernst Bjerke, Oslo; prof. emer. Margareta Björkman, Sigtuna; prof. emer. Sven Björkman, Sigtuna; prof. Liv Bliksrud, Oslo; prof. emer. Gunnar Broberg, Lund; førsteamanuensis John Brumo, Trondheim; fil. dr Mathias Cederholm, Lund; doc. David Dunér, Lund; prof. emer. Nils Eriksson, Göteborg; prof. Marie-Theres Federhofer, Tromsø; fil. dr Gunnel Furuland, Uppsala; teol. dr Gunnar Granberg, Uppsala; fil. dr Jon Helgason, Lund; fil. dr Andreas Hellerstedt, Stockholm; fil. mag. My Hellsing, Örebro; fil. kand. Agneta Helmius, Lund; fil. dr Mikko Huhtamies, Helsingfors; fil. dr Johanna Ilmakunnas, Helsingfors; fil. dr Anna Ingemark Milos, Linköping; fil. mag. Eva Joelson, Stockholm; doc. Anu Lahtinen, Helsingfors; post doc Jørgen Langdalen, Oslo; prof. Bo Lindberg, Göteborg; bibliotekarie Bengt Nilsson, Linköping; doc. Roddy Nilsson, Växjö; prof. emer. Sverker Oredsson, Lund; fil. mag. Tove Paulsson Holmberg, Lund; fil. mag. Brita Planck, Göteborg; fil. dr Elisabeth Reuterswärd, Lund; Ph.D. Carl P. E. Springer, Edwardsville IL; fil. dr Peter Stadius, Helsingfors; fil. mag. Rikard Wingård, Göteborg; fil. dr Urban Örneholm, Uppsala.

Sjuttonbunderatal: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies är en tvärvetenskaplig flerspråkig årsbok som utges av det svenska Sällskapet för 1700-talsstudier i samarbete med Suomen 1700-luvun tutkimuksen seura/Finska sällskapet för 1700-talsstudier och Norsk selskap for 1700-tallsstudier. *Sjuttonbunderatal* välkomnar bidrag rörande alla aspekter av 1700-talet skrivna på skandinaviska språk eller på engelska, franska och tyska. Alla uppsatser granskas av minst två från redaktionen fristående ämnesexperter.

Utförliga manuskriptanvisningar finns på det svenska sällskapets hemsida. Engelska och franska bidrag utformas i enlighet med Voltaire Foundations mall. För ytterligare information kontakta någon av redaktörerna.

Sjuttonbunderatal: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies is a multidisciplinary and multilingual yearbook published by the Swedish Society for Eighteenth-Century Studies in cooperation with the Finnish Society for Eighteenth-Century Studies and the Norwegian Society for Eighteenth-Century Studies. *Sjuttonbunderatal* welcomes contributions on all aspects of the eighteenth century written in Scandinavian languages or in English, French or German. All submitted manuscripts will be reviewed by at least two specialist referees independently of the editorial board.

Detailed guidelines for authors can be found on the website of the Swedish Society for Eighteenth-Century Studies. In the case of contributions in English and French, the authorial guidelines of Voltaire Foundations are used as the model. For further information on technicalities kindly contact one of the editors.

www.1700-tal.se

www.helsinki.fi/historia/1700/index.htm

www.ub.uit.no/1700